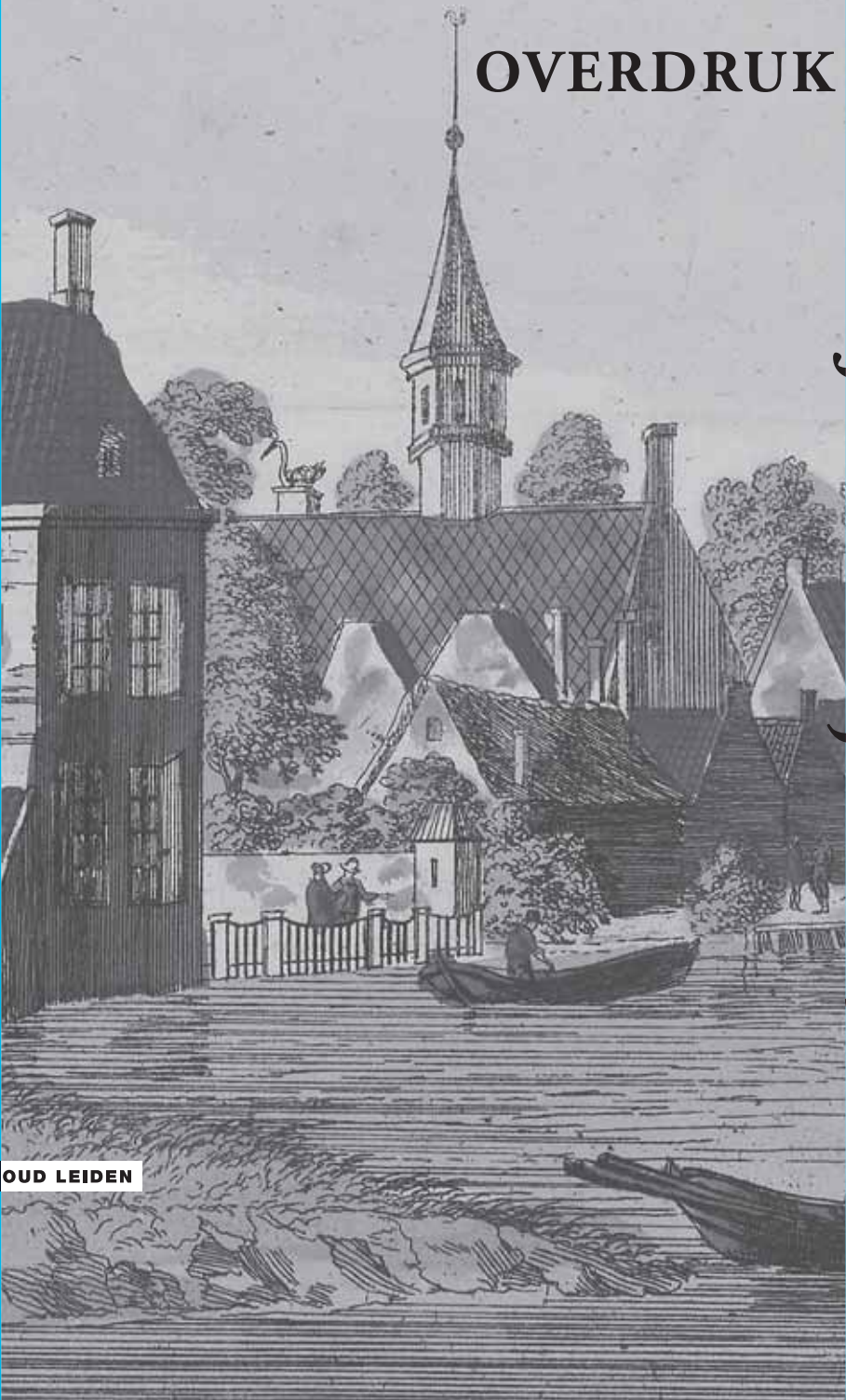

OVERDRUK

Leids Jaarboekje 2015

Leids Jaarboekje

2015

Jaarboekje

voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken

2015

HONDERDENZEVENDE DEEL

Colofon

Basisontwerp: Coördesign Leiden

Zetwerk/layout: Grafaria Leiden

i.s.m. Christine van der Ven en Bert van der Veer

Druk: Nautilus Leiden

Bindwerk: Mosmans Pijnacker

Omslag: detail van 'Gezigt van Leijderdorp bij Leijden'. Gebroeders Lourier, houtsnede in kleur, ca. 1820 (coll. ELO).

Tegenover titelpagina: De bouwput van de parkeergarage onder de Lammermarkt, gezien vanaf Molen De Valk. De bouwput is 22 meter diep en geheel gevuld met water om tegendruk te genereren om te voorkomen dat de wanden instorten. Na het storten van het beton zal de parkeergarage leeggepompt worden. Foto ELO, Jan Lagas.

Voorwoord

Het is zevenhonderd jaar geleden dat de Hooglandse kerk werd gewijd en zeventig dat het Studium Generale aan de Leidse universiteit werd gestart. Het *Leids Jaarboekje* besteedt graag aandacht aan deze jubilea. Zeven eeuwen Hooglandse kerk wordt belicht door een bijdrage over de aard en de naamgeving van de Hooglandse kerksteeg. Het artikel over het Studium Generale schetst de ontwikkeling van deze universitaire schepping van vlak na de Tweede Wereldoorlog.

Zes andere artikelen en de gebruikelijke kronieken completeren deze 107de jaargang.

In eigen kring hebben we ook een jubileum. In 1991 begonnen Nautilus en Grafaria in samenwerking met de productie van het *Leids Jaarboekje*. Gerard en Ria de Graaff (Grafaria) verzorgden het opmaak- en zetwerk en Bert Lever (Nautilus) tekende voor de druk en het bindwerk. Het voor u liggende *Leids Jaarboekje* is hun 25ste. Van die 107 jaargangen hebben zij dus bijna een kwart voor hun rekening genomen. Dat is een felicitatie waard en op deze plaats wil ik ook graag dank betuigen. Zij hebben 25 jaar lang klaar gestaan voor de redactie. Zij dachten mee en gaven tips. En ieder jaar lukte het weer om het *Leids Jaarboekje* op de afgesproken datum ter bestemder plaatse te hebben.

Maar er is een tijd van komen en een tijd van gaan: Grafaria stopt ermee. Na 25 jaar heel trouwe dienst vinden Ria en Gerard het welletjes. We hebben met elkaar vele problemen opgelost, binnen en buiten kantoor tijden. Voor hen was niets te gek om het opmaak-, zet- en scanwerk op tijd klaar te hebben voor de drukker. Mede door hun inzet is dat steeds weer gelukt.

In het afgelopen jaar zijn twee redactieleden opgestapt. Manon van der Heijden, inmiddels benoemd tot hoogleraar, kon geen tijd meer vrijmaken voor het redacteurschap. Paul Schevenhoven achtte na veertien jaar de tijd gekomen ermee te stoppen en zijn energie op andere terreinen te richten. Hij zegde gelukkig toe dat we een beroep kunnen doen op zijn expertise wanneer er artikelen worden aangeboden op zijn specifieke terrein van de geschiedenis van het Hoogheemraadschap van Rijnland en de historische geografie.

Rudi van Maanen, voorzitter redactiecommissie *Leids Jaarboekje*

Aenden Aemstel.

Stemme: Belgica looft den Heer.

Ch schoone Aemstels-boort! op wien my is gegheven Het alder-
eerste licht, het vonckjen van mijn le - ven: Op wien ick ben gevoed
geluckigh in mijn Ieught, So datse my noch heught.

Belgica looft den Heer

Bel-gi-ca looft den Heer, die't al-les heeft be-gre - pen
C G a d E G d G7 C

Dijn vij-ant, sterck op meer, met zij-ne groo-te schee-ee- pen
5 G7 C a d E G7 d F G7 C

en hoogen trotschen moet leijt heel onder de voet als nu vertreen door zij-nen arm
9 C d G7 E C d G7 E7 a F G7

al - leen

Detail melodie in de Amsterdamse Pegasus (Coll. UB Leiden signatuur 1105 C 5) en bladmuziek door de auteur met het eerste couplet.

Met zang en wimpel

Leiden en de Spaanse Armada

Dick E.H. de Boer

Het jaar 1588 staat in de geschiedenissen van Spanje, Engeland en Nederland bekend als het jaar van de Armada, de onoverwinnelijke vloot. De aantocht en ondergang van die vloot brachten de samenleving in grote beroering. In deze bijdrage is een Leids rederijkerslied aanleiding om na te gaan hoe het nieuws over de Armada de Leidse bestuurderen bezig hield en hoe het afwenden van een dreigende Spaanse invasie werd gevierd als goddelijke ingreep.

Inleiding

In het archief van de Leidse rederijkerskamer 'De Witte Acoleye' bevinden zich twee bundeltjes met rederijkersgedichten en -liederen. De meeste zijn Nieuwjaars- en Meilieder, geschreven door leden van de kamer die zich soms achter een motto verschuilen. Het eerste van de bundeltjes is hoogstwaarschijnlijk samengesteld door de man die faam verwierf als nar en secretaris van 'De Witte Acoleye' aan het eind van de zestiende en in het begin van de zeventiende eeuw: Pieter Cornelisz. Van der Mersch, oftewel Piero. Het tweede is merendeels samengesteld door Anthonis Butevest.¹ In het eerste boekje is een groot aantal gedichten van de hand van Piero zelf, die dan vrijwel altijd ondertekent met zijn naam en zijn motto: L.X.N. tijt (elk z'n tijd). Onder de producten van anderen bevindt zich '*een nieuw liedeken*' van een vooralsnog anonieme Leidse rederijker, met de titel 'Belgica looft den heer'.² In zijn 'liedeken' bezong hij de opgeluchte vreugde van de stad, ja, van alle opstandige gewesten over de ondergang van de Armada. Het eerste couplet luidt:

Dick E.H. de Boer is emeritus hoogleraar Middeleeuwse Geschiedenis aan de Universiteit Groningen. In zijn onderzoek nemen de Hollandse en Leidse geschiedenis een belangrijke plaats in.

*Belgica, looft den Heer
dient alles heeft begrepen.
Dijn vijant, sterck op meer,
met zijne groote scheepen
en hoogen trotsen moet
leijt heel onder de voet,
als nu vertreen
door zijnen arm alleen.*

Hij spoorde dus heel de Nederlanden aan God te loven, omdat zuiver door diens toedoen de enorme vloot van de hoogmoedige vijand, die toch op zee zo overmachtig scheen, volledig onder de voet is gelopen. Zo vertolkte de Leidse rederijker het algemene gevoel van opluchting dat de dreiging was afgewend. Belgica kon, dankzij het rechtvaardig ingrijpen van de Heer, opgelucht ademhalen. Ja, Belgica. Want onze rederijker dacht ruimer dan Leiden alleen. Hij hoopte op de ontworsteling van alle Nederlanden aan de Habsburgse greep. De Nederlanden die vijf jaar eerder, in 1583, door de Brabantse drukker en cartograaf Frans Hogenberg het eerst als de Leo Belgicus waren gesymboliseerd voor het gelijknamige werk van de Oostenrijkse edelman Michael (von) Aitzinger/Eytzinger (c. 1530-98).³

Merkwaardig genoeg is aan dit gedicht nog nooit serieus aandacht besteed.⁴ Toch is er alle aanleiding om ons af te vragen hoe *Belgica looft den Heer* kan worden begrepen tegen de achtergrond van de manier waarop in Leiden op de dramatische gebeurtenissen van het jaar 1588 werden beleefd. Hoe drong het nieuws door, welke rol speelden de Leidse bestuurders in het mobiliseren van waakzaamheid eerst en dankbaarheid later?

Een rampjaar voorspeld

Dat 1588 een jaar zou worden, waarin de machtsverhoudingen op aarde ondersteboven zouden worden gekeerd, en misschien de wereld zelfs zou vergaan, kon eigenlijk niemand betwijfelen. Het was immers in de planeten gelezen. Wijd en zijd circuleerde een voorspelling die was gedaan door een zekere Regiomontanus, of Johannes de Monte Regio; de geleerde naam van Johannes Müller, afkomstig uit de Beierse stad Königsberg. Hij hoorde tot de beroemdste wiskundigen en astronomen van zijn tijd.⁵ Daarom gaf zijn vriend Hartmann Schedel hem in zijn wereldkroniek uit 1493 een ereplaats met portret in zijn sterfjaar 1476.⁶

Frans Hogenberg en Michael Aitsinger, Kaart Leo Belgicus. Coll. Koninklijke Bibliotheek, Brussel FS IX 76 C.

Regiomontanus werd tijdens zijn leven bekend door zijn commentaren op de *Almagest* van Ptolemaeus en zijn geschriften over algebra en driehoeksmeting. Maar zijn faam werd pas goed *postuum* gevestigd, toen op 18 februari 1504 een maansverduistering plaatsvond, die hij in zijn *Ephemerides* (berekeningen van de planetenbanen) *ab anno 1475-1506* (Venetië/Neurenberg, 1474) exact had voorspeld. Dus toen in 1553 het bericht werd verspreid dat in de nagelaten papieren van Regiomontanus een voorspelling was gevonden dat in 1588 de aarde zou vergaan, ontstond er een enorme opwinding. Toen bovendien in 1564 de Boheemse astronoom Cyprían Karásek Lvovický (Cyprian von Leowitz) Regiomontanus' berekeningen van een rampzalige conjunctie van de planeten bevestigde, werd het – in CNN termen 'breaking news'.⁷ Al eerder had Leowitz in zijn *Ephemeridum novum* van 1557,⁸ een rijmpje gepubliceerd, dat van de hand van Regiomontanus zou zijn:

Portret van Johannes Regiomontanus, uit: Hartmann Schedel, Liber chronicarum (Nuremberg, 1493), f. cclvi recto. Particuliere collectie.

*Wenn man zelt 1580 und acht,
Das ist das jar, das ich bedacht.
Gehet in dem die Welt nicht unter,
So geschieht doch sonst mercklich wunder.*⁹

Dat dit rijmpje snel doordrong in de Nederlanden blijkt uit het feit dat in 1563 een lotenkoper uit Leuven, toen hij loten kocht voor de in 1564 te trekken loterij van Den Bosch, het volgende rijmpje opgaf:

*Duysent vyffhondert tachtich acht,
dat jaer dat Regiomontanus betracht,
gaet die werelt dan nyet onder
soe geschiet dus grooter wonder.*¹⁰

Hoewel Leuven in die tijd het belangrijkste centrum van geleerde kennis in de Nederlanden was, blijft het een verbluffend staaltje van culturele transmissie. In 1587 en 1588 werd het de inwoners der Nederlanden nog eens onder de neus gewreven door o.a. de publicatie van *Sommighe oude ende nieuwe prognosticatie ende vermaninghe, van dat iaer 1588* en een nieuwjaarspamflet, getiteld ‘*een wonderlycke nieu profecije op dit wonderlyck schrickeljaer*’, waarin het gedicht van Regiomontanus en een tekst van diens collega Johannes Stöffler, werden verwerkt.¹¹

Hoe het ook zij: het kon niet als een verrassing komen dat de Spaanse koning Filips II begin 1588 een gigantische vloot bijeen bracht om de opstandige Nederlanden en hun Engelse trawanten mores te leren. En dat kwam het ook niet, want de voorbereidingen waren verre van geheim geweest. Al twee jaar zinderde het van berichten over plannen van Filips II, ingegeven door zijn geniale generaal Parma, voor een aanval op Engeland, om daarna de Nederlandse Opstand definitief te beëindigen. Bovendien: het bijeenbrengen van een enorme vloot, door confiscaties en nieuwbouw, het aanleggen van voorraden voor een invasieleger en het bewapenen van schepen en manschappen kon niet ongemerkt geschieden. Sterker nog: het verspreiden van berichten over de indrukwekkende omvang van de Spaanse vloot maakte deel uit van een doelgerichte imponeer-campagne.

In de Nederlanden begon het jaar 1588 onstuimig: de interventie door de vertrouwing van Elizabeth I van Engeland, Robert Dudley (24 juni 1533 – 4 september 1588), 1e graaf van Leicester, als landvoogd was op een fiasco uitgelopen. Op 22 en 23 januari 1586 was hij nog met veel vertoon in Leiden ingehaald, waarbij de

Leidse rederijders zich hadden ingespannen om toepasselijke taferelen op te voeren.¹² Maar het enthousiasme bekoelde toen Leicester in opdracht van de Engelse koningin kostte wat kost gewapende confrontaties met Parma probeerde te vermijden en daarvoor terrein moest prijsgeven, terwijl de opstandelingen juist hadden gehoopt dat hun strijd voor onafhankelijkheid door de Engelse alliantie in een nieuwe, expansieve fase zou komen. Het verlies van Grave in juni 1586 was een smet op zijn blazoen. Toen hij bovendien Deventer en Sluis in januari en augustus 1587 moest opgeven, werd zijn positie onhoudbaar: eind november 1587 verliet Leicester de Nederlanden met de staart tussen de benen, en in december onthief Elisabeth I hem formeel van zijn opdracht.¹³ Intussen hadden in Spanje de plannen voor een invasie in Engeland vorm gekregen, vooral nadat Mary Stuart, Queen of Scots, op 18 februari 1587 was onthoofd.¹⁴ Toen bovendien admiraal Drake eind april een Spaanse vloot in de haven van Cadix in de grond had geboord, was er voor Filips II geen weg terug meer.¹⁵

Het verhaal van de Armada is al in talloze geuren en kleuren verteld. De geuren van zout, bloed, pek en buskruit en de kleuren van Spaanse, Engelse en Staatse banieren. Dus kan ik hier volstaan met de hoofdlijnen als opmaat naar de Leidse geschiedenis.

Exact een jaar nadat de dood van Mary Stuart de plannen voor een katholieke staatsgreep in Engeland letterlijk een kopje kleiner had gemaakt, benoemde Filips II Don Alonzo Perez de Guzman, hertog van Medina Sidonia, als commandant van de Spaanse vloot. Diens voorganger, Don Alvarez de Bazan, markies van Santa Cruz, was na een kort ziekbed overleden. Santa Cruz was een gepekeld zeeman en een briljant admiraal, maar Medina Sidonia stond bekend als de beste stierenvechter van zijn tijd, én als iemand die bij de paar keer dat hij op een schip had gestaan, altijd zeeziek was geworden. Hij leek dus niet meteen de beste keus als 'kapitein generaal van de oceaan'.¹⁶ Maar Medina Sidonia was een devoot katholiek en een geboren organisator die er in nog geen drie maanden in slaagde om een gigantische vloot van 130 zwaar bewapende schepen (met in totaal 2.468 kanonnen), onder zeil te brengen.¹⁷

Intussen had Parma in de Zuidelijke Nederlanden een huzarenstukje geleverd, door een aparte vloot bijeen te brengen van wat men 'landingsvaartuigen' zou kunnen noemen: in totaal 290 schepen, die moesten worden ingezet zodra de 'onoverwinnelijke Armada' het Kanaal had gezuiverd van Engelsen, Hollanders en Zeeuwen. Bovendien had hij een (huur)leger gemobiliseerd dat in het kielzog van de Spaanse eskaders naar Engeland zou moeten oversteken.

Detail van de titelpagina van *Die wonderlijke groote Armade* [...] ende alle dinghen oueruloedich dat nootelijk is totten crijch (*Gent 1588*). Coll. UB Leiden nr. THYSPF 768.

Een vloot vaart uit

Dus kon Medina Sidonia op 25 april 1588 tijdens de hoogmis in de kathedraal van Lissabon uit handen van de aartsbisschop de gezegende banieren van het vlaggenschip in ontvangst nemen. Met Gods steun moest de onderneming wel slagen.¹⁸ Nog voordat de vloot de monding van de Taag had bereikt – het duurde namelijk ruim vier weken voordat de sterke westenwind ging liggen en er werkelijk uitgevaren kon worden – was al op 9 mei in Lissabon een brochure verschenen, die in detail de hele vloot beschreef. In een mum van tijd verscheen hij in verschillende talen. In Gent drukte Hans/Jan van Salenson een Nederlandse versie van de beschrijving van *Die wonderlijke groote Armade*.¹⁹

In Engeland en de opstandige gewesten had men intussen niet stilgezeten. De Engelsen begonnen met de uitbouw van hun vloot onder admiraal Drake.

In de opstandige gewesten werd men zich ook bewust van het gevaar, ook al dacht men vooralsnog dat het ging om ‘grootte preparaten des vyants van scepen van orlogen ende anderssins *om het eylant van Walckren te invaderen*’.²⁰ De bastaardzoon van Willem van Oranje, Justinus van Nassau (1559-1631) die al in 1585 tot luitenant-admiraal van Zeeland was benoemd, kreeg al in december 1587 extra schepen ter beschikking om voor de Vlaamse en Zeeuwse kust te patrouilleren. Daarbij werden 29 schepen geleverd door het gewest Holland. Deze stonden formeel onder het bevel van de luitenant-admiraal van Holland: Johan II van Duvenvoorde, heer van Warmond (1547-1610). Een echte edelman-vrijbouter. Tenminste, hij had tijdens het Beleg van Leiden de beroemde uitval naar de Boshuijzerschans geleid.²¹ Al vanaf eind 1574 mocht hij ‘oefenen’ als admiraal van de Haarlemse en Leidse meren; ogenschijnlijk nauwelijks meer dan een veredelde ‘peueraar’, maar een essentiële functie voor het beveiligen van de route tussen de bevrijde delen van Holland. Op 20 januari 1576 werd hij tot luitenant-admiraal van Holland gepromoveerd. Sindsdien speelde hij met verve zijn rol in de Hollandse rebellenelite.²² Maar toen de Armada feitelijk voor de kusten van de Lage Landen verscheen, was Van Duvenvoorde juist op diplomatieke missie in midden-Duitsland. De zeestrijd werd dus in ‘*absentie van de heer van Warmont*’ gevoerd.²³

Dus kwam een grote verantwoordelijkheid te liggen bij Johans ‘rechterhand’, Pieter van der Does (1562-1599), zoon van de Leidse schepen Jacob van der Does en getrouwd met Van Duvenvoordes jongste zuster Filipote. Pieter wordt in de meeste publicaties over de Armada aangeduid als vice-admiraal. Die functie kreeg hij echter pas formeel op 23 december 1588, ongetwijfeld als beloning voor zijn krachtdadig optreden. Toen hij werd uitgezonden om zich tegen de Armada te weer te stellen was hij super-intendant. Al jong was hij als adelborst meegevaren, toch leken zijn carrièreperspectieven vooral op het land te liggen. Terwijl Holland sidderde voor de Armada werd zijn benoeming voorbereid tot hoofdschout van Leiden en tot baljuw en dijkgraaf van Rijnland, waardoor de Kaag zijn Oceaan leek te worden. In de Leidse tresoriersrekening van dat jaar worden in de rubriek ‘reizen’ twee dienstreizen naar Den Haag verantwoord: op 26-27 juni en nogmaals op 2-3 juli, voor de overdracht van deze functies van Foy van Brouchoven op Pieter van der Does.²⁴

Tijdens de reis in de eerste dagen van juli maakten de Staten van Holland en West-Friesland de benoemingen officieel, met verwijzing naar *'de goede kennise die de Staten voornoemd hebben van de getrouwigheid, qualiteitj ende goede ervaertheijjd van den perzoon van jonkheer Pieter van der Does'*.²⁵ Vijf dagen later – op 7 juli 1588 – volgde de beëdiging. Maar zijn faam verwierf Pieter ter zee, allereerst als bedwinger van de Armada.

Leiden en de landsverdediging

Tot dat moment had het Leidse stadsbestuur nog geen merkbare aandacht aan de nadering van de Spaanse vloot besteed. Gedurende het voorjaar was er vooral gediscussieerd over de vraag die heel de opstandige gewesten bezighield: of de delicate toestand niet vroeg om vredesonderhandelingen met Spanje. Een wapenschouw van de schutters in mei 1588, met een *'tocht ende voirtgang'*, langs een aangegeven route lijkt nog een routinezaak te zijn geweest en geen signaal van een algemene verhoogde waakzaamheid.²⁶ Maar op 11 juli 1588 blijkt de ernst van de situatie ook in Leiden te zijn doorgedrongen. Op die dag werd van het stadhuis afgelezen dat er, naar aanleiding van een schrijven van de Staten-Generaal, *'zoe wel inden steden als ten platten lande eenen algemenen vasten ende bededach'* zou worden gehouden, om *'God allmachtich met eendrachtiger ende bereyder harten hartgrondelicken aen te roupen ende te bidden dat hij dese landen ... voor alle tirannische geweld ende overval van algemeynen vianden zoo wel te water als te lande wil behouden ende bewaren ten eynde de zelve landen onder den versierden dexel des voorgestelden vredes daer van geene apparentie en es, niet onversiens en werden overvallen'*. Het is duidelijk dat het idee van onderhandelingen was verlaten. Nu werd het tijd om – naast het versterken van de vloot – *'vierichlickende mit demoediger harten te bidden dat zijne hoge goddelicke magisteijt gelieve zijnen gerechtingen toorn van zijne kercke ende dese bedruckte landen aff te wenden ende de zelve mit zijner heylige woort beschermen behoeden ende bewaren ... tegen alle der zelve vianden listiger practijcquen ende aenslaegen'*.²⁷

De volgende dag nam de vroedschap een besluit over een extra omslag ter financiering van de admiraliteit *'aengesien van dage tot dage d'advertentien meer ende meer comen dat niet alleen het geweld vande Spaenscher Armade te water voor handen es, mer oock dat den gemeenen viands hem in Vlaenderen mit groot geweld greeet hout omme te water ende over zee eenige grote exploitien te doen'*.²⁸ Doordat zware stormen in de Golf van Biskaje de Armada hadden gedwongen beter weer af te wachten in de haven van La Coruña, kregen de benarde gewesten enig respijt.

16. 172.
16. 172.

Breeder verclaringhe vande Vloote van Spaengnien.

De bekentenisse vā Don Diego de Pimentel/ opper velt heer van
een Regiment Cruischvolck van zijne M. de Coninc van Spa-
nien / Hem afghevarecht inden Haghe int bywesen
vande principael heeren/ een seer vremde
ende wonderlijcke antwoorde.

Gebruycke int Jaer ons Heeren. 1588.

Titelpagina van het verhoor van Don Diego de Pimentel, met zijn portret. Coll. UB Leiden nr. THYSPF 778.

Op 15 juli gaven de Staten-Generaal instructie aan Justinus van Nassau dat ‘zijn Excellentie hem terstonts mette scepen van orlogen sal gehouden zijn te begeven in zee ende hem t’employeren in den dienst van den lande’.²⁹ In zijn kielzog haastte Pieter van der Does zich naar Vlissingen, in de week waarin de Armada, in verschillende eskaders, voort geblazen door een nu gunstige wind noordwaarts zeilde om op 29 juli bij de Scilly-eilanden en het Kanaal aan te komen.

Twee dagen later barstte een ongekende zeeoorlog uit. Vanaf 31 juli leverden eenheden van de tot grote omvang aangezwollen Engelse vloot op diverse plaatsen slag met de Spaanse eskaders en vuurden galjoenen op galeien, pinassen op hulken, en werd de Armada door militair geweld én de weersomstandigheden gedwongen om op 6 augustus bij Calais voor anker te gaan. In de nacht van 7 op 8 augustus imiteerden de Engelsen de tactiek die de Hollanders in 1585 bij Antwerpen hadden toegepast: ze bestookten de Armada met acht brandende schepen.³⁰ Hoewel geen enkel Spaans schip werd beschadigd, was het effect enorm: er ontstond blinde paniek, schepen raakten stuurloos, werden meegetrokken door de stroming in het Nauw van Calais, of voortgestuwd door een aanwakkerende wind. Toen het licht was geworden heerste er een totale wanorde. Daardoor waren de Spanjaarden in de zeeslag die volgde, voor de kust bij Gravelines (Grevelingen) vrijwel weerloos tegen de Engelse aanvallen. Intussen verhinderde de Zeeuws-Hollandse vloot het uitvaren van de invasievloot van Parma, die trouwens in de zeeslag nutteloos zou zijn geweest.

Het lot van de *San Mateo*

Nu komt steeds meer Leiden in beeld. Na de slag bij Gravelines koos het merendeel van de Spaanse schepen, voor zover ze nog konden varen, voor de vlucht, in de enige nog mogelijke richting: het Noorden. Maar veel schepen liepen als lamme eenden op de zandbanken voor de Vlaamse kust, of zonken. Daaronder waren twee van de grootste schepen uit het Portugese eskader van Medina Sidonis, de *San Mateo*, onder bevel van *maestro de campo*, don Diego de Pimentel, en de *San Felipe*, onder don Federigo de Toledo. Tijdens de slag bij Gravelines waren beide schepen al zo lek geschoten dat ze als verloren werden beschouwd. Don Federigo weigerde zijn schip op te geven: ‘ik verdrink liever op een galjoen dan in leven te blijven op een hulk’ zou hij hebben gezegd.³¹

Twee verslagen door een Spaanse bril geven een goed beeld van het drama dat zich voltrok.³² Alonso Vanegas, kapitein van een ander galjoen, schreef in zijn journaal hoe Don Diego Pimentel met het zwaar gehavende galjoen *San Mateo*

koers zette naar de Vlaamse kust: hij *'liep tenslotte het zeegat bij Vlissingen binnen,*³³ *welke stad in handen van de vijand was. Deze had daar tweeëndertig schepen liggen om de wacht te houden voor de haven en ze te verdedigen. Toen het galjoen San Mateo daar aankwam was het reeds zinkende zonder dat daar iets tegen gedaan kon worden. De vijanden namen de bemanning van boord en brachten die naar hun eigen schepen. Terwijl ze het schip aan het plunderen waren, verdween het in de diepte met veel vijanden aan boord.*

Een monnik, Geronimo de la Torre, die met de vloot meezeilde gaf een nage-noeg gelijk relaas in een brief aan zijn prior in Toledo: *'Toen kregen we het galjoen San Mateo in het oog. Het was droevig om te zien. Het was zo vol kogelgaten dat het wel een zeef leek. Als de duikers die de hertog er naar toe zond, de lekken niet hadden dichtgemaakt, was het met man en muis naar de kelder gegaan. De zeilen en het want waren geheel in flarden geschoten. Een groot aantal van de matrozen was gesneuveld en van het krijgsvolk waren er maar weinigen over. Daar dit schip zo gehavend was en ons niet kon bijhouden, koos het een andere richting en ging het naar de Nederlanden. Het kwam in het zeegat bij³⁴ Vlissingen terecht en in de mening dat deze stad in handen van de katholieken was, gingen don Diego Pimentel en andere voorname personen aan land. Daar die plaats echter de partij van de koningin had gekozen, werden zij allen door de ketters gegrepen en gevangen gezet. De Engelsen [hij bedoelt Hollanders; DEHdB] gingen toen onmiddellijk naar het galjoen om het leeg te plunderen, en het is met hen allen gezonken'.³⁵*

Deze verklaringen zijn een mooie aanvulling op het verslag van het verhoor van Pimentel als krijgsgevangene in Den Haag – waarschijnlijk al op 12 augustus – door een commissie waarvan onder anderen Johan van Oldenbarneveld deel uitmaakte. Het verslag is heel openhartig. Omdat het allerlei details over de Armada en de plannen van Filips II bevat, werd het meteen als brochure door de drukker van de Staten-Generaal verspreid.³⁶ Oorlogspropaganda op volle toeren!

Na zijn naam en afkomst te hebben vermeld, vertelde Don Diego, dat hij op zijn schip drie compagnieën vervoerd had, die samen 260 man telden. De bemanning bestond uit zestig koppen (veertig meerderjarig en twintig minderjarig). De stuurman was *'een Portugijsjer ... die met niet allen en verstonde'*. Daarnaast had hij nog veertien kanonniers aan boord. Aan die laatsten had hij uiteindelijk niet veel, want hoewel zijn 38 kanonnen intact waren gebleven, was zijn kruit nat geworden, en iedereen weet dat dat spreekwoordelijk ellende geeft. We proeven het drama in zijn verslag als hij beschrijft hoe *'50 man continuelijcken ende sonder aflate aende pompe'* stonden *'...het water dach ende nacht wtputtende'*.

Toen zijn schip op 11 augustus weerloos op de golven dobberde kwamen er eerst drie en later nog twee schuiten aanvaren, ‘*ende dat den eenen een witte vlagghe wt stack, dat hij een andere dede wsteken meenende dat sy vrienden waren*’. Maar bij nadering eisten ze de overgave van het galjoen. Toen don Diego dat weigerde, schoten ze hun geschut op zijn schip leeg waarbij veertig doden vielen. Daarna nam de bevelhebber van het vijandelijke eskader Pimentel en zijn bemanning ongewapend aan boord en zette ze in Vlissingen aan wal. Die bevelhebber was ‘onze’ Pieter van der Does. Hij had zich nog net op tijd van de wimpel van de *San Mateo* meester gemaakt.

Overwonnen of ‘afgewimpeld’

Het was niet echt een heldendaad voor ‘onze’ Leidse jonker en kersverse hoofdschout om als een genadeloze Hollandse toreador de zwaargewonde stier te naderen en de genadesteek te geven. Hier men kan zelfs spreken van een misbruik van de witte vlag. Het verhaal is anderzijds niet zo bloedig als soms in de literatuur wel wordt gesuggereerd, dat ‘de Spaanse soldaten en matrozen zonder pardon afgeslacht werden en hun lijken overboord gesmeten’.³⁷

De vlak na de gebeurtenissen gepubliceerde *VVaerachtige verclaeringhe* meldt dat de gevangenen op 11 augustus naar Vlissingen waren gebracht en ‘*de ghevangens, de ghequetste ende ghewonden verbonden ende nae Vlaenderen gesonden / de ghesonden eendeels daer ghehouden ende ontrent 150 na den Haech ghesonden*’.³⁸ Uiteraard waren de laatsten zowel als informatiebron, als om redenen van losgeld interessant.

Een rapport dat op 28 augustus uit Rouen naar Spanje werd gestuurd meldde als pikant detail dat don Diego Pimentel voordat hij gevangen naar Den Haag werd afgevoerd door Vlissingen kon wandelen met slechts vier man om hem te bewaken.³⁹ Ook toen hij na zijn verhoor in Den Haag was afgevoerd en eerst op het Wassenaarse kasteel Persijn en daarna op het slot Radboud in Medemblik gevangen werd gehouden, is hij met alle egards behandeld.⁴⁰

De meeste slachtoffers lijken in dit geval de plunderende Hollandse en Zeeuwse zeelieden te zijn geweest, die bij het leeghalen van de *San Mateo* met schip en al in de golven verdwenen.

Hoe dan ook was voor de opstandelingen de ondergang van de *San Mateo* een geweldig wapenfeit dat de ondergang van de totale Armada belichaamde. Parma kon niet anders dan knarsetandend en machteloos toeziet hoe pogingen om zijn invasievloot met de Armada te verenigen verijdeld waren. Op 30 augustus

tus schreef de Spaanse diplomaat Bernardino de Mendoza vanuit Frankrijk aan Filips II dat hij op 24 augustus had vernomen dat Parma zijn vloot ontbonden, schepen en zeelieden naar huis gestuurd en de troepen van de kust weggehaald had.⁴¹

Het nieuws over de ondergang van de Armada sijpelde geleidelijk door naar Spanje. In Holland was het al eerder duidelijk. Maar voorzichtigheid bleef troef. Vooral nog werd de nadruk gelegd op de noodzaak speciale geldmiddelen vrij te blijven maken ‘mits de overcompste vande geweldighe Spaensche Armade ende groote toerustinge zoo te waeter als te lande in Vlaenderen gedaen’. Toegegeven, er waren al grote kosten gemaakt ‘tot crenckinge ende resistentie vande gemeene vianden tot conservatie vanden welstant dezer landen ende redres vanden staet vandien’, maar zo stelt een tekst in het Leidse register van de speciale omslag waartoe op 12 augustus was besloten, de financiering moet doorgaan, ook ‘nae de ruine vande spaensche armade’. Toen de Staten-Generaal op 15 augustus stelde dat het geld nodig was ‘omme de vlote van Spaingnien te helpen vervolgen ende crencken’ was duidelijk dat intussen de achtervolging was ingezet.⁴² De Leidse vroedschap stemde in met een lening tot uitrusting van nieuwe schepen, zoals in het aflezingsboek staat, ‘te meer wesende de voors. Spaensche vlote alreets zo grootlicx als elck een bekent is deur de Engelsche vlote aengevochten, gezwact ende vermindert’.⁴³ Toch zou het nog tot half september duren voordat men echt opgelucht ging ademhalen, nadat de najaarsstormen de laatste restjes van de trotse Armada op de Schotse en Ierse kusten te pletter hadden geblazen, of tot een enorme omweg hadden gedwongen waarvan ze laat en haveloos in Spanje terugkeerden. Pas toen juichten de teksten op pamfletten en herdenkingspenningen: ‘God blies en zij werden verstrooid’ (Flavit יהוה (Jahweh) et dissipati sunt).

Feest in Leiden

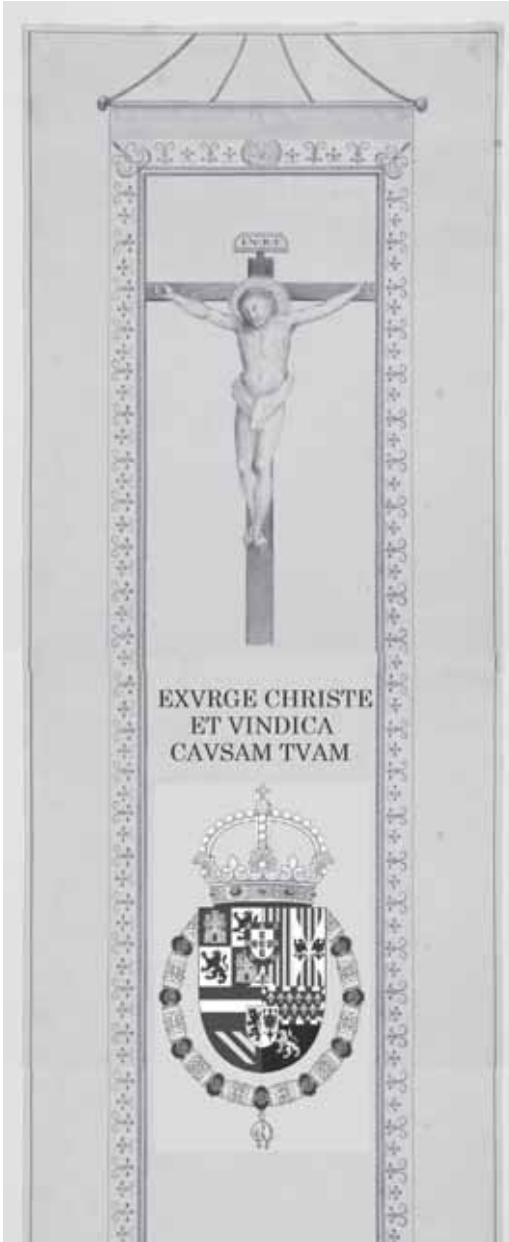
Hoe reageerde Leiden op het nieuws van de triomfantelijke ondergang van de Armada? In hun – overigens onvolprezen – boek *The Spanish Armada*, schrijven Geoffrey Parker en Colin Martin: ‘In Leyden, the great battle-pennant of the San Matteo was hung in the choir of St Peter’s church (although it was so long that the end lay rolled up on the ground), and it inspired from the local bard, William Verheyden, a patriotic poem in Latin entitled Oration on the Fleet of the Spanish Xerxes. It was declaimed, for the first time, to the Leiden ‘Chamber of Rhetoric’ on 21 August’.⁴⁴

Hoewel de heren geen bron vermelden voor dit verhaal, lijken ze minstens slordig te hebben geput uit het boek dat Scheltema in 1825 schreef. Ik citeer hem:

*Herdenkingspenning Flavit et dissipati sunt.
Particuliere collectie.*

*‘De Staten–Generaal schreven eenen openbare dank en vreugdedag uit tegen den zes en twintigsten van Slagtmaand Te Amsterdam en elders werd de verlossing door optogen en vertooningen der rederijkers gevierd, nergens echter met meer staatsie dan te Leyden’.*⁴⁵ Dan beschrijft hij hoe Pieter van der Does, tijdens dat feest – het zou dus op 26 november zijn geweest – met pracht en praal, en toegejuicht door de hele Leidse bevolking, de enorme wimpel die hij had buitgemaakt op de *San Mateo* de stad had binnengedragen en aangeboden aan de kerkmeesters van de Pieterskerk. De enige mij bekende bronnen voor dat verhaal zijn Van Mieris en diens bron Van Meeteren. In de Leidse burgemeestersdagboeken, de trossiersrekeningen en vroedschapsboeken is over dit heuglijke feit niets te vinden. Maar het materieel bewijs is daar: tot de grootste attracties van de Pieterskerk behoorde tot het eind van de negentiende eeuw de *‘vlagge of wimpel door Pieter van de Does, schout van Leyden, een man van groote bedryven, in den zeevrijdt van ’t jaar 1588 op den Spaanschen veroverd en ter eeuwiger gedachtenisse aan deeze Kerk geschonken’*. Nu is het fragiele weefsel onderdeel van de collectie van De Lakenhal, maar Scheltema zag het zelf nog in de kerk hangen, kleiner dan het ooit was. Want, om Van Mieris te citeren, hij was *‘van zoo ongemeene grootte, dat desselve aan ’t welfsel van ’t choor ghehegt tot den grond toereikt. Nog ten deele opgerold zynde. Booven in deeze vlagge was Christus aan het Kruis verbeeld, en daaronder deeze spreuk; EXURGE CRISTE! UT JUDICA CAUSAM TUAM. Nog laager stond het wapen des Konings van Spanje, al het welke men voorheen dikwylen pleeg te zien’*.⁴⁶ Toen Van Mieris omstreeks 1760 de tekst las, moet deze al slecht leesbaar zijn geweest. Een betere tekstgetuige is bewaard in het Reisboek dat

*Reconstructie door auteur van
de wimpel van de San Mateo,
op basis van tekening ca. 1850.
Coll. Museum De Lakenhal, inv.
nr. 3187.1.*

de Harderwijkse geleerde burgemeester en bibliothecaris van de toenmalige universiteit ter plaatse, Ernst Brinck, kort voor 1605 bijhield. Hij schreef: ‘*S. Peterskerck is een fraye kerck in welckers chor hangt een vane of een wimpel, welke Pieter van der Does creech van die Spaensche vlote anno 1588. Hy is so lang dat hy op een manslengte nae van t gewolfft aff op der aerden reickt. Hij is meer dan een manslengte opgewonden, het beeld van den gekruisigden Christus is er op geschilderd, met deze inscriptie: Exsurge Deus et vindica causam tuam [Sta op, o God, en beschut uwe zaak]*’.⁴⁷

Dus moet het vaandel er ongeveer hebben uitgezien zoals op bijgaande reconstructie, waarvoor ik de tekening uit het eind van de negentiende eeuw in de collectie van De Lakenhal als uitgangspunt heb genomen.

Zo werd meer dan drie eeuwen lang elke Leenaar die de dienst in de Pieterskerk bijwoonde, of haar gewoon betrad, herinnerd aan de heldenrol van Van der Does en aan de bevrijding van het Spaanse juk. Op de datum na, klopt dit deel van het verhaal van Parker dus wel ongeveer.

Een plaatselijke troubadour?

Anders is het met ‘William Verheyden, the local bard’ gesteld. Scheltema meldt: ‘*Op den volgenden dag* (bedoeld is de dag na de intocht met de wimpel, dat wil zeggen 27 november) *werd in de groote gehoorzaal der Academie door Willem Verheyden, een jongeling van naauwelijks twintig jaren, eene Latijnsche Oratie, in Classem...*, voor de vuist gehouden, waardoor de toehoorders geheel werden verrukt en tot de hoogste stemming van een dankbaar gevoel voor de erlangde uitredding gebracht’. Dat is wel iets anders dan het voordragen van een gedicht voor rederijkers.

Wie gaat speuren naar een plaatselijke troubadour Willem Verheyden komt dan ook bedrogen uit. Er heeft geen Leidse rederijker Willem Verheyden of Van der Heijden bestaan. Toch blijkt een geschrift te bestaan, met de titel *In Classem Xerxis Hispani Oratio* en met Willem Verheyden als auteur. Het is overgeleverd als tekst van een redevoering, opgedragen aan de Engelse koningin Elisabeth. De universiteitsbibliotheek van Gent bezit een van de zeldzame exemplaren uit 1589 van deze redevoering, gedrukt bij de Leidse drukker Frans van Ravelingen.⁴⁸ Deze in Lannoy geboren geleerde was getrouwd met een dochter van Christoffel Plantijn en had in 1585 de leiding gekregen over de Leidse vestiging van de *Officina Plantiniana*, die een jaar later de officiële universiteitsdrukkerij werd.⁴⁹ Zijn drukkersnaam Leo Constantius – de standvastige leeuw – was een duidelijk politiek statement en een verwijzing naar de Leo Belgicus. Het was geen wonder dat Verheyden zijn

‘rede’ bij de universiteitsdrukker liet drukken. Hij was een briljante student, die herhaaldelijk zijn gehoor in vervoering bracht door zijn vlammende redevoeringen, als we tenminste zijn broer mogen geloven die na de vroegtijdige dood van Willem zijn biografie schreef.⁵⁰

Willem Verheyden was in het najaar van 1568 geboren in Grave en in 1583 scholier van de Latijnse School in Leiden geworden, waar zijn oudere broer Jacob toen al studeerde.⁵¹ In 1585 schreef ook Willem zich in als student.⁵² Op 3 augustus 1586 toonde hij zijn retorisch talent in een redevoering aan de Universiteit om te herdenken dat twee jaar eerder Willem van Oranje was begraven. Wegens enorm succes hield hij twee maanden later voor een massaal toegestroomd gehoor opnieuw een rede, eigenlijk de eerste ‘Drie-October-lezing’.⁵³ Het is onduidelijk of we verdrietig of blij moeten zijn dat de tekst van die lezing niet bewaard is: hij duurde meer dan drie uur, onderbroken door de lunch; in het Latijn van zijn broer: ‘*Trium horarum spatium excesserat oratio: duae horae matutinae, parti quae de obsidione, pomeridianum temus liberationi triumphoque praefixum fuerat*’ (de rede duurde langer dan drie uur, waarvan twee ’s morgens, welk deel aan het beleg was gewijd, en ’s middags het thema van de bevrijding en de overwinning werd behandeld).⁵⁴ Willem had nu de smaak te pakken en hield op 14 april 1587 een rede op de dertiende verjaardag van het sneuvelen van Lodewijk van Nassau in de slag op de Mookerhei. Bovendien schreef hij een vlammend betoog tegen de ideeën om vrede met Spanje te sluiten, dat misschien nooit als rede uitgesproken is, maar wel in gedrukte versie bewaard.⁵⁵

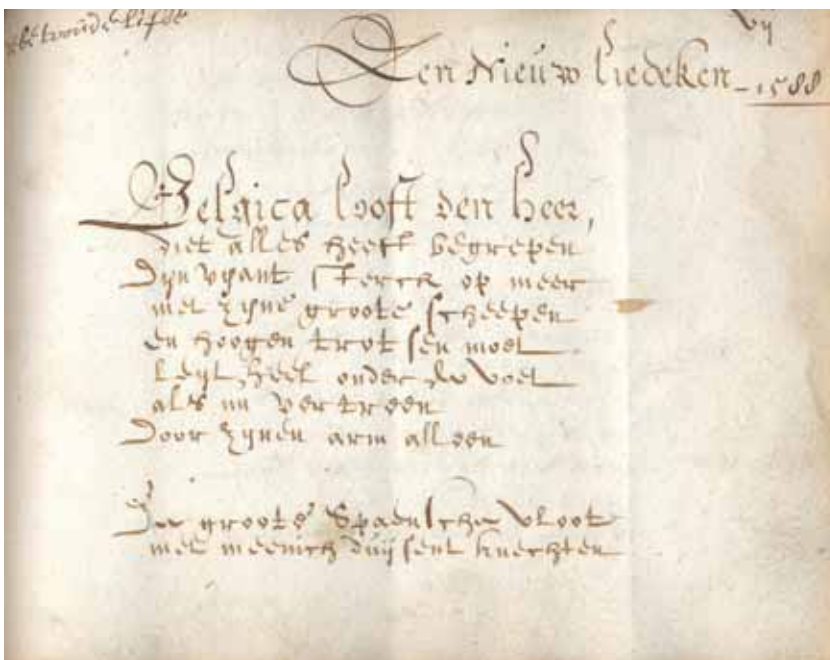
Willem liet het niet bij woorden alleen. Blijkbaar is hij met zijn broer, toen in 1586 hun geboortestad Grave werd belegerd door Parma, uit Leiden afgereisd om actief aan de verdediging deel te nemen. Op 24 maart 1589 behandelden de Staten-Generaal het verzoek van ‘Jacobus en Guillelmus Verheyen, studenten te Leiden, om een vergoeding te krijgen voor de 200 gulden door hen verschoten tijdens het beleg van Grave’.⁵⁶

In 1588 kwam het hoogtepunt van Willems activiteiten: op 26 juli hield hij – op het moment waarop de Armada op de Engelse kust afstevende – een rede om te herdenken dat exact zeven jaar tevoren de Acte van Verlatinge was getekend waarbij Filips II als landheer werd afgezworen. Op de daaropvolgende derde augustus hield Verheyden opnieuw een redevoering ter ere van Willem van Oranje. Dit alles uiteraard in een gekunsteld Latijn. De klap op de vuurpijl was zijn *In Classem Xerxis Hispani Oratio*. De voor die voordracht en de andere festiviteiten door Scheltema genoemde datum lijkt echter niet te kloppen. In Engeland was

26 november inderdaad tot dankdag uitgeroepen, maar Scheltema ging er aan voorbij dat daar nog de juliaanse kalender werd gehanteerd en in de Republiek de gregoriaanse: 26 november in Engeland stond gelijk aan 6 december in de Republiek. Het Leidse afzingsboek meldt dan ook dat op 19 november 1588 een missive was ontvangen van de Staten van Holland met de aankondiging van een ‘*Dancsegging en biddach*’,⁵⁷ omdat nu zeker was dat van de Spaanse vloot maar weinig schepen waren ontkomen, en omdat intussen de vijand bij Bergen op Zoom en op Tholen het veld heeft moeten ruimen. Maar die zal worden gehouden ‘*up woensdage den VIIden der toecomenden maent van decembri*’. Dus zal Pieter van der Does zijn wimpel pas op 7 december hebben binnengedragen en zal Willem Verheyden zijn *Oratio* pas op de achtste hebben gehouden. Voetnoten in de marge van het verleden, maar essentieel om de rol van het lied *Belgica looft den Heer* te begrijpen.

Belgica looft den Heer en de nationale dankdag

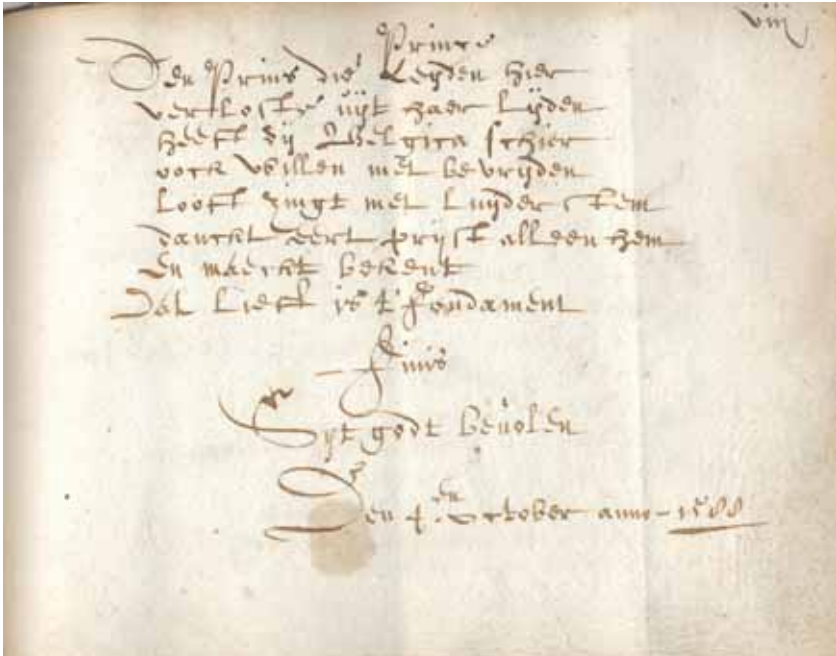
Nu duidelijk is dat *Belgica looft den Heer* niet het product van een plaatselijke troubadour maar van Willem Verheyden is, is het tijd het lied en de datering en functie er van nogmaals onder de loep te noemen. Er blijkt een eerdere ‘nationale herdenking’ te zijn geweest. Toen de berichten over de ondergang van de Armada van gerucht tot zekerheid waren geworden en de collectieve gebeden van 11 juli leken te zijn verhoord, schreef de Raad van State voor alle bevrijde gewesten een *Bededach* uit. Het Leidse afzingsboek meldt dat op 1 oktober 1588 deze dag werd aangekondigd, te houden op ‘*woensdach Vden der maent van october*’. Daarmee kreeg de Drie-Octoberviering dus een verlengstuk en een diepere betekenis, als de metafoor voor de bevrijding die voor alle gewesten werd verlangd. De tekst van de afzinging stelt dat: ‘*int zeecker wert gespeurt ende men gewissenlicken verneemt dat alle potentaten vande Roomsche religie geswooren hebben ... omme de waere gemeente Cristi te verdrucken ende tonderbrengen, gelijk tselve gevouchliken heeft gebleecken deure de geweldige ende hoochvaerdige Armade bijden coninck van Spaengien desen voorleden tijt ter zee gebracht, mitsgaders die grote heircracht die den prince van Parma hier te lande bijden anderen langeren tijt heeft gehad van meninge van hem met dzelve Spaensche Armade te vougen, ende den almachtigen God belieft heeft zijne gemeente te beschermen, als niet hebbende willen gedogen de bijeenvouginge vande zelve twee geweldige heercrachten ende haer te zeer tirannich voornemen int werck te stellen*’. Dus werd iedereen streng vermaand om mee te doen en ‘*zijne godlicke magesteut dan met danckbaerheyt te bejegenen*’.⁵⁸

Titel en eerste couplet van het gedicht *Belgica looft den Heer*. Coll. ELO, Gilden, inv.nr. 1473.

Zo valt het lied van de anonieme rederijker ineens op zijn plek. Er staat in het rederijkersbundeltje namelijk als datum bij: 4 oktober 1588. Het is dus niet als resultaat van de Drie-Octoberviering de dag nadien op papier vastgelegd, maar ter voorbereiding van de feestelijke en plechtige herdenking de dag later. Het was bedoeld als hét lied waarin de droom van een algemene bevrijding werd uitgedragen.

Helaas blijft de auteur voorlopig anoniem. We kennen slechts zijn elegante motto of naamspreuk: *Sijt Godt bevolen*. Daarachter kan in elk geval niet Willem Verheyden schuilgaan, want aan zijn veelbelovende carrière kwam een abrupt en tragisch einde toen hij koos voor heroïek in plaats van retoriek en op 9 juli 1596 sneuvelde bij de verdediging van Hulst, terwijl onder dezelfde naamspreuk in 1593 en 1603 nog andere verzen in de Leidse rederijkersbundels zijn opgenomen.⁵⁹ Willem kan dus onmogelijk de auteur zijn geweest. Onze auteur bediende zich van elegant Nederlands. Daarbij maakte hij bij zijn andere liederen, zoals zo vaak gebeurde, nieuwe teksten op een bestaande melodie. Bij *Belgica looft den heer* was dat niet het geval; integendeel, het lied werd zo populair, dat het in de loop

Laatste couplet en ondertekening van het gedicht *Belgica looft den Heer*. Coll. ELO, Gilden, inv.nr. 1473.

van de volgende decennia zelf diende als melodische basis voor zeker tien andere liederen. Om te beginnen al in 1593 een lied door een andere Leidse rederijker.⁶⁰ Eén daarvan is een lofzang ‘*Aen den Amstel*’, die met muziek en al is gedrukt in de ‘*Amsterdamse Pegasus*’ van 1627; daardoor was het mogelijk tekst en melodie als eenheid te reconstrueren.⁶¹

Laten we nogmaals naar het lied kijken en ditmaal naar de volledige tekst:

*Belgica looft den heer
dient alles heeft begrepen.
Dijn vijant sterck op meer
met zijne groote scheepen
en hoogen trotsen moet
leijt heel onder de voet
als nu vertreen
door zijnen arm alleen*

*De groote Spaensche vloot
met meenich duijsent knechten
en Parma die zoo groot
hem stelde om te vechten
zijn gewoorden vertsaecht
aleer haer yemant jaecht.
Gods stercke hant
heeft haer gebracht tot schant.*

*Ghelijck als faro fel
int Roo Meer is gebleven
en Senachrip⁶² snel
Jerusalem heeft begeven
zoo is de Spaensche hont
oock verdreven terstont.
Zijnen bloetdorst
is met water geschorst*

dan richt de auteur zich via de leider van de rederijkerskamer tot zijn gehoor:

*Prince
Den prins die Leyden hier
verloste uijt haer lijden
heeft dij Belgica schier
oock willen met bevrijden.
Looft, zingt met luijder stem,
danckt, eert, prijst alleen Hem.
En maeckt bekend
dat Lief is t'Fundament*

Finis. Sijt godt bevolen Den 4en october anno 1588

Alle elementen voor een luisterrijke herdenking zijn in het lied verenigd. Allereerst is er de dankzegging aan God, die nog voordat de mens kon ingrijpen 'door zijn arm alleen en de kracht van zijn hand' de hoogmoed van Spanje en de bluf van Parma afstrafte. Dan volgt de vergelijking met Bijbelse voorbeelden van hoog-

Voor- en keerzijde van de Sanheribpenning, Coll. Museum De Lakenhal, inv. nr. 3340.1.

moed die voor de val kwam: allereerst de farao van Egypte, die met zijn legers in de Rode Zee omkwam toen hij Mozes achtervolgde (Exodus 14). Als overtreffende trap van goddelijk ingrijpen komt dan de verwijzing naar de oudtestamentische Assyrische koning Sanherib die het zuiden van Juda veroverde en tot een Assyrische vazalstaat maakte. Sanherib stuurde zijn legers op Jeruzalem af, omdat de Joodse koning Hizkia de stad tegen de Assyriërs versterkt had (Jesaja 36:1-37:38). Hizkia veinsde zich aan de Assyrische grootvorst te onderwerpen, maar voerde gelijktijdig religieuze veranderingen door die tegen de Assyrische godsdienst ingingen. De belegering werd afgebroken; volgens de Bijbel omdat een Engel van God het leger van Sanherib totaal had vernietigd. Toen Hizkia overleed in 687 v.Chr. volgde diens twaalfjarige zoon Manasse hem op.

Het noemen van Sanherib bood de bijbelvaste toehoorders van *Belgica looft den Heer* (en dat waren ze allemaal) een onmiddellijke vergelijking met Willem van Oranje als Hizkia, Maurits als Manasse en Filips II als Sanherib.⁶³ In 1574 was Leiden ontzet bovendien al vergeleken met de bevrijding van Jeruzalem: het stadsbestuur gaf de Dordtse graveur en stempelsnijder Gerard van Bylaer opdracht een zilveren gedenkpenning te ontwerpen waarvan zijde en keerzijde samen de tekst vormden: *VT SANHERIB A IERUSALEM 2. REG. 19 SIC HISPANIA A LEYD[A] NOCTV FVG[ervnt] 3. OCTO[bris] 1574* (zoals Sanherib van Jeruzalem (2 Kon 19) zo zijn de Spanjaarden in de nacht van Leiden weggevlucht op 3 oktober 1574). De afbeelding van een engel die met zijn zwaard de Spanjaarden uit hun schansen verjaagt,

met Jeruzalem op de achtergrond, en één van een gezicht op Leiden, met de geuzenvloot op de voorgrond, brachten dezelfde boodschap in beeld. Van Bylaer was sinds 1580 werkzaam in dienst van de Staten-Generaal en sneed tot zijn overlijden in 1617 alle door de overheid bestelde overwinningspenningen.⁶⁴

Jeruzalem werd in *Belgica looft den Heer* van het evenbeeld van Leiden de metafoor voor de opstandige gewesten. Zoals de legers van Sanherib werden verstrooid werd de bloeddorst van de Spaanse hond met water gesmoord.

Daarmee krijgt het slotcouplet ook zijn enorme kracht: direct na Drie Oktober wordt de toehoorders ingeprent dat de prins van Oranje voor ogen had heel Belgica te bevrijden. Dus moet met God loven en eren en altijd het motto van de rederijkerskamer in het achterhoofd houden: altijd is liefde – in de ruime betekenis van geloof en naastenliefde – de basis. Waard om in ons collectieve geheugen te worden gekoesterd.

Noten

- 1 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Gilden, inv.nrs. 1473 en 1474. In wezen zijn de beide bundeltjes samengesteld uit kleinere bundeltjes, waarbij bovendien bladen uit het laatste deel van een in 1473 ingebonden bundeltje in nummer 1474 verzeild zijn geraakt. Zie hierover ook J. Koppenol, 'Het zakboekje van Piero. Profiel van een rederijker', *Neerlandistiek.nl* 2004.03, m.n. noot 11 en 12. Zie over Piero ook Johan Koppenol, Pieter Cornelisz van der Mersch en de ingekeerde Leidse rederijkerij' in: Bart Ramakers, *Conformisten en rebellen. Rederijkerscultuur in de Nederlanden (1400-1650)* (Amsterdam 2003) 229-239.
- 2 ELO, Gilden, inv.nr. 1473, derde afdeling fol. 7r-8r.
- 3 Michael Aitzinger, *Novus de Leone Belgico eiusque topographica atque historica descriptione liber* (Keulen 1583).
- 4 J.M. Koppenol, *Leids Heelal. Het Loterijspel (1596) van Jan van Hout* (Hilversum 1998) 118, maakt er in voetnoot 64 in het korte melding van.
- 5 Michael H. Shank, 'Regiomontanus on Ptolemy, Physical Orbs, and Astronomical Fictionalism', *Perspectives on Science* 10 (2002) 179-207 en dez., 'Regiomontanus as a Physical Astronomer: Samplings from the Defence of Theon against George of Trebizond', *Journal for the History of Astronomy* 38 (2007) 325-349.
- 6 Hartmann Schedel, *Liber chronicarum* (Nuremberg, 1493), f. cclvi recto In de Middel-hoogduitse versie.
- 7 Vooral in *De coniunctionibus magnis insignioribus superiorum planetarum, solis defec-tionibus et cometis* (Lauingen 1564). Zie ook: Volker Leppin, "...Mit dem künfftigen Jüngsten Tag und Gericht vom sünden schlaff auffgeweckt". Lutherische Apokalyptik zwischen Identitätsvergewaltigung und Sozialdisziplinierung (1548-1618)' in: Wolfram Brandes en Felicitas Schmieder (eds.), *Endzeiten: Eschatologie in den monotheistischen Weltreligionen* (Berlin: Walter de Gruyter, 2008) 339-351. De voorspelling is al gememoreerd door D.C. Nijhoff, *Staatkundige geschiedenis van Nederland* (Zutphen 1891) 412, met verwijzing naar een langere, Latijnse, niet berjimde versie.
- 8 SLUB Dresden (VD16 L 1263) fol. ee10v. Zie ook: Jonathan Green, *The Strange and Terrible Visions of Wilhelm Friess. The Paths of Prophecy in Reformation Europe* (Ann Arbor 2014) 180.
- 9 Leppin, 'Jüngsten Tag', 346.
- 10 Godfried C.M. van Dijck, *De Bossche Loterij 1562-1564* (Sermoyer 2003) 215, nr. 8323.
- 11 *Sommighe oude ende nieuwe prognosticaten ende vermaninghe, van dat iaer 1588. Tot op het 1600. iaer.* Gedrukt door P. Gebhaerts (Woerden 1587); *Een wonderlijcke nieu profecijc op dit wonderlyck schrckelijjaer naer der gheboorte onses Heeren Jesu Christi 1588. Door den seer hoochgeleerden ende wijtbroemden Joannes Regiomontanus ende Joannes Stofferis*, [Utrecht : J. Corneliszoon], Knut-tel 855. Zie ook Jeroen Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw: De almanak als lectuur en handelswaar* (Zutphen 1999) 44-46.
- 12 M. E. Ch Bosch van Drakestein, *Bezoek ge-bragt aan Leiden in 1586 door Robert Lord Dudley, Baron van Denbigh, Graaf van Leicester ...: geschiedkundige aantekeningen ter opheldering van de maskerade, te houden door de leden van het Leidsche studenten-corps in Junij 1870 / bijeenverz. door* – (Leiden 1870) 51 ff.
- 13 Jacqueline Doorn, *Landvoogd Leicester, Robert Dudley 1533-1588* (Zaltbommel 1992); Derek Wilson, *Sweet Robin. A Biography of Robert Dudley Earl of Leicester*

- 1533-1588 (Ann Arbor 1981). F.G. Oosterhoff, *Leicester and the Netherlands 1586-1587* (Utrecht 1988).
- 14 De datum van haar executie was 8 februari volgens de juliaanse kalender en 18 februari volgens de gregoriaanse kalender. Dit heeft in de literatuur enige verwarring veroorzaakt.
 - 15 W.A. Knoops, F.Ch. Meijer, *De Spaanse Armada. De tocht en ondergang van de onoverwinnelijke vloot in het jaar 1588* (Amsterdam 1988) 27 ff.
 - 16 A.Th. van Deursen, *De ondergang van de Armada* (Apeldoorn 1988) 13.
 - 17 Knoops, Meijer, *Armada*, 34.
 - 18 Knoops, Meijer, *Armada*, 49.
 - 19 Knoops, Meijer, *Armada*, 33. UB Leiden THYSPF 768: Die wonderlijke groote Armade, die zijne Mag-t, den Coninck van Spaengien heeft toegerust op Enghelandt, met groot ghehal van volck, so wel te peerde als te voet, ende t'ghewelt van schepen ende galiassen, die dese armade gaen met groote oueruloedicheyt van victualie, als buschuyt, wijn, vleys, vis, rijs ende caesen, ende alle dinghen oueruloedich dat nootelijk is totten crijch (Gent 1588); Knuttel 832.
 - 20 N. Japikse (ed.), *Resolutie n der Staten-Generaal van 1576 tot 1609. Dl. 6 : 1588-19*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën. Grote serie, 51 ('s-Gravenhage 1922) 25, d.d. 12 april 1588. Mijn onderstreping.
 - 21 A.G. van der Steur, 'Johan van Duvenvoirde en Woude (1547-1610), heer van Warmond, admiraal van Holland', *Hollandse Studiën 8* (Dordrecht 1975) 179-274, m.n. 184-185.
 - 22 Van der Steur, 'Johan van Duvenvoirde', 185-203.
 - 23 Hoewel Van der Steur. Johan van Duvenvoirde', 193-194, duidelijk aantoonde dat de viceadmiraal niet aan de strijd te water deelnam, is zijn optreden tegen de Armada een hardnekkig voortdurend misverstand.
 - 24 ELO, Stadsarchief van Leiden (SA II), inv. nr. 7460, fol. 133v-134v. Daarbij werd overigens ook Pieter van der Does als vice admiraal aangeduid, waarschijnlijk omdat hij op het moment waarop de rekening werd opgemaakt inmiddels die functie was gaan bekleden. Nog op 23 juli betaalde het Leidse stadsbestuur de oude en de nieuwe schout; *ibid.* 136t/v.
 - 25 Peter Siepman, 'Pieter van der Does. Een strijdbare dijkgraaf (1)', te raadplegen op <http://www.rijnland.net/over-rijnland/erfgoed/artikelen-uitgelicht/pieter-van-der-does>.
 - 26 ELO, SA II, inv.nr. 15, aflezingboek E. 1578 september 27-1589 augustus 8, fol. 275v-276.
 - 27 ELO, SA II, inv.nr. 15, aflezingboek E. 1578 september 27-1589 augustus 8, fol. 277v-278 (11/7/1588).
 - 28 ELO, SA II, inv.nr. 473, Vroedschapsboek M, fol. 42.
 - 29 Japikse, *Resolutiën Staten Generaal*, 30-31.
 - 30 G. Mattingly, *The Defeat of the Spanish Armada* (Londen 1988; eerste druk 1959), H. 26, The Hellburners, 286 e.v.
 - 31 Knoops, Meijer, *Armada*, 78.
 - 32 J. Brouwer, *De onoverwinnelijke vloot naar berichten van opvarenden en tijdgenooten*. Patriareeks, 13 (Amsterdam 1938) 122 e.v.
 - 33 Mijn alternatieve vertaling. Brouwer geeft: 'de haven van Vlissingen'.
 - 34 Zie noot 33.
 - 35 Brouwer, *Armada*, 136/137. Het lijkt er overigens op dat in sommige verslagen de *San Felipe* en de *San Matteo* met elkaar verwisseld zijn. Voor het algemene beeld maakt dit echter weinig uit. Het verdrinken van de plunderende zeelieden wordt bevestigd in een rapport dat Parma op 29 augustus 1588 uit Brugge naar Spanje stuurde. Martin A. S. Hume (ed.), *Calendar of State Papers, relating to English affairs [of the reign of Elizabeth] preserved principally in the archives of*

- Simancas, Volume 4: 1587-1603* (Londen 1899), nr. 408.
405-411, brief op 28 augustus uit Rouen gestuurd naar Spanje.
- 36 NN, *Breeder verclaringhe vande vloote van Spaengniën. De bekentenisse van don Diego de Piemental* ([Amsterdam] 1588) ongepagineerd. Scheltema, toevoegsels, 1928, 83.
- 37 Knoops, Meijer, *Armada*, 79.
- 38 *Vuaerachtighe verclaeringhe van de armada des coninx van Spaengien [...] en vande gheweldighe teghenstandt der coninginne van Engbelands armada*, gedrukt bij Cornelis Claesz, Amsterdam, [1588].
- 39 Hume, *Calendar of State Papers*, Nr. 407, brief op 28 augustus uit Rouen gestuurd naar Spanje. Hierin wordt overigens Don Diego abusievelijk Don Pedro genoemd.
- 40 J. Scheltema, *De uitrusting en ondergang der onoverwinnelijke vloot van Philips II, in 1588* (Haarlem 1825) 180. Q. Aldeo Vaqueiro (ed.), *España y Europa en el siglo XVII. Correspondencia de Saavedra Fajardo. T. I: 1631-1633* (Madrid 1986) lxxxii.
- 41 Hume, *Calendar of State Papers*, Nr. 410, '...from merchants and other letters from the Netherlands up to the 24th, I learn that the duke of Parma was dismissing his fleet, sending away the sailors, and withdrawing the troops from the coast....The galleon "San Mateo", which ran aground at Flushing, kept up the fight for two days and nights'.
- 42 ELO, SA II, inv.nr. 3982: Kohier van een gedwongen lening ingevolge resolutie van de vroedschap van 17 augustus 1588 ter bestrijding van de Spaanse Armada. Begint fol. 1 en volgende met besluit SG 12 aug. 1588 tot extra heffing.
- 43 ELO, SA II, inv.nr. 15, Aflezingsboek E, fol. 280.
- 44 Colin Martin en Geoffrey Parker, *The Spanish Armada* (Manchester 1999², 1988) 243.
- 45 Scheltema, *Uitrusting en ondergang*, 219-21.
- 46 Geciteerd in E. den Hartog en J. Vermeen (red.), *De Pieterskerk in Leiden. Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens* (z.pl. [Leiden] 2011) 201.
- 47 M. van Wijhe, 'Leiden in het begin der 17^e eeuw', *Leids Jaarboekje* 20 (1925-26) 19. Zie voor het reisverslag ook: R. Dekker e.a., *Reisverslagen van Noord-Nederlanders van de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst* (Haarlem 1994) 21.
- 48 *Guillelmi Verheiden In classem Xerxis Hispani oratio : ad serenissimam Elisabetham Angliae reginam. Animo et Virtute* (Leidae, Apud Leonem Constantium, 1589), zie: Andrew Pettegrec, Malcolm Walsby (ed.), *Netherlandish books. Books published in the Low Countries and Dutch books published abroad before 1601* (Leiden 2011) 1334.
- 49 Over Raphaelengius of Van Ravelingen zie: P.G. Hofstijzer, 'Het Leidse wonder' in: *Jaarverslag 2007 van de Koninklijke Brill NV. Leiden*: (Leiden 2008) 73-96, vooral 91 en volgende.
- 50 *Vita Guillelmi Verheiden Belgae. Cui accessit ejusdem De ortu et occasu maximorum imperiorum oratio Veneta / edita per Iacobum fratrem* (Hagae-Comitis, 1598). Toegankelijk gemaakt in een Nederlandse vertaling door C.J. Wenckebach, *Het leven van Willem Verheiden, eenen weinig bekenden, in den bevrijdingsoorlog van het Spaanschen juk, ten jare 1595, voor Nederland gesnewelden, Nederlander / beschreven door zijnen broeder Jakob Verheiden in het Latijn, en naar hetzelfde vrij gevolgd door -*. ('s-Gravenhage 1842). De dateringen van de door Verheiden uitgesproken redes zijn alle aan de Vita ontleend.
- 51 Wenckebach, *Het leven van Willem Verheiden*, 6-7.
- 52 Wenckebach, *Het leven van Willem Verheiden*, 10; zie ook W.N. Du Rieu, *Album studiosorum Academiae Lugduno Batavae*

- MDLXXV-MDCCCLXXV ('s-Gravenhage 1875) Kol. 18: G. Verheyden – Van der Heiden: 3 sept. 1585 L.(= Litterarum).
- 53 Niet vermeld in de rede over deze lezingen door Judith Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw* (Leiden 2008).
- 54 Wenckebach, *Het leven van Willem Verheyden*, 11; [Jacob Verheyden], *Vita Guillelmi*, 17.
- 55 Het tractaat in het Nederlands *Nootlijcke consideratien die alle goede Liefhebbers des Vaderlands behooren rijpelijk te overwegen opten voorgheslagen Tractate van Peys met den Spaengiaerden* (z.pl., z.j [1587] (Knuttel 816) ook uitgewerkt in *De ivre belli Belgici adversus Philippum regem Hispaniarum oratio : nobilis Belgae, ad potentissimos, ac serenissimos christiani orbis principes ... / [Auct. Guillelmus Verheyden]* (Hagae-Comitis: Ex officina Alberti Henrici 1598), althans aan Willem Verheyden toegeschreven.
- 56 Japikse, *Resolutiën Staten-Generaal*, 344.
- 57 ELO, SA II, inv.nr. 15, Aflezingboek E, fol. 284v/285r.
- 58 ELO, SA II, inv.nr. 15, Aflezingboek E, fol. 281r/v.
- 59 1593: Liedeken gesongen opte maeltijt van burgermeesteren in taeffelspel van Musica, Retorica ende Vetmuyltgen anno 1593; (jaar onduidelijk): een Nieu Liedeken, opte wijze Lieff int beginnen uijt rechter minnen; 1603: Meij Liedeken; (1599? Staat op fragment voorafgaande aan Nieuwjaarslied 1600 van Piero).
- 60 In dezelfde bundel: Nieu liedeken gemackt haestich en dra om hebben eer. Ook genoemd in het overzicht van de andere liederen van het Meertens Instituut, te raadplegen via <http://www.liederenbank.nl/liedpresentatie.php?zoek=2831&lan=nl>.
- 61 Matthijs van Velden, Jacob Janszoon Colevelt, Jan Robbertsz en A. Pietersz. Craen, *De Amsterdamsche Pegasus* (Amsterdam 1627) 10-12.
- 62 Senachrip = Sanherib.
- 63 Vergelijk Willem Frijhoff, 'Hemels erfgoed: een reflectie' in: Frans Grijzenhout (red.), *Erfgoed: de geschiedenis van een begrip* (Amsterdam) 45-57, vooral 49 waar hij vermeldt dat de stadhouders, te beginnen met Willem van Oranje met Bijbelse voorbeelden worden vergeleken, zoals Mozes, maar ook Hizkia, David en Salomon.
- 64 George Sanders, *Het present van Staat: De gouden ketens, kettingen en medailles verleend door de Staten-Generaal, 1588-1795* (Hilversum 2013) 599.

Het oudste Leiden

Over munten, ontginningen, stadsrecht, de brug, het toernooiveld en de Burcht

Freek Lugt

Een nieuwe interpretatie van een Latijnse tekst uit het begin van de twaalfde eeuw werpt licht op de ontginningen ten noorden van Leiden en helpt bij de bepaling van de ligging van Leiderbroek.¹ Daarnaast zijn er in het artikel dat Dick de Boer en Chrystel Brandenburgh in het vorige Jaarboekje publiceerden, nieuwe gedachten ontwikkeld over het moment van stadsrechtverlening.² Aan deze onderwerpen zal ik hier aandacht besteden.

De stadsrechtverlening hangt samen met de Loonse Oorlog, die zich voor een klein deel heeft afgespeeld op de eerste brug in Leiden. Hierover is geschreven in een ander artikel, gepubliceerd in een omvangrijk bijzonder nummer van het tijdschrift *Westerheem* onder de titel *Graven in Holland. De hoven van de Hollandse graven tot het eind van de 13e eeuw in vergelijkend perspectief*.³ Deze uitgave geeft een zo veel mogelijk vergelijkend overzicht van de hoven van de Hollandse graven in Alkmaar, Haarlem, Bloemendaal, Leiden, Den Haag, Delft, Vlaardingen, Dordrecht en Middelburg. De ‘casestudie’ over Leiden is geschreven door Chrystel Brandenburgh en Edwin Orsel.⁴ De kopij hiervoor is ingeleverd in de zomer van 2012, eerder dan de publicatie van mijn boek *Het ontstaan van Leiden*.⁵ Ongelukkigerwijs is het artikel echter pas in september 2014 verschenen, zodat gemakkelijk de indruk kan ontstaan dat het na *Het ontstaan* tot stand is gekomen en erop zou reageren. Dit klemt temeer nu er, naar ik meen, over de brug en ook over het toernooiveld onjuiste mededelingen worden gedaan; ik neem deze onderwerpen daarom mee. Ook andere delen van het artikel zouden, dunkt mij, anders geschreven zijn indien dit was gebeurd na het verschijnen van mijn boek. Aan een daarvan, de stelling dat de huidige ringmuur van de Burcht is gebouwd door een van de graven van Holland, zal ik hier aandacht besteden.

Freek Lugt publiceerde onder meer *Het goed van Oestgeest* (tweede druk, Leiden 2010); *Het ontstaan van Leiden* (Leiden 2012); *Oud-Poelgeest* (Oegstgeest 2014).

Alvorens op ontginningen en stadsrecht, de brug, het toernooiveld en de Burcht in te gaan, zal ik trachten enige misverstanden recht te zetten met betrekking tot de verhuizing van de burchtorganisatie van Rijnsburg naar Leiden. Dat geldt met name de vraag of er na 1047 nog munten zijn geslagen in Rijnsburg.

Rijnsburgse munten

Mijn conclusie dat in of na 1047 de burchtorganisatie van Rijnsburg naar Leiden is verhuisd, is onder meer gebaseerd op het ontbreken van muntslag in Rijnsburg na 1047 en het nog niet voorkomen van muntslag in Leiden voor 1047. De Boer en Brandenburgh menen echter dat er ook na 1047 nog munten werden geslagen in Rijnsburg.⁶ Zij verwijzen hiervoor naar een publicatie van Grolle, *De muntslag*, 34-35.⁷

Van de opvatting van Grolle heb ik destijds kennis genomen. Hij onderbouwt zijn stelling in hoofdzaak met een verwijzing naar een lezing door de vermaarde numismaat prof. Peter Ilisch in Haarlem in 1996. Dit verbaasde mij destijds omdat deze daarover in *Die Münzprägung* uit 1997/1998 niets zegt⁸. Ik heb hem daarom expliciet naar zijn opvatting gevraagd. Uit zijn mail van 15 december 2010 blijkt dat Ilisch niet van mening is dat de door Grolle bedoelde munten in Rijnsburg zijn geslagen. Op de vraag hoe het dan mogelijk is dat Grolle iets anders schrijft, zegt hij: ‘ob mich Jan Grolle bei dem Vortrag in Haarlem richtig verstanden hat, kann ich nicht sagen’. Dat er na 1047 nog munten in Rijnsburg zijn geslagen, is dus in zoverre niet meer dan een kennelijk misverstand van Grolle. Ik vertel hier overigens geen nieuws, zie mijn noot 4.71 in *Het ontstaan*.

De Boer en Brandenburgh wijzen er nog op dat de op de Rijnsburgse munten afgebeelde kerk kan verwijzen naar de abdij van Egmond.⁹ Ik ben met hen eens dat het mogelijk is dat de afbeelding betrekking heeft op het ‘eigen’ klooster van de grafelijke familie in Egmond en zo de betrokkenheid van de grafelijkheid aan geeft. Andere mogelijkheden zijn er ook. In *Het ontstaan*, blz. 50, zeg ik bijvoorbeeld: ‘Het is verleidelijk te denken dat de kerk op de heuvel de Laurentiuskapel op de Rijnsburg voorstelt, maar daarvoor lijkt de afbeelding te veel op de kerken die al eeuwenlang op munten werden afgebeeld.’ Het gaat dan wel ver om, zoals de schrijvers doen, te stellen: ‘De suggestie van Lugt dat het om het kerkje van Rijnsburg zou gaan, leidt af van deze realiteit’.

Feit blijft dat we niet weten waarom de kerk op de munten staat, wat onverlet laat dat het hier om grafelijke munten gaat.

Het is voor mij duidelijk dat er na 1047 geen munten meer in Rijnsburg zijn

Een van de munten van Rijnsburg, uit: P. Ilisch, 'Münzprägung'. Links voorzijde, rechts keerzijde.

geslagen. Daarna werd er ook zeker geen tol meer geheven. Of die tol, of een scheepvaartbelemmering in plaats van de tol, er eerder wel was is niet zeker maar wel aannemelijk, anders zou de tol in Vlaardingen veel minder effectief zijn geweest. Menig schipper zou dan immers niet de route via Vlaardingen kiezen maar via Rijnsburg varen. Verder weten we voor eerdere en latere perioden wel zeker dat er een tol in de Rijnmond was. Daarna zien we de tol en de munt op de Burcht in Leiden. Of dat aansluitend was of dat er een korte periode tussen lag, weten we niet, en of het dezelfde mensen waren die eerst op de Rijnsburg zaten en later op de Burcht, weten we ook niet. Mijn conclusie is echter dat de burchtorganisatie op enig moment rond 1050 is verhuisd, eventueel opnieuw opgezet. Ik concludeer dat op basis van het indirecte bewijs dat ons ter beschikking staat. Overigens was deze verhuizing geen 'gigantische bestuursresidentiële ommezwaai' van Rijnsburg naar Leiden, zoals De Boer en Brandenburgh in hun enthousiasme zeggen.¹⁰ De burggraaf verhuisde, of er werd een nieuwe aangesteld, maar die bestuurde toen, voor zover hier relevant, enkel de Burcht. Het landsbestuur was in handen van de graaf, die dit bestuur uitoefende vanuit de plaats waar hij zich toevallig bevond, veelal een van zijn hoven. Dat, zoals ik aannemelijk acht, vanwege de verplaatsing van een militair centrum naar de Burcht er ook een grafelijke hof in Leiden is gevestigd, betekende slechts dat er een tijdelijke verblijfplaats voor de graaf bijkwam.

De Rijnsburg is voor zover wij weten na de verhuizing geruisloos uit de geschiedenis verdwenen.¹¹ Ik citeer mijn *Het goed van Oestgeest*.¹² 'In 1047 is de

Rijnsburg door een keizerlijk leger ingenomen. [...] De munt werd daarna verplaatst naar de Leidse Burcht, waardoor daar ook de marktfunctie terecht kwam. Over de Rijnsburg is daarna niets meer vernomen, de wallen moeten in de loop der jaren zijn geslecht. De kapel en het kerkhof bleven bestaan, de rest van het terrein ging terug naar het boerenbedrijf. In 1133 werd ter plaatse van de kapel de abdij van Rijnsburg gesticht.⁷ Deze passage kwam tot stand in samenspraak met Menno Dijkstra,¹³ die veel archeologisch onderzoek in Rijnsburg heeft verricht. De auteurs van het artikel beroepen zich eveneens op hem, echter om te betogen dat er wel activiteiten in de Rijnsburg bleven: we zien namelijk, zeggen zij, ‘dat ook na 1047 sprake is van bouwactiviteiten en bewoning in de burcht’.¹⁴ Dijkstra zegt op de door hen aangehaalde plaats echter niet meer dan dat er na 1047 een woning is gebouwd ten noorden van de kapel, waarna een nieuw bedehuis tot stand is gekomen. Hij doet dat onder de kop ‘*Fase 4 (1050-1130): een woonerf en een nieuwe parochiekerk?*’; fase 3 is de fase van de ringwallburg.¹⁵ Van een burcht is na 1050 blijkbaar geen sprake meer.

Met betrekking tot menselijke activiteiten voor 1047 op de Burcht in Leiden trok ik, op basis van de in 2012 raadpleegbare gegevens, de conclusie dat de Burcht is gevestigd op hetzij een reeds in de negende eeuw opgetrokken heuvel, hetzij een in de elfde eeuw gebouwde motte.¹⁶ Ik wacht de door De Boer en Brandenburg genoemde rapportage van prof. H.L. Janssen en E. Bult over de opgravingen in 1968-1970 met belangstelling af. Menselijke aanwezigheid voor 1050 hoeft echter niet te verhinderen te accepteren dat de meergenoemde activiteiten rond 1050 van de ene naar de andere burcht zijn verhuisd.

Maar hoe dat ook zij, duidelijk is dat de Burcht is gebouwd op een plek waar voordien weinig mensen verbleven. In de samenvatting van de lezing, die weer een samenvatting van het boek was, heb ik gezegd dat er ter plaatse van het latere Leiden ‘helemaal niets’ was. De Boer en Brandenburg hebben die mededeling als onterecht ervaren.¹⁷ Geïsoleerd bezien hebben zij gelijk. In *Het ontstaan* zelf gaf ik echter aan dat er wel boerderijen langs de Rijnsoever zullen hebben gestaan. Ik suggereerde zelfs, op verschillende gronden, dat er hoeven stonden bij de uitloop van de Vliet en ter plaatse van het Gemeenlandshuis en het stadhuis. Wat ik in de samenvatting van de samenvatting bedoelde met ‘niets’ was: niets dat leek op een begin van de latere stad.¹⁸ De auteurs geven eveneens aan (noot 16) dat er geen sporen zijn gevonden van een nederzetting die van voor 1050 dateert. Uiteraard is de wetenschappelijke insteek dat de afwezigheid van bewijs niet bewijst dat er niets was. Totdat anders blijkt baseer ik mij echter op de nu bekende feiten.

De ontginning in Leiderbroek

In *Het ontstaan* vermeld ik dat in het begin van de twaalfde eeuw de zakelijke partner van de burggraaf bij het pachten van hooi Dodo van Voorhout was, hoewel wij in feite alleen zijn voornaam kennen.¹⁹ Ik noemde hem zo in navolging van schrijvers als Beelaerts van Blokland, Fockema Andreae, Hugenholtz en De Boer.²⁰ Deze opvatting blijkt niet zozeer onjuist te zijn als wel onvolledig. Bij het schrijven van een elders te publiceren artikel heb ik intussen kunnen vaststellen dat bedoelde Dodo naar alle waarschijnlijkheid de Dodo is die in de tijd van abt Allard (1105-1120) voogd van de abdij van Egmond was.²¹ Diens zoon Berwold en kleinzoon Dodo waren dat eveneens; in feite waren zij de voorgangers van de latere heren van Egmond.²² Cordfunke acht bovendien aannemelijk dat Dodo, voogd van Egmond, dezelfde is als Dodo van Voorhout.²³ Hij baseert dit op het feit dat de Egmondse Dodo een schenking aan de abdij deed uit de opbrengst van land in Voorhout. Dat wijst inderdaad in die richting. Bovendien kwam de naam Dodo weinig voor,²⁴ wat het standpunt ondersteunt dat de mannen dezelfde zijn. Aan de andere kant zijn er twee oorkonden uit 1162 waarin in de getuigenlijst kleinzoon Dodo en zijn broers worden genoemd naast een zekere Willem van Voorhout, wat in de andere richting wijst.²⁵

De conclusie uit een en ander is dat de burggrafelijke zakenpartner in elk geval Dodo, voogd van Egmond was. Misschien was hij tevens Dodo van Voorhout. Als voogd was hij belast met de niet-kerkelijke juridische aangelegenheden van de abdij.

Waar het hier echter vooral om gaat is de zin waarin het partnerschap van de burggraaf en Dodo is vastgelegd. De passage komt voor in een opsomming van inkomsten van de abdij van Egmond in de periode van abt Allard.²⁶ Hierin staat: *In Leytherebroeke iuxta Mernam tollunt nobis Dodo et castellanus pratum duarum librarum*. De betekenis van de eerste vier woorden is glashelder: in Leiderbroek aan de Mare. Dan blijft echter toch de vraag of Leiderbroek aan de westelijke of de oostelijke oever van de Mare lag. Aan de westelijke oever bevond zich de strandwal van Poelgeest, waarvan we weten dat de abdij van Egmond er in latere eeuwen nogal wat grond had, waaronder Abtspoel: poel van de abt van Egmond.²⁷ Daar staat tegenover dat de 'Leiden'-namen in topografische zin afkomstig zijn uit de richting van Leiderdorp; ook de spelling met th duidt hierop.²⁸ Het antwoord op de vraag ligt besloten in de driedeling van een groot veengebied tussen de bewoonbare oeverwal van de Rijn en het plassengebied ten oosten van Warmond. In het westen werd dit gebied begrensd door de Mare

en in het verlengde daarvan de Leede, en in het oosten door de Zijl. De deling vond uiterlijk oostreeks de wisseling van de elfde en de twaalfde eeuw plaats; als tussengrenzen werden de twee oost-west lopende stroompjes Holle Mare en Slage (nu de Slaagsloot) aangehouden. De drie delen gingen horen bij de ambachten Warmond, Oegstgeest respectievelijk Leiderdorp. Het noordelijke deel werd het Warmonderbroek genoemd²⁹ en het middelste deel het Oegstgeesterbroek.³⁰ Dan is het, als we weten dat ‘broek’ moerasgebied betekent, niet meer dan vanzelfsprekend dat het zuidelijke deel het gezochte Leiderbroek moet zijn. Dat lag dus ten oosten van de Mare langs de Rijn.

Hoe de complete Latijnse zin moet worden vertaald, is tot nu toe niet helemaal duidelijk geweest. De meest omarmde interpretatie was dat Dodo en de burggraaf het recht hadden om van een weide in Leiderbroek aan de Mare hooi weg te voeren tot een waarde van twee pond.³¹ Recentelijk heeft echter classicus Folkert van Straten zich over de zin gebogen. Hij verwerpt vorenbedoelde vertaling op een aantal gronden, waarvan de voornaamste zijn dat in het begin van de twaalfde eeuw verschillende Latijnse woorden voor hooi algemeen bekend waren terwijl niet een ervan in de zin voorkomt, en dat het woord *nobis* onvertaald blijft. De volgens hem waarschijnlijk meest juiste vertaling is ‘In Leiderbroek aan de Mare ontginnen voor ons Dodo en de burggraaf grasland: twee pond’.³² In de context betekent dit dat Dodo en de burggraaf voor de abdij van Egmond grond aan de Mare aan het ontginnen zijn tot grasland en dat de opbrengst van dit land, twee pond per jaar, voor de abdij is. De zin is geschreven in de onvoltooid tegenwoordige tijd, waaruit blijkt dat de ontginning van het grasland bij het schrijven van de zin (in de periode 1105-1120) nog niet was afgerond. Tegelijk brengt de grond wel al twee pond per jaar op, een niet heel groot bedrag als we weten dat er in de inkomstenlijst van de abdij van Egmond ook veel hogere bedragen voorkomen. Dit moet dus haast wel betekenen dat de ontginning gedeeltelijk klaar is en dat dit deel twee pond oplevert. Een en ander levert het beeld op van een door natuurlijke kreken omgeven stuk land dat met de oeverwal van de Mare als basis in oostelijke richting wordt ontgonnen. Het hoogste deel wordt landbouwgrond, het lagere weiland en het laagste hooiland, een gang van zaken die toen op veel plaatsen langs de hogere gronden kon worden waargenomen.

Het ging hier dus om een van de veenontginningen waarmee de burggraven zich destijds overal in Holland bezig hielden, in dit geval samen met Dodo, voogd van Egmond.³³ Opmerking verdient dat in een eerdere periode het al genoemde Oegstgeesterbroek werd ontgonnen door de heren van Poelgeest; te-

Kaart met de reconstructie van de ligging van Leiderbroek, auteur.

genwoordig ligt daar de Merenwijk. Te oordelen naar hun wapen waren de heren van Poelgeest familie van de burggraaf, die zelf ambachtshoofd van Oegstgeest was.³⁴

Anders dan wij op basis van de eerdere vertaling van de Latijnse zin dachten, is het dus niet zo dat de burggraaf voor twee pond hooi per jaar koopt die hij redelijkerwijs alleen voor de paarden van de Burcht zou kunnen gebruiken. Hij heeft echter wel het gebruik van een perceel weidegrond vlak bij de Burcht, waar hij zijn paarden kan laten grazen en waar hij hooi voor de beesten vanaf kan halen. Het ligt dan voor de hand dat hij het gebruiksrecht van die grond heeft verworven ten behoeve van de voedselvoorziening van de paarden van de Burcht. De grond kwam hem door ontginning ter beschikking. Dit sluit aan bij het beeld dat we al hadden van de voedselvoorziening van de mensen op de Burcht: hiervoor is een grafelijke hoeve aangelegd op grond die daarvoor ook eerst is ontgonnen. In de periode vóór 1105 kunnen de paarden op die hoeve hebben ge graasd.

Het stadsrecht

De Boer en Brandenburgh wijzen er terecht op dat sommige artikelen van het oudste stadsrecht wortelen in nog oudere bepalingen. Evident is dat het geval met de strafrechtelijke artikelen die geënt zijn op artikelen van de *Lex Frisionum*, ik ben daar uitgebreid op ingegaan. Duidelijk is dat ook het geval met de bepaling waarop zij in het bijzonder doelen, het voorschrift dat de Leidenaren in tijden van oorlog de tent van de graaf zullen bewaken. Op een aantal plaatsen in *Het ontstaan* zeg ik dat deze bepaling kennelijk een vertaling is van domaniale hofverplichtingen, verplichtingen dus van voor het oudste stadsrecht. Het is een van de twee concrete bepalingen – die inzake het ‘spithout’ is de andere – op grond waarvan kan worden aangenomen dat op de grafelijke hof aanvankelijk nog het hofstelsel heeft gegolden.³⁵ De auteurs hebben gelijk als zij zeggen dat ik bij de uiteenzetting over de herkomst van het stadsrecht niet meer expliciet aan de bepaling omtrent de tentbewaking aandacht heb besteed. In een volgende druk hoop ik dat alsnog te doen.

De oudere herkomst van sommige bepalingen wil echter mijns inziens niet zeggen dat er nog oudere lagen in de door Kruisheer en Van Maanen ontlede tekst zouden zitten, dat er dus voor het stadsrecht van omstreeks 1213 nog eerder stadsrecht moet zijn geweest. In zijn betoog in het *Oorkondenboek* zegt Kruisheer dat het stadsrecht is opgebouwd uit vijf lagen, bestaande uit de artikelen 1 t/m 9;

11 en 12; 13 en 14; 15 t/m 18; 19 en 20.³⁶ Hij voegt hier aan toe dat de oudste laag een nog oudere kern heeft, de artikelen 5 t/m 9. Dit zijn artikelen uit de *Lex Frisionum*. Ik kan hierin niets anders zien dan een korte samenvatting van wat Kruisheer in zijn eerdere artikel heeft betoogd.³⁷ Dit tast derhalve, anders dan de auteurs menen, de analyse van Van Maanen niet aan. Zij bestrijden ook niet diens conclusie dat de taalkundige vormgeving in de ‘ik-stijl’ dan wel de ‘hij-stijl’ geen houdbaar criterium is om de verschillende lagen te onderscheiden en dat de door Kruisheer veronderstelde oudste laag niet het karakter heeft van een overeenkomst,³⁸ een ‘juridisch statuut’ zoals De Boer en Brandenburg dat zo treffend noemen.³⁹ De wel oudere strafrechtbepalingen 5 t/m 9 gaan terug op de *Lex Frisionum*, en niemand zal willen beweren dat de *Lex* een eerdere vorm van stadsrecht is. Of en hoe en waar de tentbewakingbepaling eerder is vastgelegd is niet bekend, maar duidelijk is wel dat de bepaling uit de sfeer van het hofstelsel komt, uit een tijd waarin er van stadsrecht nog geen sprake was. Het stadsrecht maakte juist een eind aan het hofstelsel in Leiden. Overeind blijft naar mijn oordeel daarom de conclusie dat het stadsrecht van 1266 is te analyseren in vier lagen. Dit betekent dat het eerste stadsrecht door Willem I moet zijn gegeven. Die regeerde van 1213 tot 1222. Daarbij gooit, om redenen die ik heb uiteengezet, het jaar 1213 hogere ogen dan andere jaren.⁴⁰ Daarom heb ik het jaar van stadsrechtverlening gesteld op omstreeks 1213.

Belangwekkend is de opvatting van De Boer en Brandenburg over de uitoefening van de grafelijkheid door Willem I in de jaren voor 1213. Weliswaar is hij pas in dat jaar met het graafschap beleend maar dat lijkt, menen zij, slechts een bevestiging van zijn in feite uitgeoefende functie te zijn geweest. Zij lijken daarmee te willen zeggen dat Willem I voor 1213 maar na 1206 (in dat jaar werd hij, na de Loonse Oorlog, gedwongen in het hele graafschap te verkondigen dat Lodewijk van Loon als graaf was aangewezen) reeds de facto als graaf van Holland functioneerde. Het stadsrecht zou hij dus ook al in die periode hebben kunnen geven.

Het is een interessante gedachte. Is een illegaal gegeven stadsrecht ook een stadsrecht? Als belanghebbenden zich er niet tegen hebben verzet lijkt mij dit wel het geval te zijn. Het onderscheid legaal-illegaal moet immers worden geïnterpreteerd volgens de opvattingen van de tijd.⁴¹ Dat zou dan eveneens kunnen gelden voor de belening van Willem met het graafschap Holland. Dat zou ook wel eens illegaal kunnen zijn gebeurd (‘een rechtshandeling door een geëxcommuniceerde en afgezette keizer’), suggereren De Boer en Brandenburg.⁴²

Nadat zijn tegenstander in de voorafgaande koningsstrijd door derden was vermoord, werd Otto IV in 1208 onder meer bij een tussentijdse verkiezing door de keurvorsten in Frankfurt eenstemmig gekozen tot Rooms koning en een jaar later in Rome tot keizer van het Duitse rijk gekroond.⁴³ Al vrij snel kreeg hij onenigheid met de paus, die hem excommuniceerde,⁴⁴ waarna de paus een tegenkoning introduceerde, Frederik II. In december 1212 werd Frederik in een vergadering van zuidelijke keurvorsten gekozen tot 'Rooms keizer' en in Mainz gekroond. De belening door Otto IV van Willem I met Holland vond plaats in januari 1213. Otto was toen nog steeds de enige in het Duitse rijk die, hoewel geëxcommuniceerd, erop kon bogen dat hij met algemene stemmen tot koning was gekozen en tot keizer gekroond. Zijn recht om wie dan ook het graafschap Holland te geven was dus nauwelijks discutabel, in elk geval in het noordelijke deel van het Duitse rijk. Hij ging daar ook gewoon door met het uitvoeren van keizerlijke taken. Dit culmineerde in 1214 in het aanvoeren van een omvangrijk Duits leger in een veldslag tegen de Franse koning bij het Vlaamse Bouvines. De slag verliep overigens desastreus voor hem en graaf Willem⁴⁵ en vermoedelijk dus ook voor de Leidenaren die de grafelijke tent bewaakten; over dit laatste is helaas niets bekend. Tegenkoning Frederik II was vóór de slag nog allerminst zeker van zijn zaak: hij liet zich later in het jaar opnieuw kiezen, nu in een vergadering van alle keurvorsten, waarna hij in 1215 in Aken opnieuw werd gekroond en pas in 1220 – na de dood van Otto IV – door de paus tot keizer werd verheven.

Of Otto IV in 1213 formeel in staat was Willem met Holland te belenen is echter niet zo relevant; relevant is dat hij het deed, en wel onmiddellijk nadat de tegenkoning door een deel van de keurvorsten was gekozen. Immers, een oorkonde op 13 januari 1213 in Nijmegen is in middeleeuwse omstandigheden onmiddellijk na een koningskeuze in Frankfurt op 5 december en een kroning in Mainz op 9 december 1212. Het is dus aannemelijk dat daar een verband tussen zit. Het belang bij deze actie kan bij Otto hebben gelegen, om de wereld te tonen dat zijn leenmannen hem trouw bleven. Maar het belang kan ook bij beiden hebben gelegen en vermoedelijk vooral bij Willem. Hij mocht dan reeds optreden als graaf van Holland, formeel was hij het niet, hij was onder meer niet ingehuldigd. Hij had dus zoveel mogelijk steun nodig. Willem kon Leiden definitief aan zich binden door de Leidenaren stadsrecht aan te bieden. Maar in Leiden waren ze niet gek, de gezworenen keken wel uit. Ze waren niet vergeten hoe Willem in 1206 in hun midden luid en duidelijk had verkondigd dat niet hij maar Lodewijk van Loon hun graaf was. Stadsrecht dat was gegeven door een onbevoegde zou

tegenacties kunnen oproepen, van de burggraaf bijvoorbeeld, ondanks dat deze in de successiestrijd aan de kant van Willem stond. In het uiteindelijke stadsrecht zijn sporen van de tegengestelde belangen van burggraaf en stedelingen te vinden. Willem moest hen en de andere Hollanders er op een of andere manier van overtuigen dat hij wel degelijk hun graaf was. Nu hij zag aankomen dat Otto IV zijn macht zou kwijtraken heeft Willem druk op Otto uitgeoefend (die kon toen elke steun gebruiken) om hem onmiddellijk formeel met Holland te belenen. Iets dergelijks was weliswaar niet de gewoonte bij landsheren⁴⁶ – andere leenoorkonden voor graven van Holland zijn mij althans niet bekend – maar dat moest nu dan maar een keer. Ik wijs op de globale formulering van de beleningsoorkonde, die, doordat de lenen niet zijn omschreven, veel heeft van een in haast gemaakte gelegenheidstekst: Willem werd beleend met *omnia feoda que nobiles viri Florencius et Theodericus [...] videlicet predecessores prefati comitis Willelmi Hollandie, ab imperiali aula tenuerunt*, alle lenen die de edele mannen Floris en Dirk, voorgangers van vorengenoemde graaf Willem van Holland, van het keizerlijk hof gehouden hebben.⁴⁷ Of deze belening juridisch correct was, is hier niet van belang; van belang is dat het gebeurde. Willem vond dat kennelijk noodzakelijk om in Holland benoorden de Maas (ik ga hier nog op in) te kunnen oorkonden, wat hij tot dan toe niet gedaan had.

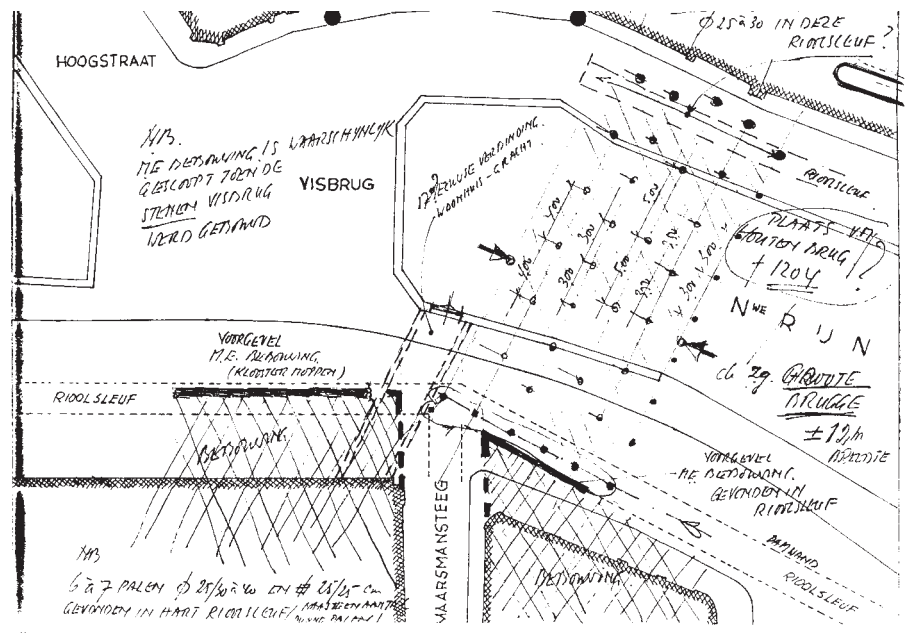
Het heeft effect gehad. Net als wij hebben de gezworenen van het prestedelijke Leiden gezien dat Willem voor 1213 in Holland geen enkel bestuursbesluit nam, althans niet een dat in een overgeleverde oorkonde is vastgelegd. Zelfs met het stadsrecht van Geertruidenberg heeft hij gewacht tot 1213, hoewel dit formeel niet nodig was omdat hij in 1206 wel de grafelijkheid van Zeeland en van het deel van Holland ten zuiden van de Maas had gekregen, waartoe ook Geertruidenberg behoorde.⁴⁸ Dit zal ook de reden zijn waarom hij in die periode diverse keren als graaf is aangeduid. In Geertruidenberg kon hij dus rechtens optreden, maar hij deed het niet. Zou dan voor Leiden de enige uitzondering zijn gemaakt? De gezworenen zullen een dergelijke handeling in strijd met het formele recht niet hebben gestimuleerd. Dat waren de mannen die ervoor hebben gezorgd dat hen het vermoedelijk oudste stadsrecht van Holland werd verleend. Daarbij moesten ze schipperen tussen de belangen van de graaf en de burggraaf, waarnaast ze er ook zelf inhoudelijke bijdragen aan leverden. Het waren verstandige mensen die geen overbodige risico's namen. Maar in 1213 kwamen de oorkonden alsnog los, wellicht na jaren van voorbereiding, de eerste nota bene in Leiden.

Ik trek uit dit alles de conclusie dat het stadsrecht in of na 1213 is verleend.⁴⁹

De eerste brug

In 1204 lag er al een brug in Leiden. Die speelde een rol in de Loonse oorlog; in de *Annales Egmundenses* lezen wij bij het jaar 1204 over een brug die voor een menigte soldaten te nauw was.⁵⁰ Het was dus een smalle brug, zonder twijfel gemaakt van hout. De Kennemers en Rijnlanders vluchtten er overheen voor de mannen van de graaf van Loon, waarop de brug instortte en menigeen in het water omkwam. Waar de brug precies lag, weten we niet. Ik heb geopperd dat die op de plaats naast de latere stenen brug heeft gelegen, waarvan we vrij zeker wel weten waar die lag: onder de Hoogstraat.

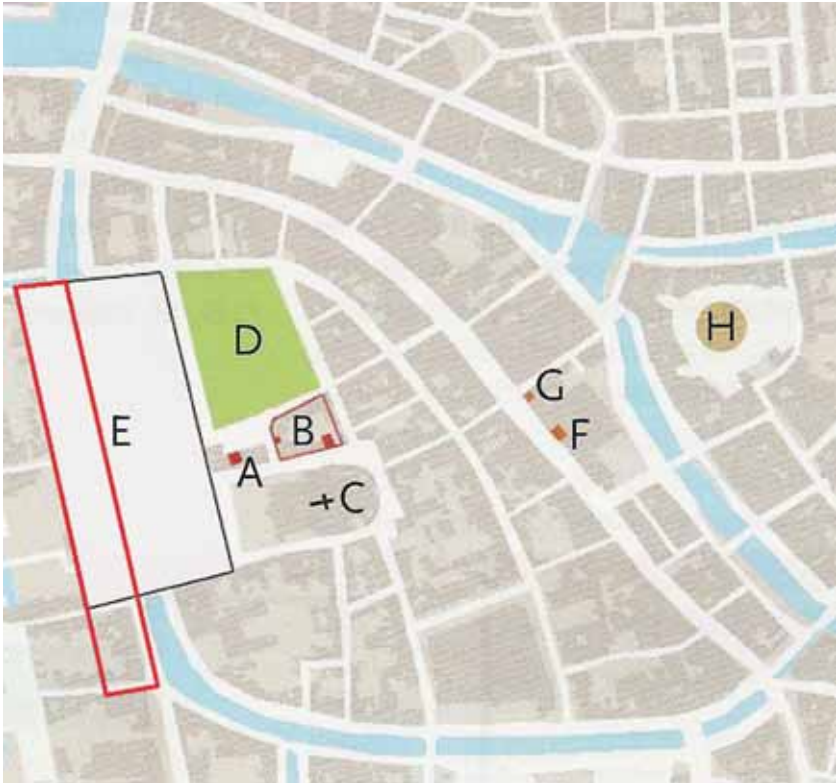
Brandenburgh en Orsel geven in de publicatie over de grafelijke hoven een andere plaats aan.⁵¹ De brug liep volgens hen vanaf de Maarsmansteeg schuin over de Rijn rechtstreeks richting Burcht. 'Er zijn zo'n veertig palen met een doorsnede van 25 tot 30 cm waargenomen. De palen, met een onderlinge afstand van 3 tot 5 m, droegen het 10 tot 12 m brede dek van de brug.' Een 10 tot 12 meter breed brugdek? Dat is voor een moderne brug nog breed, sluit niet erg aan bij de 5 meter brede Maarsmansteeg (hoewel het noordelijke eind aanvankelijk breder was) en correspondeert in elk geval niet met de middeleeuwse beschrijving die spreekt van een nauwe brug. Dit maakt nieuwsgierig naar de bron van de schrijvers. Dat is wat betreft de waargenomen veertig palen Hester van den Ende,⁵² die zelf geen bron geeft maar zich lijkt te baseren op een door Ed van der Vlist gevonden tekening. Deze rept in zijn nog steeds unieke boek over de Burcht van een 'werktekening' uit de nagelaten papieren van ir. H.H. Vos.⁵³ Deze laatste was directeur van de Dienst Gemeentewerken van Leiden en publiceerde over archeologische onderwerpen, onder veel meer over de oudste stenen Pieterskerk.⁵⁴ Van der Vlist heeft mij een digitale kopie gegeven van de bedoelde tekening.⁵⁵ Deze moet omstreeks 1979 zijn vervaardigd na de vondst van een aantal palen bij de Maarsmansteeg.⁵⁶ Vos heeft zijn tekening nooit gepubliceerd en ook niet laten opbergen op het Stadsbouwhuis of elders bij de gemeente. Op de tekening zijn in de eerste plaats aan de zuidelijke oever van de Nieuwe Rijn de zeven palen getekend, waarvan twee vlak bij elkaar, die daar inderdaad gevonden zijn en gedocumenteerd. Aansluitend op die palen zijn, loodrecht op de oever, vijf rijen palen te zien die doorlopen tot aan de overkant van het water. De onderlinge afstand van de palen in de rijen is per rij gelijk maar verschilt van rij tot rij: van links naar rechts respectievelijk 4, 3, 5, 3,5 en 3 meter, en wel precies. Dit zijn moderne maten, geen middeleeuwse. Anders dan van de aan de oever staande palen geeft Vos de maten van de in het water staande palen niet aan.

De werktekening van ir. H.H. Vos, circa 1979.

Vos kan al die palen onmogelijk hebben gezien: de Rijn is niet afgedamd geweest en aan de overkant heeft toen op die plaats geen rioolsleuf gelegen. Dit is door H. Suurmond-van Leeuwen vastgelegd⁵⁷ en wordt desgevraagd bevestigd door ir. L. Barendregt, destijds plaatsvervanger van ir. Vos en medeverantwoordelijk voor archeologische vondsten.⁵⁸ Zouden de palen werkelijk zo onder de brug hebben gestaan, dan zouden boten er tussendoor hebben moeten slalommen. De conclusie moet zijn dat de tekening niet de waargenomen werkelijke situatie weergeeft maar een vingeroefening is om na te gaan hoe de palen gestaan zouden kunnen hebben. Dit verklaart ook waarom de aan de noordzijde getekende palen niet in één lijn staan en, op één na, ook niet in de daar liggende (fictieve) rioolsleuf: zij zijn daar zo getekend om te voldoen aan de gewenste onderlinge afstand binnen de rijen.⁵⁹ Het verklaart tevens de moderne maten. En ten slotte verklaart het waarom de tekening tot nu toe nooit is gepubliceerd en nooit bij de gemeente is opgeborgen.

Dat neemt overigens niet weg dat de gevonden palen zo zwaar waren dat zij, behalve als beschoeiing (er stonden dunnere palen tussen), ook als meerpaal of

Herziene reconstructie van de ligging van het toernooiveld/de Krijthoeve, auteur. De juiste ligging is met rode lijnen aangegeven.

als ondersteuning van iets anders kunnen hebben gediend, van een brug bijvoorbeeld, richting Burcht of richting Hoogstraat. Meer dan deze mogelijkheden is er echter niet gevonden. Ir. Vos zegt het trouwens zelf, linksonder op zijn tekening: ‘NB 6 à 7 palen [...] 25/30 à 40 en [...] 25/25 cm gevonden in hart rioolsleuf’.

Het toernooiveld

In de publicatie over de grafelijke hoven geven Brandenburgh en Orsel de ligging en de omvang van het toernooiveld in Leiden aan.⁶⁰ Dat lag volgens hen tussen, in huidige termen, de Papengracht en de westwand van het Pieterskerkplein enerzijds en een lijn ten oosten van de Doelengracht anderzijds,⁶¹ in het noorden en zuiden

begrensd door Langebrug-Groenhazengracht en Kloksteeg-Nonnensteeg. Volgens deze gegevens was het dus een kolossaal terrein, ongeveer 34.000 m² groot. Op een kaartje in het artikel geven de auteurs dit toernooiveld aan met de letter E.⁶² De schrijvers van de conclusie in de bijzondere uitgave van *Westerheem* verbazen zich over de enorme omvang van het veld in Leiden (meer dan vijf voetbalvelden).⁶³ In werkelijkheid was het toernooiveld dan ook veel kleiner: iets langer en veel smaller. Brandenburg en Orsel ontleen hun gegevens aan de bijdrage van Van der Vlist aan het standaardwerk over de Leidse geschiedenis.⁶⁴ Deze schrijft echter dat het toernooiveld tussen het Rapenburg en een lijn ten oosten van de Doelengracht heeft gelegen en in het zuiden doorliep tot aan de Kolfmakersteeg. De oppervlakte ervan bedraagt volgens hem ongeveer 17.000 m².

Overigens is het helemaal niet zeker dat er in Leiden een toernooiveld heeft gelegen. Wat in de vorige alinea als zodanig is beschreven is in feite het gebied van de Krijthoeve. Krijt is een Middelnederlands woord voor strijdperk. Hier werd zo nodig het kampveld uitgezet, waar partijen hun juridische geschillen letterlijk konden uitvechten.⁶⁵ In de literatuur is het terrein van de Krijthoeve als vanzelfsprekend vereenzelvigd met een toernooiveld dat daar eerder gelegen zou hebben.⁶⁶ Er pleit echter meer tegen dan voor dit denkbeeld: uit de historie is hierover niets bekend; archeologische sporen zijn er niet; er is geen toernooiveldtoponiem overgeleverd. Doorslaggevend lijkt ten slotte dat de veenbodem van de Krijthoeve ongeschikt was voor het houden van ruitertoernooien. De zeker aanwezige toernooivelden in Valkenburg, Haarlem en Den Haag lagen alle op harde zandgrond.

De bouwheer van de huidige Burcht

In hun meergenoemde bijdrage aan *Westerheem* stellen Brandenburg en Orsel zonder voorbehoud dat de huidige ringmuur van de Burcht is gebouwd door een van de graven van Holland, waarschijnlijk Floris V.⁶⁷ Dat is op zijn minst discutabel. De Burcht is, voor zover valt na te gaan, steeds een leen geweest van de burggraven van Leiden. In de middeleeuwse juridische structuur was het de leenhouder van een onroerende zaak die optrad als feitelijke eigenaar van die zaak. Het is daarom veel waarschijnlijker dat een burggraaf bouwheer van de laatste ringmuur was. Onder meer op grond van de overeenkomsten met de ringmuur van de Oudenhof in Oegstgeest heb ik de mogelijkheid geopperd dat burggraaf Hendrik van Kuyc de bouwheer was; veel meer dan speculatie is dat overigens niet.⁶⁸

In de hypothese dat de Burchtmuur door Floris V is gebouwd, rijst de vraag waarom niets is vernomen over de afstoting daarvan door hem of een opvolger,

terwijl we toch vrij nauwkeurig bekend zijn met het overige door de grafelijkheid in Leiden vervreemde onroerend goed. Een dergelijke afstoting, aan de burggraaf of een tussenpersoon, zou er immers geweest moeten zijn: het is zeker dat de stad Leiden de Burcht uiteindelijk van de burggraaf heeft verworven. Ook overigens is het onwaarschijnlijk dat Floris V de huidige Burcht heeft gebouwd. Ronde kastelen waren in de tweede helft van de dertiende eeuw al lang ouderwets, hoewel ze hier en daar nog wel zo werden gebouwd, vermoedelijk uit statusoverwegingen; die van Floris waren dan ook vierkant (Ridderzaal, Muiderslot, dwangburchten in Noord-Holland). Daarnaast is de bouw van alle onder gezag van Floris geconstrueerde gebouwen gedocumenteerd; de bouw van de huidige Burcht is dat niet. En ten slotte diende deze al bij de bouw geen duidelijk doel meer (de stad was meer gebaat bij stadsmuren), in tegenstelling tot de andere bouwwerken van de praktisch denkende Floris V.

Koeienkoppen boven de mist

Ter afsluiting van dit artikel hecht ik eraan erop te wijzen dat de verschillen van inzicht die blijken uit de bijdragen van diverse schrijvers en mijzelf – is de Burcht verhuisd en wanneer, wanneer is de stad ontstaan, wanneer is het eerste stadsrecht gegeven – niet zo groot zijn als zij wellicht lijken. Het is meer een kwestie van benadering. Ik leen het beeld van de koeienkoppen boven de mist dat Dick de Boer enkele jaren geleden zo eloquent schilderde.⁶⁹ Het is een mooie voorjaarsdag, de ochtendmist hangt nog boven de weiden. Een fietser ziet boven de mist een paar koeienkoppen bewegen. Als hij zeker wil weten of daar koeien onder zitten, zal hij moeten wachten tot de mist is opgetrokken. Pas dan wordt immers zichtbaar dat het koeien zijn en geen andere beesten met een koeienkop of los boven de wei zwevende koeienkoppen. Een tweede fietser heeft de langjarige ervaring dat als hij een koeienkop boven de mist ziet, er ook een koe aan vast zit. Hij fietst dus door en vertelt thuis dat bij Leiderdorp de koeien alweer in de wei staan.

De Boer en Brandenburgh vertegenwoordigen de eerste categorie. Als Willem I tussen 1206 en 1213 als graaf is opgetreden, en het niet vast staat wanneer het stadsrecht precies is verleend, kan het ook in die jaren zijn gegeven. En ook al zijn er geen archeologische sporen van voor 1050 van een beginnende stad gevonden, het is heel goed mogelijk dat wij die alsnog zullen vinden. Dan staat het dus helemaal niet vast dat de stad pas na 1050 is ontstaan.

Logisch is dat juist. Maar de tweede fietser heeft ook gelijk. Als Willem I tussen 1206 en 1213 in Holland ten noorden van de Maas niet is ingehuldigd en in het

geheel niet heeft geoorkund, en hij met stadsrecht voor Geertruidenberg heeft gewacht tot 1213, en hij in 1213 Holland in leen heeft gekregen, en de gezworenen met het oog op de burggraaf stadsrecht pas wenselijk zullen hebben gevonden zodra de geveer van dat stadsrecht daartoe formeel bevoegd was, acht ik het aannemelijk dat het stadsrecht van Leiden niet eerder dan in 1213 is gegeven. En als er geen archeologische sporen zijn van een beginnende stad voor 1050, en in de historie verwijzingen naar een stad Leiden voor 1050 ontbreken, en in de indeling in ambachten Leiderdorp, Oegstgeest en Zoeterwoude wel voorkomen maar een daar tussenin liggend Leiden niet, dan is mijn conclusie dat er voor 1050 niet zoiets als een stad Leiden was. Natuurlijk heeft het de voorkeur een deugdelijk, onweerlegbaar bewijs te hebben. Als dat er echter niet is, en het er ook niet naar uitziet dat het er op afzienbare termijn wel zal zijn – gelet ook op de termijnen van 800 en 1000 jaar waarin veel verloren is gegaan –, moeten we het doen met wat we wel hebben. *Circumstantial evidence*, indirect bewijs, kan dan diensten bewijzen. Mits dat in voldoende mate aanwezig is.

Commentaar van D.E.H. de Boer:

De vraag wanneer een graaf van Holland is overgegaan tot het verlenen van speciale rechten aan het pre-stedelijke Leiden zal altijd wel een kwestie van exegese blijven. Freek Lugt houdt vast aan een eerste verlening in 1213 met argumenten die mij niet overtuigen, een taxatie van de relatie tussen Willem I en Otto IV die ik niet deel en een geforceerde hantering van de begrippen legaal-illegaal die in elk geval niet aan het stuk van Chrystel Brandenburgh en mij ontleend is. Zijn taxatie van het krachtenspel waarin de rechtenverlening heeft plaatsgevonden blijft dan ook sterk van die van mij verschillen. Het belangrijkste lijkt mij echter dat we blijven vermijden die eerste formalisering van enkele rechten en plichten (wanneer dan ook verleend en opmerkelijk genoeg aanzienlijk minder in getal dan Geertruidenberg eind 1213 kreeg) te labelen als ‘het Leidse stadsrecht’. Pas bij de verlening van een groot pakket van rechten zoals dat aan Middelburg in 1217, kunnen we van een ‘echt’ stadsrecht spreken.

Noten

- 1 Mijn dank gaat uit naar Dick de Boer, die een concept van dit artikel van kritisch commentaar heeft voorzien.
- 2 D. de Boer en C. Brandenburg, 'De vroegste geschiedenis van Leiden', *Leids Jaarboekje* 106 (2014), 7-20.
- 3 T. de Ridder, E. Bult en E. Beukers (red.), *Westerbeem special 2014: Graven in Holland*, special nr. 3, september 2014.
- 4 C. Brandenburg en E. Orsel, 'Leiden en de graaf', *Westerbeem special 2014*, 91-104.
- 5 F. Lugt, *Het ontstaan van Leiden* (Leiden 2012).
- 6 De Boer en Brandenburg, 'De vroegste geschiedenis', 11.
- 7 J.J. Grolle, *De muntslag van de graven van Holland* (Amsterdam 2000²) 11, noot 9.
- 8 P. Ilich, 'Die Münzprägung im Herzogtum Niederlothringen', *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde 84-85 (1997/8)* (Amsterdam 2000) 1-272.
- 9 De Boer en Brandenburg, 'De vroegste geschiedenis', 11.
- 10 De Boer en Brandenburg, 'De vroegste geschiedenis', 17.
- 11 De auteurs leggen mij in de mond (blz. 8) dat in 1047 de Rijnsburg is verwoest, om op blz. 17 te spreken van 'de inname (niet verwoesting) van Rijnsburg'. Ik heb er echter zorgvuldig voor gewaakt deze fout niet te maken. Sterker, ik zeg op blz. 57: er is 'nergens vermeld dat de Rijnsburg in 1047 bij de verovering door het keizerlijke leger werd verwoest'.
- 12 F. Lugt, *Het goed van Oestgeest* (Leiden 2010²), 79.
- 13 Lugt, *Het goed*, 8.
- 14 De Boer en Brandenburg, 'De vroegste geschiedenis', 11.
- 15 M.F.P. Dijkstra, *Rondom de mondingen van Rijn & Maas* (Leiden 2011), 129-131.
- 16 Lugt, *Het ontstaan*, 52-55.
- 17 De Boer en Brandenburg, 'De vroegste geschiedenis', 8.
- 18 In noot 4 wijzen de schrijvers er nog op dat ik op blz. 41 zeg 'In Leiden is niets gevonden.' Ook deze constatering is juist. Ik zeg dit evenwel nadat ik een alinea eerder heb opgemerkt 'Van een Vroegmiddeleeuws Leiden is echter niets gevonden.' Dit vormde het slot van een opsomming van vondsten die duiden op oudere individuele bewoning. Wie dan begrijpt dat er helemaal niets is gevonden, heeft wel erg selectief gelezen.
- 19 Lugt, *Het ontstaan*, 56, 74, 76, noot 6.5.
- 20 W.A. Beelaerts van Blokland, 'De Burggraven van Leiden vóór 1339, Jongere zonen der Burggraven uit het geslacht van Cuyck', *Nederlandsche Leeuw 1921*, 215-222, i.h.b. 216 noot 2; S.J. Fockema Andreae, 'Burggrafelijk Leiden', *Leids Jaarboekje 1955*, 50-58, i.h.b. 52; F.W.N. Hugenholtz, 'De "Castellanus de Leithen"', *Leids Jaarboekje 1966*, 41-50, i.h.b. 42 (met enig voorbehoud); D.E.H. de Boer, 'Leiderdorp in de Middeleeuwen', in: Commissie Gedenkboek Leiderdorp, *Leiderdorp aan jaagpad en snelweg* (1979) 29-46, i.h.b. 29 (hij noemt hem 'van Voorschoten', maar dat moet een verschrijving zijn).
- 21 Zo oordeelt ook E.H.P. Cordfunke, *Macht en aanzien. Kennemer adel in de volle middeleeuwen (1050-1350)* (Zutphen 2013) 40-43.
- 22 A.C.F. Koch, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, I ('s-Gravenhage 1970) nrs. 94, 121, 151, 152, 169; O. Oppermann, *Fontes Egmondenses* (Utrecht 1933) 75, 86. Cordfunke, *Macht en aanzien*, 43, ziet in hen ook voorvaderen van de heren van Egmond: Wouter van Egmond ('Kwade Wouter') zou een neef zijn van de laatste Berwold, want een zoon van Berwolds jongste broer Allard. Hij licht dit standpunt niet

- toe. Onder Wouters nakomelingen komen de namen Dodo en Berwold niet voor.
- 23 Cordfunke, *Macht en aanzien*, 41.
- 24 In de twaalfde eeuw kwamen de naam Dodo en varianten in Nederland en Vlaanderen zes keer in geschriften voor; in West-Nederland in alle eeuwen vóór 1150 vier keer (K.C. Nieuwenhuijsen, *Namen in de Lage Landen voor 1150*, www.keesn.nl/names/nl42_list_mx.htm, geraadpleegd maart 2015).
- 25 Koch, *Oorkondenboek*, nrs. 151, 152.
- 26 *Liber Sancti Adalberti caput* III.1 (Oppermann, *Fontes*, 75).
- 27 F. Lugt, *Oud-Poelgeest* (Oegstgeest 2014) 27.
- 28 Lugt, *Het ontstaan*, 37.
- 29 M. Fannee, *tlant te Waremunde* (Warmond 2014) 166-167.
- 30 Lugt, *Het goed*, 139.
- 31 Lugt, *Het ontstaan*, noot 4.75.
- 32 Vertaling mede op basis van J.W. Fuchs, O. Weijers en M. Gumbert-Hepp, *Lexicon Latinitatis Nederlandicae Medii Aevi* (Leiden 1977-2005).
- 33 Lugt, *Het ontstaan*, 77, 96.
- 34 Lugt, *Oud-Poelgeest*, 25.
- 35 De vrees van de auteurs (blz. 16) dat ik niet heb beseft dat Willem van Hildegarsberg *Van den sloetel* heeft geschreven op het hoogtepunt van een vertrouwenscrisis tussen graaf Albrecht en de stad Leiden, is ongegrond. Ik ben niet op dit onderwerp ingegaan omdat kwesties in de vijftiende eeuw buiten het bereik van het boek vielen.
- 36 J.G. Kruisheer, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, III (Assen/Maastricht 1992) nr. 1433.
- 37 J.G. Kruisheer, 'Het ontstaan van de oudste Leidse stadsrechoorkonden', in J.B. Berns e.a. (red.). *Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok* (Hilversum 1990) 182-203.
- 38 R.C.J. van Maanen, 'Het Leidse stadsrecht in Hollandse context', *Leids Jaarboekje 2012*, 31-53, 34-36.
- 39 De Boer en Brandenburgh, 'De vroegste geschiedenis', 15.
- 40 Lugt, *Het ontstaan*, 170.
- 41 Of van alle tijden? Vergelijk de annexatie van De Krim door Rusland.
- 42 De Boer en Brandenburgh, 'De vroegste geschiedenis', 16.
- 43 Zie voor de carrière van Otto IV: Bernd Ulrich Hucker, *Otto IV*, in *Neue Deutsche Biographie*, Band 19 (Berlin 1999) 665-667; Hans Martin Schaller, *Friedrich II.*, in *Neue Deutsche Biographie*, Band 5 (Berlin 1961) 478-484.
- 44 In 1210 met een openbare herhaling in 1211. Excommunicatie kon in die tijd belangrijke negatieve gevolgen hebben voor de geëxcommuniceerde: onder meer waren zijn onderdanen ontslagen van hun eed van trouw aan hem.
- 45 Het paard van Otto raakte gewond, waarna hij op een ander paard wegvluchtte en de slag verloren was. Willem werd gevangen genomen en later tegen losgeld vrijgelaten (H.P.H. Jansen, *Geschiedenis van de Middeleeuwen* (Utrecht 2005¹³) 289; D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke, *Graven van Holland* (Zutphen 2010) 71).
- 46 Vergelijk ook de oorkonde waarbij Lodewijk van Loon door de ruwaard van Vlaanderen wordt aangewezen als graaf van Holland (Koch, *Oorkondenboek* I, nr. 280).
- 47 Koch, *Oorkondenboek* I, nr. 316; vertaling Folkert van Straten.
- 48 De Boer en Cordfunke, *Graven van Holland*, 69.
- 49 De theoretische periode waarin het eerste stadsrecht moet zijn gegeven wordt in de optie van de auteurs verlengd tot 1207-1222. Hierbij gooit nog steeds het jaar 1213 de hoogste ogen, zodat zelfs in deze optie 'omstreeks 1213' adequaat is als tijdstip voor de eerste stadsrechtverlening.

- 50 M. Gumbert-Hepp en J.P. Gumbert (ed.), *Annalen van Egmond* (Hilversum 2007) 324-327. In *De Rijmkroniek van Holland* is het een brug die *te engehe was ente cranc* (J.W.J. Burgers (ed.), *De Rijmkroniek van Holland (366-1305), door een anonieme auteur en Melis Stoke*, <http://resources.huuygens.knaw.nl/rijmkroniek>, geraadpleegd december 2014, regels A 3084-3092).
- 51 Brandenburgh en Orsel, *Westerheem special 2014*, 92.
- 52 H. van den Ende, 'De Burcht', in C.R. Brandenburgh (red.), *Dwars door de stad* (Leiden 2007) 25-36, 29.
- 53 E. van der Vlist, *De Burcht van Leiden* (Leiden 2003³) 48 en noot 185.
- 54 H.H. Vos, 'Op zoek naar de eerste Pieterskerk', in A.M. Luyendijk-Elshout (red.), *Graven in de Pieterskerk*, Leiden 1981.
- 55 Ik heb in de zomer van 2012 een print van de tekening ter kopiëring aan Brandenburgh en Orsel gegeven.
- 56 Lugt, *Het ontstaan*, 152, noot 11.63.
- 57 D.E.H. de Boer, H.A. van Oerle en H. Suurmond-van Leeuwen (red.), *Bodemonderzoek in Leiden*, Jaarverslag Archeologische Begeleidingscommissie 1979 (Leiden 1980), 17-18: 'Bij rioleringswerkzaamheden aan de overkant van het water, in de Nieuwe-Rijnoever, wordt het mogelijk om na te gaan of ook daar dergelijke palen aanwezig zijn. Zo zou het vermoeden dat het hier brugpalen betreft, nadere bevestiging kunnen krijgen.' D.E.H. de Boer, H.A. van Oerle en H. Suurmond-van Leeuwen (red.), *Bodemonderzoek in Leiden*, Jaarverslag Archeologische Begeleidingscommissie 1980 (Leiden 1981), 17: 'Tijdens de rioleringswerkzaamheden aan de Nieuwe Rijn bleek het niet mogelijk een onderzoek te doen naar de funderingspalen van de Grote of Visbrug [...]. Op de te verwachten plaats werden geen grondwerkzaamheden verricht, zodat de juiste ligging van deze houten dertiende-eeuwse brug niet kon worden vastgesteld.'
- 58 Hij vervolgt: 'als er palen waren gezien, had ik dat geweten. De mensen waren verplicht mij zoiets te melden en deden dat ook' (vriendelijke mededeling L. Barendregt 18 juni 2012). Ir. L. Barendregt zat onder meer in de redactie van *Bodemonderzoek in Leiden*, het jaarverslag van de Archeologische Begeleidingscommissie dat van 1977 tot 1992 in Leiden verscheen. Ter zake van de vermeende rioolsleuf merk ik op dat het loopvlak ter plaatse sterk omhoog loopt naar de Hoogstraat en de Visbrug, waardoor een sleuf daar buitengewoon diep en lastig te graven zou zijn geweest. Een betrokkene als ir. Barendregt zou zich dat herinnerd hebben. Ik wijs er voorts op dat op de tekening de streepjeslijnen die de vermeende rioolsleuf markeren anders zijn dan de streepjeslijnen die de zuidelijke rioolsleuf aangeven en dat Vos bij de vermeende sleuf schrijft '[diameter] 25 à 30 in deze rioolsleuf?', met een vraagteken.
- 59 Verondersteld zou kunnen worden dat de ene in de noordelijke rioolsleuf getekende paal daar wel echt is aangetroffen. Gegeven het feit dat men op zoek was naar een brug zou er echter in de verslagen zeker melding zijn gemaakt van vondsten aan beide zijden van de Rijn. Dit is noch in 1979 noch in 1980 gebeurd. Daarenboven is de kans te verwaarlozen dat in de middeleeuwen aan weerszijden van een rivier geplaatste palen exact 24 meter uit elkaar staan. Dat is wel typisch een afstand die een moderne ingenieur zou kiezen: gemakkelijk deelbaar door 2, 3, 4, 6, 8 en 12.
- 60 Brandenburgh en Orsel, *Westerheem special 2014*, 99.
- 61 Ik ga hier voorbij aan de mogelijke westwaartse verschuiving van de Doelengracht, zie Lugt, *Het ontstaan*, 115.

- 62 Brandenburgh en Orsel, *Westerheem special 2014*, 96.
- 63 T. de Ridder, E. Bult en E. Beukers, 'Besluit', *Westerheem special 2014*, 273.
- 64 E. van der Vlist, 'De stedelijke ruimte en haar bewoners', in R.C.J. van Maanen (hoofred.) en J.W. Marsilje (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, deel 1, (Leiden 2002) 31-32.
- 65 Lugt, *Het ontstaan*, 141.
- 66 H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten* (Leiden 1975) 63, 74; Van der Vlist, *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, 31.
- 67 Brandenburgh en Orsel, *Westerheem special 2014*, 94-95.
- 68 Lugt, *Het ontstaan*, 164-165.
- 69 Op het minisymposium ter gelegenheid van de aanbidding van *Het ontstaan van Leiden* aan burgemeester Lenferink, 2 november 2012.

*Fragment van stadsplattegrond van Liefvric, 1576; Hooglandse kerksteeg vanaf de vest tot en met Hooglandse kerk.
Coll. ELO.*

De Hooglandse kerksteeg alias Paradijssteeg

Rudi van Maanen

In 2015 is het 700 jaar geleden dat de St. Pancraskerk als een kapelletje op het Hogeland werd gewijd. Het was gesticht ten behoeve van de bevolking van het Waardeiland, maar mogelijk gaven ook bewoners van het oostelijk deel van het buurtschap Marendorp, dat zich ten noorden van de Oude Rijn ontwikkelde, voorkeur aan de kapel op het Hogeland boven hun parochiekerk in Leiderdorp, waartoe ook zij eigenlijk behoorden. Toen het kapelletje in 1366 tot parochiekerk werd verheven, ging dit gebied, dat inmiddels bij Leiden getrokken was, ook officieel tot de St. Pancrasparochie behoren.

Het ligt voor de hand dat er een kerkenpad ontstond van Marendorp naar de Hooglandse kerk. In middeleeuwse bronnen wordt inderdaad telkenmale van de Hooglandse kerksteeg gesproken, die liep van de veste (later de Oude Vest) naar de brug over de Oude Rijn, om daar aan te sluiten op de Hooglandse kerkgracht. Van deze Hooglandse kerksteeg draagt nog maar een heel klein stukje deze naam. De huidige Hooglandse kerksteeg loopt alleen van de Haarlemmerstraat tot aan de Oude Rijn. Maar, zoals gezegd, voerde zij oorspronkelijk naar de stadsvest en misschien nog wel verder naar landerijen van de St. Pancraskerk, die precies in het verlengde van de steeg lagen,¹ totdat de omvesting van de stadsuitbreiding van circa 1355 daar een einde aan maakte. Ook binnen de veste bezat de kerk trouwens land in deze buurt, getuige de vermelding van *des capitels camp in Marendorp* in 1394,² en de vele renten op percelen aan de Hooglandse kerksteeg.

Voor de parochianen en later ook voor de zusters van het huis *St. Hieronymus* en de nonnetjes van de kloosters *Abcoude* en *Schagen*, die daar in de eerste helft van de vijftiende eeuw zijn gesticht,³ was deze steeg ongetwijfeld de route naar de kerk op het Hogeland. Dat impliceert dat er een brug was over de Oude Rijn bij de Hooglandse kerkgracht. Deze is gedocumenteerd vanaf 1424, toen er een nieuwe verhoefslaging (onderhoudsomslag) plaatsvond.⁴ De Kerkbrug was dus zeker ouder. Van Oerle veronderstelt van voor 1400.⁵ Dat is onmiskenbaar zo, gezien het feit dat de Hooglandse kerksteeg aan het eind van de veertiende eeuw

R.C.J. van Maanen is emeritus-hoogleraar
Leidse geschiedenis aan de Universiteit Leiden

en oud-adjunctarchivaris van het Regionaal
Archief Leiden.

al wordt vermeld. Het is immers niet logisch wanneer een steeg in Marendorp wordt genoemd naar een doel op het Hogeland, als tussen beide stadsdelen geen brugverbinding is.

De naam van de betreffende steeg wordt in verschillende spellingen en in diverse varianten aangetroffen. De oudst gevonden vermelding is *Hogelandsstege*, in de stichtingsoorkonde van een religieuze vrouwengemeenschap uit 1386.⁶ Daarna werd het de *Ker(s)stege* of *Kercstege (in Marendorp)*, voor het eerst aangetroffen in 1397 als belending van een huis en erf in Marendorp.⁷ De combinatie van *Ker(c)* en *Hogelantse* duikt pas in de bronnen op in 1483,⁸ maar is sindsdien de enig voorkomende. Behalve *Ker(s)steeg* en *Kercsteeg* komen vanaf 1527 soms de varianten *Korsteeg*, *Corsteeg* en *Coersteeg* in de bronnen voor. Al deze varianten kunnen worden beschouwd als assimilaties en klankwijzigingen van ‘kerc-’, zodat geconcludeerd kan worden dat deze steeg heette naar de Hooglandse kerk, en niet naar het koor van die kerk.

We vinden deze naam in de stedelijke prekadastrale registers, zoals *Register Vetus* (aangelegd 1585), *Oud-Belastingboeken* (aangelegd 1601) en *Bonboeken* (betreffende deel aangelegd 1648) en in belastingkohieren, zoals het *Schoorsteengeld* (1606) en het *Provisieel Middel* na de afschaffing van de verpachting van de accijnsinning (1748). De naam *Paradijssteeg*, zoals de moderne naam voor het gedeelte tussen de Oude Vest en de Haarlemmerstraat luidde, komt in deze registers niet voor.

Hooglandsche ker(k)steeg ‘anders genaemt de Paradijsstege’

Toch had deze naam inmiddels haar intrede gedaan. Uit een getuigenverklaring uit 1592 in verband met ongeregeldheden met studenten voor de deur van het café ‘t *Paradijs* blijkt dat dit gelegen was in de *Paradijs- ofte Hogelantsche kerstege*.⁹ Die dubbele benaming werd ook gebruikt in 1613, toen de gebuurte *Hoochlantskersteech* in drieën werd gesplitst. De nieuwe gebuurte *Noord-Hooglandsekerksteeg* wordt dan omschreven als het noordelijk einde van *de lange Hogelantschekersstege anders genaemt de Paradijsstege*.¹⁰ Dit was nieuw. Bij eerdere gebuurtebeschrijvingen komt de naam *Paradijssteeg* niet voor.¹¹ Sederdien wordt die naam regelmatig gebruikt in de context van gebuurten, zoals bij de splitsing van de gebuurte *Bouwelouwen* in 1662¹² en in de gebuurtegewijs aangelegde bevolkingsregisters van 1796 en 1804. In een dergelijke serie van 1762 zijn helaas geen straatnamen vermeld.

In 1614 wordt de naam *Paradijssteeg* gebruikt in een ambachtskinderboek

van het Heilige Geest-weeshuis.¹³ In hetzelfde jaar komt de naam ook voor in een geheel andere context. Orlers noemt de Paradijssteeg als plek waaraan het klooster Abcoude gelegen was.¹⁴ Hij hanteert dus een eigentijdse naam voor een locatie-aanduiding bij een gebeurtenis in het verleden, toen die naam nog lang niet bestond! Blijkbaar werd de steeg in zijn tijd in de wandeling Paradijssteeg genoemd. De secretarie hield het nog lang op Hooglandse kerksteeg.

De herkomst van de naam Paradijssteeg heeft verschillende auteurs danig beziggehouden. Driessen was in 1929 de eerste, in zijn *Leidsche straatnamen historisch verklaard*.¹⁵ Hij oppert dat de naam misschien was afgeleid van de oorspronkelijke naam Beatrijs Wermhoutsteeg, daterend uit 1388. Vervolgens constateert hij dat in 1581 de Paradijshof, een stuk grond op de hoek van de Paradijssteeg en de Oude Vest, door het curatorium van de universiteit tot recreatiegebied voor de studenten werd bestemd. Het zou tot 1607 hebben dienst gedaan. Een paar jaar later herzag hij de jaren van dit speelterrein.¹⁶ Het zou zijn ingericht in 1584 en voor 1598 weer zijn opgeheven.

Driessen vermeldt verder dat de Paradijssteeg oorspronkelijk een smal grachtje was, uitkomende in de vestsloot, en aan de zuidkant doodlopend bij de Marendorpse Achtergracht (de tegenwoordige Van der Werfstraat). Als vroegere benamingen voor de Lange Paradijssteeg geeft hij verder: Rozemarijnsteeg, Hooglandse of St. Pancras Kerssteeg en voor de Korte Paradijssteeg: Pompesteeg.¹⁷

Van Hooionk vond het in 1981 hoog tijd met een geïllustreerde opvolger van het boek van Driessen te komen, waarin hij bovendien de tekst zoveel mogelijk heeft aangepast op basis van andere publicaties en eigen bronnenonderzoek.¹⁸ Juist ten aanzien van de Paradijssteeg komt hij tot een nieuwe conclusie. Omstreeks 1585 was aan deze steeg de taverne 'Het Paradijs' gevestigd, aan de achterzijde grenzend aan een grachtje dat later Paradijsgracht genoemd werd. Nog weer enkele jaren later kwam de naam Paradijssteeg in zwang voor de steeg die gewoonlijk Hooglandse kerksteeg genoemd werd. Identificatie met een studentenspeelterrein 'De Paradijshof' wijst hij af, want die naam was pas in 1850 naar voren gebracht door N.C. Kist in een artikel over de vroegste geschiedenis van de Leidse universiteit. Van Hooionk voegt aan de door Driessen genoemde andere benamingen nog *Rozemareintje* toe voor de Korte Paradijssteeg.

In haar recent verschenen *Langs Leidse stegen* gaat Schoonheim ook op de naamsafkomst van de Paradijssteeg in.¹⁹ De door Driessen veronderstelde verbetering van Beatrijs Wermhoutsteeg is taalkundig niet te verklaren. Als alternatief

brengt zij naar voren dat hier mogelijk sprake is van een ironische naamgeving, omdat de Paradijssteeg geenszins paradijselijk aandeed. Zoals de nabijgelegen Marendorpse Achtergracht (nu Van der Werfstraat) behalve *Stinkgracht* ook wel *Rozengracht* genoemd werd.²⁰ Als andere mogelijkheid neemt zij het idee van Driessen over van de *Paradijshof*, die in 1581 werd ingericht voor de recreatie van de studenten. Zij ziet hierin echter niet een stuk grond, maar een middeleeuws gebouw. Zij voegt bovendien toe dat de Paradijssteeg alias de Hooglandse kerk- of Sint Pancraskerksteeg, in de zestiende eeuw nog in het verlengde lag van de huidige Hooglandse kerksteeg.

De Beatrijs Weremboutssteeg en de Ghijsbert Paedzensteeg

Afgezien van de afwijzing op taalkundige gronden, lijkt mij de identificatie van de Hooglandse kerksteeg/Paradijssteeg met de Beatrijs Weremboutssteeg heel dubieus. Slechts één keer wordt deze naam genoemd, in een transportakte van een rente op een erf, daterend uit 1388, toen dus ook de naam Hogelandsesteeg al voorkwam. Uit deze akte kunnen we alleen afleiden dat deze steeg in Marendorp lag en dat het erf belend werd door Claes Jansz. Vos en Dirc die Grave. Over deze laatste heb ik niets gevonden, maar over de eerste des te meer. Claes Jansz. Vos was tussen 1373 en 1412 herhaaldelijk schepen en burgemeester. Hij woonde op de Breestraat en had diverse onroerende goederen op zijn naam staan, maar niet in Marendorp ten oosten van de Mare.²¹ Claes was de oudste zoon van de bekende Jan de Vos, schout in Marendorp en grootgrondbezitter in en nabij de Janvossensteeg. Hij is in 1381 overleden en Claes zal het een en ander geërfd hebben. De Beatrijs Weremboutssteeg zal dus wel in de buurt van de Janvossensteeg gezocht moeten worden, maar gelijkstelling met de Hooglandsekerk- of Paradijssteeg lijkt vooralsnog voorbarig.

De suggestie van Van Hooidonk dat de in 1401 genoemde Jan Wermboutsstege identiek kan zijn met de Beatrijs Weremboutssteeg, lijkt niet te kloppen.²² Betreffende akte is in het *Memoriale A* van het kapittel van St. Pancras als toevoeging bijgeschreven bij een eigendomsbewijs uit 1367, waarin de steeg van Jan Wermboutssoen op het Hogeland wordt gesitueerd.²³ De Beatrijs Weremboutssteeg lag in Marendorp.

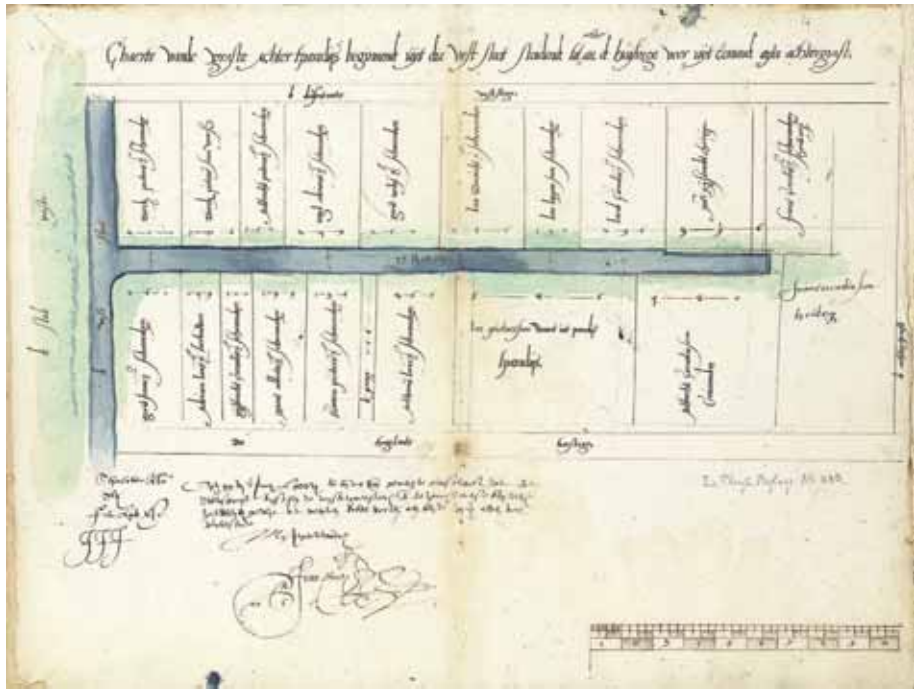
Een andere identificatie van Van Hooidonk lijkt wel waarschijnlijk. De in 1442 genoemde Ghijsbrecht Paedzensteeg duidt hij als de huidige Hooglandse kerksteeg. Hij baseert dit op het feit dat de Kerkbrug in het *Stedeboek* de *Ghijsbert*

Paedzenbrug heet.²⁴ Deze uit 1424 daterende benaming wijst ongetwijfeld naar een man van vermogen en bezit van onroerend goed vlak bij deze brug. Dat blijkt inderdaad het geval te zijn. In een drietal transportakten uit 1417 en 1418 wordt Ghijsbrecht Paedzen – kerkmeester van de St. Pancras – genoemd als belender aan zowel een zijde als aan de achterkant van een groot huis en erf, gelegen op de oostelijke hoek van de Haarlemmerstraat en de Hooglandse kerksteeg.²⁵ Tot waar zijn terrein zich uitstreckte, is helaas niet bekend, maar het zal dus tot in de buurt van de brug zijn geweest. Het in drieën verkochte perceel blijkt in 1442 in de Gijsbrecht Paedzensteeg te liggen.²⁶ Of dat inderdaad de Hooglandse kerksteeg dan wel een niet meer bestaande steeg oostelijk ervan is, valt niet met zekerheid te zeggen. Op de kaart van Liefrinc uit 1576 is aan de andere kant naast een dwars-huis op de Haarlemmerstraat hoek Hooglandse kerksteeg, een doorgang te zien, die vrij ver doorloopt in de richting van de Oude Rijn. Maar de gelijkkluidende benaming voor steeg en brug is een sterk argument voor genoemde identificatie. En dat een al bestaande naam, ook al ligt die voor de hand zoals de Hooglandse kerksteeg, een tweede naam naast zich moet dulden, laat dit artikel zonneklaar zien.

Paradijsgracht, Paradijsburcht en Paradijshof

De volkstelling van september 1581 vermeldt aan de oostzijde van de Hooglandse kerksteeg, ten noorden van de Marendorpse Achtergracht, ene Jan Pieterssen Cley, waard in *'t Paradijs*.²⁷ Hij woonde daar met zijn vrouw Mary Danielsdr. en hun vier kinderen, Cornelis, Pieter, Jan en Anna. Op een kaart in het zogenoemde *Grachtenboek* vinden we het – ruim tien meter brede – perceel terug tussen de Hooglandse kerksteeg en een doodlopend grachtje.²⁸ De eigenaar heet dan simpelweg Jan Pieterssen en als beroep wordt wederom waard in *'t Paradijs* opgegeven. Dit *Grachtenboek* is eigenlijk een bundel prekadastrale kaarten van alle Leidse grachten en grachtjes, die steeds hun naam aan de kaart hebben gegeven. Deze kaart is getiteld *chaerte van de grafte achter 't Paradijs*. Het grachtje – ook te zien op de stadsplattegrond van Liefrinc uit 1576 – had blijkbaar geen eigen naam, maar werd voor de gelegenheid genoemd naar een aanliggende horecagelegenheid. De kaart moet zijn getekend tussen 6 oktober 1585 en 26 juni 1586.²⁹

De biertapperij *'t Paradijs* was daar in 1581 vermoedelijk al enige tijd gevestigd. In de volkstelling van 1574 staat Jan Peeterss. Kley op dit adres geregistreerd, met vijf personen.³⁰ Hij was toen ongeveer 36 jaar.³¹ Hij kan dus gemakkelijk al jaren een café ter plekke gehad hebben. En nog lange tijd hebben hij en vervolgens zijn zoon daar de zaak gedreven.³² Wel is er op een gegeven moment een zetbaas in

Kaart uit Grachtenboek met 't Paradijs (scan 76). Coll. ELO.

gekomen. In 1606 woonde in het pand Willem Willemsz. den Engelsman, die in 1607 onder de *taverniers* geschaard werd.³³ Het huis was met zijn vijf vuurplaatsen verreweg het grootste van de straat. De tapperij had er toen echter zijn langste tijd gehad. In 1617 blijkt het terrein in diverse percelen opgedeeld en met huizen en huisjes te zijn bebouwd,³⁴ een proces dat zich ook elders in de straat afspeelde.

In genoemde lijst van *taverniers* vinden we ook Jacob Jansz. in de Hooglandse kerksteeg in 't *Nieu Paradijs*! Jacob Jansz. woonde enkele huizen verderop.³⁵ Een lang leven was 't *Nieu Paradijs* vermoedelijk niet beschoren. In 1609 blijkt de uitbater (toen Pouwels Yven Engelsman) al failliet te zijn.³⁶

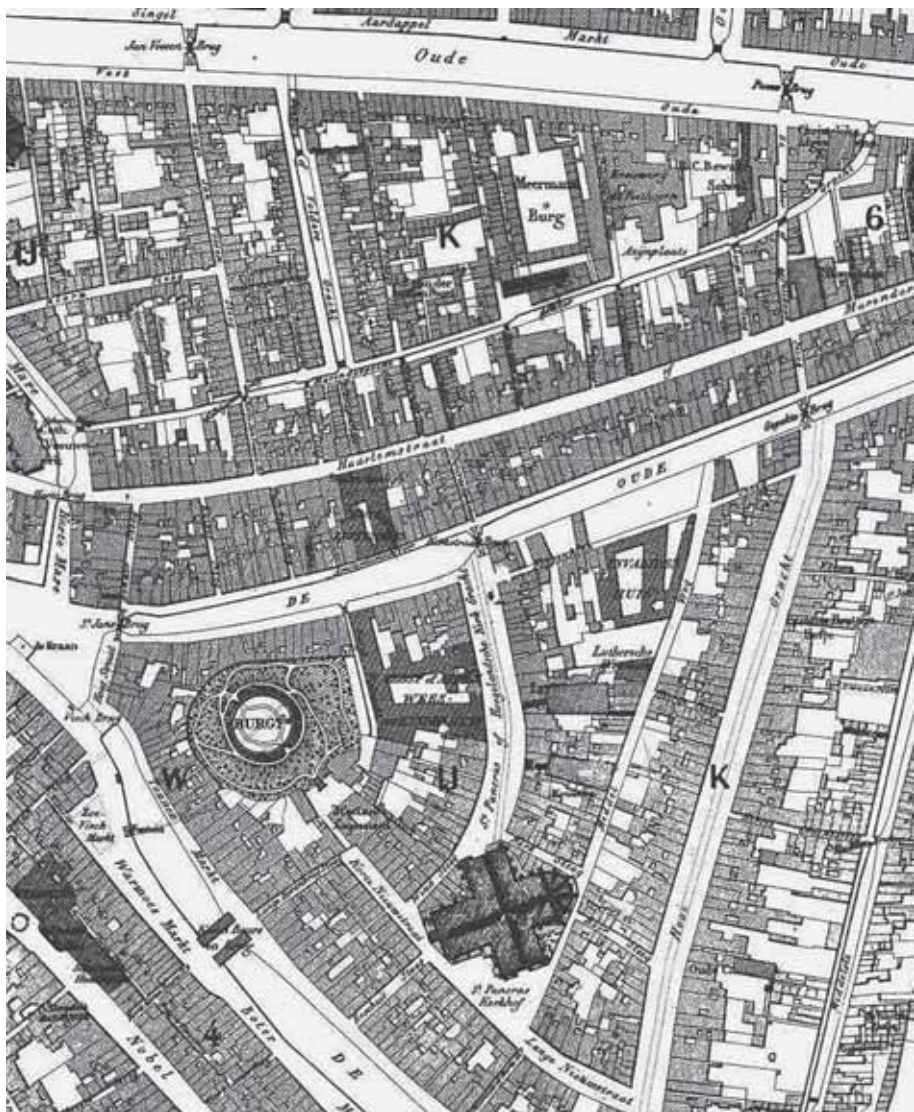
In een plan uit 1591 van Jan van Hout ter verbetering van de waterkwaliteit heeft het doodlopende grachtje een naam: Paradijsgracht.³⁷ Samen met de Donkeregracht (nu Vollersgracht) en de Mirakelgracht (tussen Janvossensteeg en Mirakelsteeg; voor 1611 verdwenen³⁸) werd het bestemd voor de vestiging van vollerijen. Er waren toen al dertien leerwerkende bedrijfsjes gevestigd. Het plan

beoogde dus concentratie van watervervuilende industrie.³⁹ Op een kaart uit 1594 met een voorstel voor een beperkte stadsvergroting aan de noordkant van de stad, komt het grachtje nog naamloos voor.⁴⁰ Daarna is het uit het zicht verdwenen. Bast heeft op zijn stadsplattegrond uit 1600 op die plek een kaarsrechte gang getekend tussen de achterpercelen van de Paradijssteeg en de Bouwelouwensteeg. In de jaren daarna zou dat patroon verdwijnen door veelvuldige verkaveling en bebouwing tussen beide stegen.

Van Hout gebruikte de naam *Paradijs* ook nog op een geheel andere manier. In zijn eerste voorstel voor de herindeling van de gebuurten uit 1602 stelde hij een gebuurte *Paradijsenborcht* voor.⁴¹ Dit was een afsplitsing van de bestaande gebuurte *Hogelantsche Kersteech*. Het zou 29 huizen omvatten (die in de verponding waren aangeslagen). Tot grote woede van Van Hout werd dit plan niet aanvaard. In latere plannen keerde de naam Paradijsburcht niet meer terug.⁴² Maar als straatnaam blijkt de *Paradijssteeg* ingeburgerd geraakt te zijn, ondanks het verdwijnen van de gracht en de opheffing van de gelijknamige biertapperijen.

En hoe zit het nu met de *Paradijshof*, waar in 1581 het studentensportterrein zou zijn gevestigd? Zoals Van Hooidonk al constateerde komt die uit de pen van Kist in een publicatie uit 1850, waarin hij de plek aanduidt van het eerste studentenspeelveld hier ter stede.⁴³ Letterlijk schrijft hij: *Wanneer gij het nu waagt, op de Haarlemmerstraat, rechts van het huis des Apothekers Van Dishoeck, de steeg in te slaan, welke de lange en de korte Paradijssteeg geheeten is, dan komt gij, geheel aan het einde der laatste, dicht bij de Oude Vest, ter plaatse, waar eenmaal Abcoude's Susterhuis stond en thans nog het waarlijk weinig Paradijselijk Paradijs-hof gelegen is.* Hij daagt de lezer uit enige moeite te doen om zich voor te stellen dat in die *no go-area* eens de academische jeugd haar recreatie gezocht heeft.

Maar dat was toch echt het geval. Op 26 april 1581 werd door curatoren besloten op terrein van het voormalige klooster *Abcoude*, aan de stadsvest, een sportterrein voor de studenten aan te leggen. De bronnen geven echter geen straatnaam en spreken nergens over een *Paradijshof*. De studenten kunnen er niet erg lang actief zijn geweest. In de jaren 1586-1589 is dit terrein voor bebouwing uitgegeven.⁴⁴ Op de kaart van dit gebied in het *Straetbouc* (1593/5) herinnert niets aan de aanwezigheid van de zusters of de studenten.⁴⁵ In 1598 verzocht een aantal Duitse studenten aan curatoren een recreatieterrein in orde te maken, hetzij binnen hetzij buiten de stadsmuren. Bijna alle universiteiten in Italië, Frankrijk en Duitsland beschikten over een dergelijke faciliteit. Leiden moest nu ook zijn intenties op dit gebied waarmaken, aldus hun brief.⁴⁶ Blijkbaar bestond er op dat moment geen

Fragment van stadsplattegrond van Van Campen 1850; Hooglandse kerksteeg vanaf de vest tot en met Hooglandse kerk. Coll. ELO.

Fragment van stadsplattegrond van Van Campen 1879, van de Lange Paradijssteeg, met de vermoedelijke Paradijshof (de tuin links van de steeg). Coll. ELO.

voorziening en waarschijnlijk was aan deze studenten zelfs niet bekend dat er een sportterrein geweest was. Het curatorium reageerde positief en besloot voor dat doel van de leproosmeesters een stuk grond te huren van het voormalige St. Aagtenklooster buiten de Rijnsburgerpoort.⁴⁷ Op kaarten i.v.m. de stadsuitbreiding 1611 staat dit *studentevel*t aangegeven.

Rest de vraag wat Kist met de *Paradijs-hof* bedoelde. Stellig niet de Paradijshof die we eind negentiende eeuw in de bronnen tegenkomen. Dit blijkt een synoniem voor de Paradijs- of Laurens van Dalenpoort, die achter de huizen van de Paradijs-

steeg lag, echter niet ter plekke van het voormalige klooster Abcoude, maar aan de oostzijde van de straat. Toentertijd was dit slopje slechts bereikbaar vanaf de Bouwelouwensteeg.⁴⁸ Mogelijk bedoelde Kist een open terrein aan de westzijde van de Paradijssteeg, ten noorden van de Dwarsparadijssteeg, dicht bij de Oude Vest, zoals te zien op de stadsplattegrond van Van Campen uit 1850. Op een kaart uit 1879 is het wat uitgebreid en grenst het direct aan de Paradijssteeg en is er een tuinachtige invulling aan gegeven.⁴⁹ Het is inderdaad ongeveer de plek van het klooster, maar sinds de ontmanteling daarvan is de bebouwing verscheidene keren op zijn kop gegaan, niet in het minst door de sloop van de stadsmuur en het ter bebouwing uitgeven van de grond in 1612, waardoor de Paradijssteeg een stukje langer werd.

Lange Hoogelandsche kerk- of Paradijssteeg

Eeuwenlang zijn Hooglandse kerk- en Paradijssteeg als naam voor dezelfde straat gebruikt, apart, maar regelmatig ook als een twee-eenheid. De al genoemde uiterst gedetailleerde kaart van Van Campen uit 1850 laat daar geen misverstand over bestaan. Daar is sprake van de *Lange Hoogelandsche kerk- of Paradijssteeg*. In advertenties, bekendmakingen van het gemeentebestuur of aankondigingen van openbare verkopen, verschenen in de Leidse kranten, worden beide namen volstrekt door elkaar gebruikt. De gecombineerde naam treffen we voor het laatst aan in 1879.

Van Campen situeerde de Lange Hooglandse kerk- of Paradijssteeg van de Oude Vest tot aan de Marendorpse Achtergracht. Het volgende stukje tot aan de Haarlemmerstraat noemde hij de Korte Paradijssteeg, terwijl het gedeelte van de Haarlemmerstraat tot de Oude Rijn bij hem St. Pancras Kerksteeg heet. Deze driedeling was niet nieuw en zou in wezen blijven bestaan, zij het dat de naamgeving variabel was. De volkstelling van 1829 kende naast de Kerksteeg de Paradijssteeg en Korte Paradijssteeg. Die van 1839 kende geen Korte Paradijssteeg. Vanaf de Oude Vest tot aan de Haarlemmerstraat heette het Paradijssteeg. Schuin daartegenover begon de Hooglandse kerksteeg, die tot aan de Oude Rijn liep.

De publicatie van het *Huisnummerboek van de gemeente Leiden naar de officiële bescheiden gedrukt*, dat in 1871 verscheen ter informatie over een nieuw ingevoerde huisnummering, zal van grote invloed geweest zijn op de straatnaamgeving. Zoals de titel aangeeft, droeg deze publicatie een officieel karakter. De nieuwe nummering was een combinatie van straatnaam en een nummer in die straat, in tegenstelling tot het voorgaande systeem, waar het huisnummer gekoppeld was aan de wijk. De straatnaam werd dus onderdeel van de adressering. Over de pre-

100			
Woningn.		Pakkestrat.	
#jz 2.	Col. 2.	#jz 3.	Col. 3.
100	Lorendal.	101	Lorendal.
101	Deels Houtmaat.	102	Lorendal.
102	Deels Houtmaat.	103	Lorendal.
103	Deels Houtmaat.	104	Lorendal.
104	Deels Houtmaat.	105	Lorendal.
105	Deels Houtmaat.	106	Lorendal.
106	Deels Houtmaat.	107	Lorendal.
107	Deels Houtmaat.	108	Lorendal.
108	Deels Houtmaat.	109	Lorendal.
109	Deels Houtmaat.	110	Lorendal.
110	Deels Houtmaat.	111	Lorendal.
111	Deels Houtmaat.	112	Lorendal.
112	Deels Houtmaat.	113	Lorendal.
113	Deels Houtmaat.	114	Lorendal.
114	Deels Houtmaat.	115	Lorendal.
115	Deels Houtmaat.	116	Lorendal.
116	Deels Houtmaat.	117	Lorendal.
117	Deels Houtmaat.	118	Lorendal.
118	Deels Houtmaat.	119	Lorendal.
119	Deels Houtmaat.	120	Lorendal.
120	Deels Houtmaat.	121	Lorendal.
121	Deels Houtmaat.	122	Lorendal.
122	Deels Houtmaat.	123	Lorendal.
123	Deels Houtmaat.	124	Lorendal.
124	Deels Houtmaat.	125	Lorendal.
125	Deels Houtmaat.	126	Lorendal.
126	Deels Houtmaat.	127	Lorendal.
127	Deels Houtmaat.	128	Lorendal.
128	Deels Houtmaat.	129	Lorendal.
129	Deels Houtmaat.	130	Lorendal.
130	Deels Houtmaat.	131	Lorendal.
131	Deels Houtmaat.	132	Lorendal.
132	Deels Houtmaat.	133	Lorendal.
133	Deels Houtmaat.	134	Lorendal.
134	Deels Houtmaat.	135	Lorendal.
135	Deels Houtmaat.	136	Lorendal.
136	Deels Houtmaat.	137	Lorendal.
137	Deels Houtmaat.	138	Lorendal.
138	Deels Houtmaat.	139	Lorendal.
139	Deels Houtmaat.	140	Lorendal.
140	Deels Houtmaat.	141	Lorendal.
141	Deels Houtmaat.	142	Lorendal.
142	Deels Houtmaat.	143	Lorendal.
143	Deels Houtmaat.	144	Lorendal.
144	Deels Houtmaat.	145	Lorendal.
145	Deels Houtmaat.	146	Lorendal.
146	Deels Houtmaat.	147	Lorendal.
147	Deels Houtmaat.	148	Lorendal.
148	Deels Houtmaat.	149	Lorendal.
149	Deels Houtmaat.	150	Lorendal.
150	Deels Houtmaat.	151	Lorendal.
151	Deels Houtmaat.	152	Lorendal.
152	Deels Houtmaat.	153	Lorendal.
153	Deels Houtmaat.	154	Lorendal.
154	Deels Houtmaat.	155	Lorendal.
155	Deels Houtmaat.	156	Lorendal.
156	Deels Houtmaat.	157	Lorendal.
157	Deels Houtmaat.	158	Lorendal.
158	Deels Houtmaat.	159	Lorendal.
159	Deels Houtmaat.	160	Lorendal.
160	Deels Houtmaat.	161	Lorendal.
161	Deels Houtmaat.	162	Lorendal.
162	Deels Houtmaat.	163	Lorendal.
163	Deels Houtmaat.	164	Lorendal.
164	Deels Houtmaat.	165	Lorendal.
165	Deels Houtmaat.	166	Lorendal.
166	Deels Houtmaat.	167	Lorendal.
167	Deels Houtmaat.	168	Lorendal.
168	Deels Houtmaat.	169	Lorendal.
169	Deels Houtmaat.	170	Lorendal.
170	Deels Houtmaat.	171	Lorendal.
171	Deels Houtmaat.	172	Lorendal.
172	Deels Houtmaat.	173	Lorendal.
173	Deels Houtmaat.	174	Lorendal.
174	Deels Houtmaat.	175	Lorendal.
175	Deels Houtmaat.	176	Lorendal.
176	Deels Houtmaat.	177	Lorendal.
177	Deels Houtmaat.	178	Lorendal.
178	Deels Houtmaat.	179	Lorendal.
179	Deels Houtmaat.	180	Lorendal.
180	Deels Houtmaat.	181	Lorendal.
181	Deels Houtmaat.	182	Lorendal.
182	Deels Houtmaat.	183	Lorendal.
183	Deels Houtmaat.	184	Lorendal.
184	Deels Houtmaat.	185	Lorendal.
185	Deels Houtmaat.	186	Lorendal.
186	Deels Houtmaat.	187	Lorendal.
187	Deels Houtmaat.	188	Lorendal.
188	Deels Houtmaat.	189	Lorendal.
189	Deels Houtmaat.	190	Lorendal.
190	Deels Houtmaat.	191	Lorendal.
191	Deels Houtmaat.	192	Lorendal.
192	Deels Houtmaat.	193	Lorendal.
193	Deels Houtmaat.	194	Lorendal.
194	Deels Houtmaat.	195	Lorendal.
195	Deels Houtmaat.	196	Lorendal.
196	Deels Houtmaat.	197	Lorendal.
197	Deels Houtmaat.	198	Lorendal.
198	Deels Houtmaat.	199	Lorendal.
199	Deels Houtmaat.	200	Lorendal.

Bladzijde uit het Huisnummerboek met de Paradijssteeg, 1871. Coll. ELO.

cieze invoering is weinig bekend. Een officieel besluit van B en W of van de Raad is er niet. Waarschijnlijk werd het als een uitvoeringskwestie gezien, voortvloeiend uit het besluit van B en W dd. 10 januari 1870 omtrent invoering van eenvormige porseleinen nummerbordjes boven iedere huisdeur. De uitvoering werd overgelaten aan de gemeentearchitect. Zijn archief uit die periode is helaas bij de stadhuisbrand van 1929 verloren gegaan. Maar uit de dagbladen weten we dat het stadsbestuur voornemens was een nieuw huisnummersysteem in te voeren, waarbij per straat of gracht genummerd zou worden, en dat er als proef begonnen is met het Noordeinde, het Rapenburg, de Breestraat en de Hogewoerd.⁵⁰ De volgorde van de nummers was een kwestie van de Commissie van Fabricage. Ook haar archief is in vlammen opgegaan.

Uit bovengenoemd *Huisnummerboek* blijkt dat de nieuwe nummering gereed was. Het geeft alle nieuwe huisnummers in de stad, op alfabetische volgorde van straatnaam, met daarbij de oude wijknummers. In feite kreeg de scheiding van

de Paradijssteeg en de Hooglandse kerksteeg hierdoor haar beslag. Beide stegen kregen nu hun eigen nummering. Voor alle duidelijkheid werd aan de Hooglandse kerksteeg nog wel tussen haakjes ‘Korte’ toegevoegd.

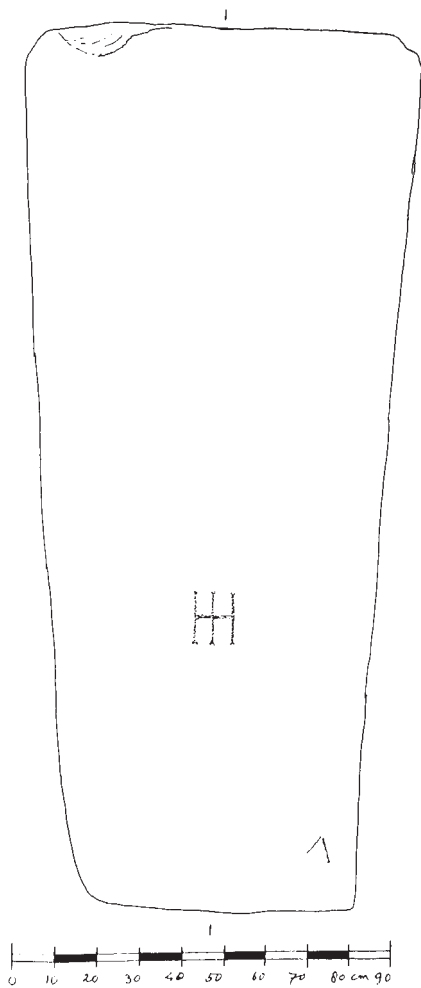
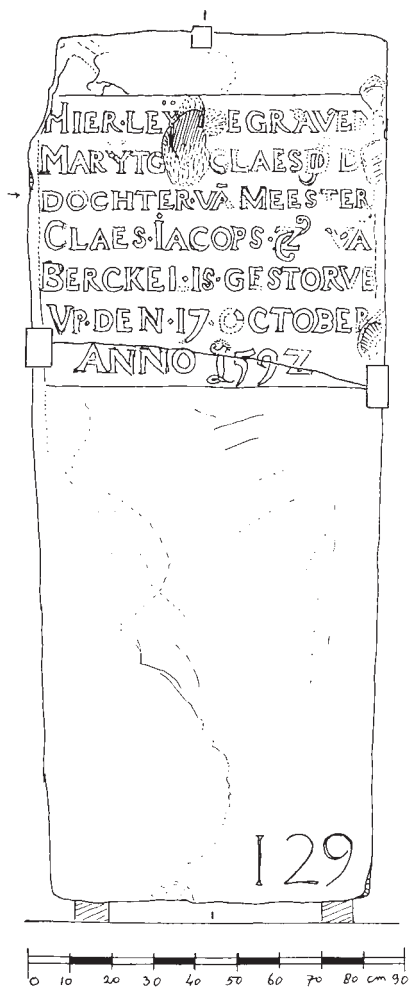
In het kader van het saneringsplan Paradijssteeg-Bouwelouwensteeg werd de lange Paradijssteeg in 1936 geheel gesloopt.⁵¹ Ongeveer ter plekke kwam in het nieuwe woningbouwcomplex de Grevenstraat.⁵² Slechts het korte stuk behield nog de naam Paradijssteeg. De herinnering aan het oude kerkenpad naar de Hooglandse kerk werd slechts levend gehouden door het korte steegje met die naam tussen de Haarlemmerstraat en de Oude Rijn.

Noten

- 1 ELO, PV1002.8B, Kaart van landerijen die binnen de stadsvergroting gaan vallen, 30 mei 1611. Zie ook H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw*, II (Leiden 1975) kaart 31b.
- 2 J.C. Overvoorde, *Archieven van de kerken* (Leiden 1915) inv.nr. 552 (regist 1423).
- 3 Madelon van Luyk, *Bruiden van Christus. De tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle, 1380-1580* (Diss. VU 2003) 19-20, 93, 95-96. Geen stichtingsjaren bekend. Oudste vermelding van het huis *St. Hieronymus Roma* is 1429, van *Abcoude* 1440, van *Schagen* 1437. De zusters van St. Hieronymus verhuisden in de periode 1440-1446 van de Janvossensteeg naar het Rapenburg. Het klooster *Abcoude* betrok toen hun gebouw. Niet duidelijk is of dit een verhuizing van elders of een uitbreiding vanuit de Paradijssteeg was. J.J. Orlers, *Beschrijving der stad Leyden* (Leiden 1614) 87 en F. van Mieris, *Beschrijving der stad Leyden* (Leiden 1762) 124, situeren dit klooster in de Paradijssteeg aan de vest. Op de kaart van Hans Liefinc, 1576, ligt het complex tussen de Janvossensteeg en de "Hooglandse steech" (=Paradijssteeg).
- 4 Archief van de Secretarie van de stad Leiden 1253-1575 (SA I) inv.nr. 84, *Stedeboek* fol. 86v. De passage is zelf niet gedateerd, maar wel de voorgaande passage op fol 86 en een passage op fol 87v. over bruggen bij de Nieuwstraat en het Kerksteegje tot aan de Middelweg, beide in 1424. De nieuwe verhoefslaging van de Kerkbrug impliceerde dat voortaan een aantal bewoners van de Haarlemmerstraat werd aangeslagen voor de brug over de Oude Rijn bij de Hooigracht.
- 5 Van Oerle, *Leiden*, 182.
- 6 J.C. Overvoorde, *Archieven van de kloosters* (Leiden 1917) inv.nr. 515 (regist 78). De tekst is overgeleverd in een vijftiende-eeuws afschrift.
- 7 S.W.M.A. den Haan, *Inventaris van het archief van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis te Leiden 1334-1979* (Leiden 1990) inv.nr. 3234.
- 8 Overvoorde, *Kerken*, inv.nr. 1059 (regist 2109).
- 9 Oud Rechterlijk Archief van Leiden (ORA), inv.nr. 79E, Getuigenisboek E, fol. 38vso.
- 10 Stadsarchief van Leiden 1574-1816 (SA II), inv.nr. 1216, fol. 18.
- 11 SA II, inv.nr. 1220, Verslag herindeling gebuurten. Zie ook Kees Walle, *Buurthouden* op www.janvanhout.nl/walle (2006/7).
- 12 SA II, inv.nr. 1217, fol. 79vso.
- 13 Den Haan, *Archief*, inv.nr. 3846.
- 14 Orlers, *Beschrijvinge*, 87.
- 15 G.L. Driessen, *Leidsche straatnamen historisch verklaard* (Leiden 1929) 93.
- 16 G.L. Driessen, *Openbare werken der stad Leiden, 16^e eeuw* (1936) 13.
- 17 Het *Huisnummerboek* uit 1871 geeft Pompesteeg als synoniem voor Duizenddraadsteeg. In het bevolkingsregister 1872-1881 en bij de gebuurte-indeling van 1888 wordt dit alias voor de (Korte) Duizenddraadsteeg gebruikt (dus niet als Korte Paradijssteeg).
- 18 Herman van Hooidonk, *Steech in, steeg uit* (Leiden 1981) 5. Over de Paradijsstegen pp. 88-89. Slechts het deel over de stegen is uitgekomen.
- 19 Tanneke Schoonheim, *Langs Leidse stegen* (z.p. 2013) 99.
- 20 R.C.J. van Maanen, 'Het stadsbeeld en de invulling van de stedelijke ruimte', in Boudien de Vries en R.C.J. van Maanen, *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, 3. 1795-1896 (Leiden 2004) 32.
- 21 F.J.W. van Kan, *Sleutels tot de macht. De ont-*

- wikkeling van het Leidse patriciaat tot 1420* (Hilversum 1988) passim en bijlage 8 onder geslacht Vos (Vlaminx).
- 22 Van Hooidonk, *Steech*, 126.
- 23 Overvoorde, *Kerken*, inv.nr. 415, fol. 29v.
- 24 Van Hooidonk, *Steech*, 40. SA I, inv.nr. 84, *Stedeboek* fol. 86v.
- 25 SA I, inv.nrs. 1509, 1510.
- 26 Overvoorde, *Kloosters*, inv.nr. 494.
- 27 SA II, inv.nr. 1289, fol. 246v.
- 28 SA II, inv.nr. 5113, scan 76 van de digitale uitgave op www.erfgoedleiden.nl. Zie over dit register P.J.M. de Baar, 'Jan van Hout en zijn Stratenboek en Grachtenboek' in: *Ups en Downer. Bundel artikelen bij het afscheid van mr. W. Downer als gemeentearchivaris van Leiden* (Leiden 1985) 6-9.
- 29 SA II, inv.nr. 6597, Register Vetus, fol. 324v, dd. 6 oktober 1585 verkoop van een pand aan Anthonis Jansz. Focker, die al op deze kaart staat. Op de kaart een latere aantekening van 26 juni 1586.
- 30 D.E.H. de Boer en R.C.J. van Maanen, *De volkstelling van 1574* (Leiden 1986) 116.
- 31 ORA, inv.nr. 79A, Getuigenisboek A, fol. 118v-119, dd. 8 juni 1583: toen 45 jaar.
- 32 SA II, inv.nr. 6597, Register Vetus, fol. 324v, dd. 6 oktober 1585 de biertapper Jan Pietersz. in een belending genoemd. Id. fol. 325, dd. 29 augustus 1595 de kinderen van Maritgen Daniels in een belending genoemd. Haar man zal toen reeds overleden zijn. In 1604 diverse hypotheke op het perceel genomen door Jan Jansz. Cley den Ouden, o.a. bij een brouwer in Delft, af te lossen als hij zal ophouden bier te verkopen (SA II, inv.nr. 6601, Oud-Belastingboek, fol. 706).
- 33 SA II, inv.nr. 4988, Register Schoorsteengeld, fol. 336 en inv.nr. 1969, Rapport fraude bieraccijns, fol. 20.
- 34 Vergelijk SA II, inv.nr. 6601, Oud-Belastingboek B (1601), fol. 706, nr. 64 en SA II, inv.nr. 6608, Hernieuwd Oud-Belastingboek BB (1617) fol. 304-304v.
- 35 SA II, inv.nr. 4988, Register Schoorsteengeld, fol. 336 en SA II, inv.nr. 1969, Rapport fraude bieraccijns, fol. 15vso.
- 36 SA II, inv.nr. 17, Aflezingboek G, fol. 154v.
- 37 SA II, inv.nr. 5172, fol. 1-12.
- 38 Nog wel op kaart van Pieter Bast, 1600, maar niet op kaart uit 1611 i.v.m. de stadsvergroting (ELO, PV1002.08B). Paradijsgracht ontbreekt hier ook.
- 39 Zie over dit plan Van Oerle, *Leiden*, 328-329 en Ed Taverne, *In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680* (Maarsse 1978) 186-187. Ten onrechte stelt Van Oerle dat er 13 leerlooierijen aan de Paradijsgracht kwamen. Die staan al op de kaart in het *Grachtenboek* van ca. 1585 (SA II, 5113, scan 76). Taverne zegt ten onrechte dat er nieuwe grachten gegraven zijn voor dit project. De drie genoemde grachten moesten worden verbreed tot 14 voet.
- 40 ELO, PV1001.1.
- 41 SA II, inv.nr. 1220, Verslag herindeling gebuurten, fol. 77.
- 42 Kees Walle, *Buurthouden* (Leiden 2005) 49-53, 268.
- 43 N.C. Kist, 'Recreatie der studenten, het studentenspeelveld en de paille-maille-baan', *Bijdragen tot de vroegste geschiedenis en der toekomstigen bloei der hoogeschool te Leiden* (1850) 67-68.
- 44 Van Oerle, *Leiden*, 177, 307. Van Oerle nam de lezing van Driessen over t.a.v. de *Paradijshof*.
- 45 SA II, inv.nr. 5153, *Straetbouc*, scan 65 van digitale versie op www.erfgoedleiden.nl. Door vergelijking met Register Vetus deze kaart te dateren tussen 27 maart 1593 en 29 augustus 1595. Zie ook De Baar, 'Jan van Hout', 15.
- 46 P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis*

- der Leydsche universiteit*, I (Den Haag 1913) blz. 378*, bijlage 323.
- 47 H.J. Witkam, 'Jean Gillot', *Leids Jaarboekje* 61 (1969) 58, n. 25. Witkam localiseert dit klooster in de Janvossesteeg, abusievelijk aan de westzijde. Op de kaart van Liefrinc (1576) ligt het tussen de Janvosse- en Hooglandse kerksteeg in. Resolutie curatoren dd.10 augustus 1598 in Molhuysen, *Bronnen I*, 114.
- 48 ELO, PBK0774, GN004120, GN003134. Zie voor identificatie van Paradijspoor en Laurens van Dalenpoort of -steeg: *Huisnummerboek van de gemeente Leiden* (Leiden 1871), bij Paradijssteeg 42, Bouwelouwensteeg 19 en blz. 136.
- 49 Kaart H.L.A. van Campen.
- 50 *Leidsch Dagblad* 2 april 1870. *Leidse Courant* 29 april, 11 en 16 mei, en 6 juli 1870. In Stadsarchief van Leiden 1816-1929, inv. nr. 1055, bevindt zich een concordans van wijknummers naar nummers per straat, dat slechts in extenso uitgewerkt is voor het Noordeinde, de Breesstraat, de Hogewoerd, het Steenschuur en het Rapenburg en op sommige plekken weer is gewijzigd; Waarschijnlijk opgesteld in 1870 i.v.m. de nieuwe huisnummering.
- 51 *Gemeenteverslag* 1930, bijlage XIV: besluit B en W dd. 8 december 1930 inzake saneringsplan voor Paradijs- en Bouwelouwensteeg. Raadsbesluit dd. 28 november 1932 omtrent eigendomsverwerving. In 1936 was de lange Paradijssteeg gesloopt.
- 52 Op 25 maart 1937 de naam Grevenstraat toegekend door B en W.

Links: Tekening op schaal van de eerste grafzerk (Museum De Lakenhal, inv. nr. 4028), P.G. Heinsbroek, 2012.

Rechts: Tekening op schaal van de tweede grafzerk (Museum De Lakenhal, inv. nr. 11083), P.G. Heinsbroek, 2012.

Twee grafzerken van rode zandsteen uit de Pieterskerk

Piet Heinsbroek (†), met medewerking van Prosper de Jong

Inleiding

In het *Leidsch Jaarboekje* van 1938 wordt in een artikel van de architect H.J. Jesse verteld dat er bij graafwerk onder afgebroken huizen aan de Vismarkt twee grote trapeziumvormige platte grafzerken van zandsteen te voorschijn zijn gekomen.¹ De grafzerken worden in het artikel nog ‘grafdeksels’ genoemd omdat gedacht werd dat bij stenen grafzerken, die in vroeger eeuwen voor elitebegravingen werden gebruikt, altijd ook sprake moest zijn van stenen kisten. Vondsten in onze tijd laten zien dat dat niet altijd het geval hoeft te zijn. De rode (bont)zandstenen grafzerken die met name in de twaalfde eeuw in zwang waren, werden ook gebruikt om een graf bestaande uit een losse kuil of een kuil waarvan de wanden werden verstevigd door een paar of vele stenen, af te dekken.² In Nederland zijn twaalfde-eeuwse zandstenen grafzerken en sarcofagen bekend van even oude kerken in Friesland en omgeving en in de buurt van de Rijn.³ Deze kerken zijn meestal van tufsteen en soms van baksteen gebouwd. De oorspronkelijk twaalfde-eeuwse grafzerken zijn vaak hergebruikt. De twee Leidse grafzerken hebben de vorm en afmetingen van authentieke twaalfde- of misschien dertiende-eeuwse exemplaren. Omdat een nauwkeurige datering bij gebrek aan contextgegevens lastig te geven is wordt in dit artikel gemakshalve ‘ca 1200’ als datering aangehouden waarbij dat eigenlijk ruim opgevat moet worden als 1100-1300. De vraag rijst wat de oorspronkelijke herkomst van deze twee grafzerken van rode (bont)zandsteen is en hoe men de raadselachtige vondst ervan in een kelder aan de Vismarkt kan verklaren. Daarop wordt in dit artikel nader ingegaan.

De twee grafzerken uit de publicatie van H.J. Jesse

De twee in Leiden gevonden grafzerken zijn door Jesse als volgt beschreven.

De heer Piet Heinsbroek tekende, documenteerde en bestudeerde Nederlandse grafzerken van rode zandsteen uit de middeleeuwen. Hij overleed in 2014.

Prosper de Jong is werkzaam als conservator kunstnijverheid bij Museum de Lakenhal.

Grafzerk aan de muur in Museum De Lakenhal. Foto P. de Jong, 2015.

‘Het eene, dat tegen de muur op het voorhof van de Lakenhal is opgesteld, is van gelen zandsteen (gebarsten), met roodachtige gloed (geelbont). Het is in 1592 vlak gemaakt en van een inscriptie voorzien om als grafzerk dienst te doen. Als deksel van een stenen kist had het al minstens 300 jaren achter den rug.

Van het andere, als van geen waarde beschouwd, wist men aan de Lakenhal niet waar het gebleven was.’ De schrijver maakt zijn verhaal af door na deze mededeelingen over de stukken zelf nog het volgende te vermelden.

Ik had het geluk een opzichter van den stadhuisbouw te ontmoeten, die bij de opgraving tegenwoordig was geweest en mij mededeelde, dat die steen vermoedelijk te vinden zou zijn op het Pieterskerhofplein, waarheen al de natuursteen van het stadhuis vervoerd is. Aldaar heb ik kennis gemaakt met den heer van Dongen, chef-beeldhouwer van de restauratie van den stadhuisgevel. Deze was zeer bereidwillig en herinnerde zich de plaats waar de steen neergelegd was. Hij liet dadelijk alle daarop gestapelde stenen verwijderen en zou zorg dragen den steen, dien hij ook als een deksel van een doodkist beschouwde, voor beschadiging te vrijwaren. Deze steen is van rooden Wezerzandsteen, doch zonder enige versiering; mogelijk is de versiering weggehakt en is er, om hem als grafzerk te gebruiken, een “huismerk” in gehakt, wat nog op geen enkel bekende deksel is aangetroffen.

Een “huismerk” wijst op ouden datum, toen de gewone menschen nog niet konden schrijven en dus ook geen handtekening konden plaatsen onder een schriftelijke overeenkomst. Zij zetten daaronder zo goed en zo kwaad als dat ging een aangenomen teken als bekrachtiging. De oorspronkelijke versiering is mogelijk weggehakt om het “huismerk” te plaatsen en den steen als grafzerk te doen dienen

Als Jesse schrijft over ‘Wezerzandsteen’ dan zou dat moeten betekenen dat die steen uit het stroomgebied van de Duitse rivier de Wezer afkomstig is. Dit hoeft niet juist te zijn. In een groot deel van Duitsland komen afzettingen van rode zandsteen in de bodem voor.⁴ Dit werd in vroeger tijd en ook recent op verschillende plaatsen gewonnen. Rode zandsteen die gewonnen werd aan de bovenloop van de Wezer werd geëxporteerd naar ons land via Bremen. Naar die havenplaats wordt rode zandsteen ook wel Bremer zandsteen genoemd. Wezer zandsteen is dan in principe hetzelfde.

Maar de in de rond 1200 in zwang zijnde sarcofagen met deksels die een trapeziumvorm hadden en trapeziumvormige grafzerken kwamen uit de streek waar ook vanaf de Romeinse tijd tufsteen gewonnen werd. Dit was het gebied rond Andernach. In die buurt lagen ook winplaatsen in bijvoorbeeld het Odenwald

in het stroomgebied van de rivier de Main. Vooral in oudere literatuur wordt de steensoort en de herkomst door elkaar gebruikt en wordt er gesteld dat sarcofagen van Wezer steen zijn vervaardigd of dat grafzerken van rode zandsteen zijn zonder een nadere herkomst te noemen. Daarom zou voor een goede determinatie nader gesteenteonderzoek gedaan moeten worden.

De eerste grafzerk met grafschrift uit 1592

Jesse merkte op dat één van de twee bij de afbraak van huizen aan de Vismarkt gevonden grafzerken is opgesteld 'tegen de muur op het voorhof van de Lakenhal'. Ook tegenwoordig staat tegen de binnenkant van de muur die de scheiding vormt met de Oude Vest de bedoelde grafzerk opgesteld. In 2007 en 2012 is er opnieuw aandacht besteed aan onder andere deze grafzerk met zijn uitgebreide opschrift.⁵ De eerste grafzerk is 210 centimeter lang en onderaan 76 centimeter breed. Meer naar boven toe is de breedte circa 87 centimeter.⁶ Aan het hoofdeinde is de dikte 12 centimeter.

De grafzerk heeft een lichte trapeziumvorm en is oorspronkelijk enigszins gewelfd. De soort zandsteen is op het oog moeilijk vast te stellen. Klassieke, rond 1200 thuis horende trapeziumvormige grafzerken van rode (bont)zandsteen zijn duidelijk roze van kleur.

In elk geval is de tekst tot stand gebracht door het oorspronkelijke wat gewelfde oppervlak te verdiepen. De in reliëf uitgespaarde letters vormen de tekst:

H I E R . L E Y [?] [?] E G R A V E N
M A R Y T G [?] C L A E S D D [?]
D O C H T E R . V A M E E S T E R
C L A E S . J A C O P S . Z V A
B E R C K E L . I S . G E S T O R V E
V P . D E N . I 7 . O C T O B E R
A N N O 1592

Hierbij staat [?] voor één of twee ontbrekende letter(s), door een beschadiging of door afslijting. Op 18 april 1586 liet een Leidse lakenkoper met de naam Claes Jacobsz van Berckel zijn ondertrouw met Niesgjen Jacobs, geboren in Hoogmade optekenen.⁷ Een dochter van dit echtpaar is degene voor wie deze in 1592 reeds oude grafzerk werd hergebruikt. Op de tekening van Jesse ontbreekt helaas het groot uitgevoerde nummer 129 in de rechter onderhoek. Een grafnummer 129

blijkt in een grafboek van de Pieterskerk voor te komen toen op 23 mei 1650 dit graf van Maertgen Claes van Berckel werd gekocht door de kerk.⁸ Na de overdracht van de familie Van Berckel aan de kerk zal het graf zijn geruimd en zal de grafzerk zijn verwijderd uit de Pieterskerk.

De tweede grafzerk met het huismerk

Hoewel in het artikel van Jesse wordt geschreven dat de tweede grafzerk met het huismerk teruggevonden is op het Pieterskerkhofplein was die in Jesse's tijd niet in De Lakenhal te vinden. Recent is deze grafzerk wel aangetroffen, liggend in een bestrating van de tuin achter Museum De Lakenhal. De grafzerk is duidelijker van rode (bont)zandsteen dan die vlak bij de publieksingang. Toch zou ook van dit exemplaar goed gesteenteonderzoek de juiste steensoort en mogelijk daarmee de oorspronkelijke herkomst moeten bieden.

De lengte is circa 212 centimeter. Bovenaan is de zerk 94 centimeter breed. Helemaal onderaan kan als breedte 67 centimeter aangehouden worden. De dikte is door mij niet vastgesteld kunnen worden maar Jesse geeft in zijn tekening circa 15 centimeter.

De grafzerk heeft een behoorlijk gaaf oppervlak. Hoewel hier en daar krasjes en lijntjes soms zelfs de indruk wekken dat er met opzet aangebrachte letters voorkomen, zal dat schijn zijn. Wel komt er onder het midden van de lengte en in het midden van de breedte een huismerk voor dat er uitziet als een dubbele H.

Omdat de trapeziumvorm weer wijst op een afkomst uit rond 1200 en huismerken uit later eeuwen dateren zal dit op een hergebruik wijzen. Ook de tweede grafzerk is rechtsonder voorzien van een grafnummer waarvan nu slechts resten waarneembaar zijn. Gezien het feit dat de oorspronkelijke herkomst van de eerste grafzerk nu geïdentificeerd is als de Pieterskerk zal de tweede zerk – die immers bij de eerste zerk werd gevonden en die grote overeenkomsten heeft qua vorm, materiaal en gebruiksgeschiedenis – ook wel oorspronkelijk uit de Pieterskerk afkomstig zijn. In de publicatie van Jesse wordt niet nauwkeurig de vondstlocatie en -omstandigheden van beide zerken vermeld. Door enkele gegevens te combineren is deze plek alsnog vast te stellen.

De vindplaats van de grafzerken in een kelder aan de Vismarkt

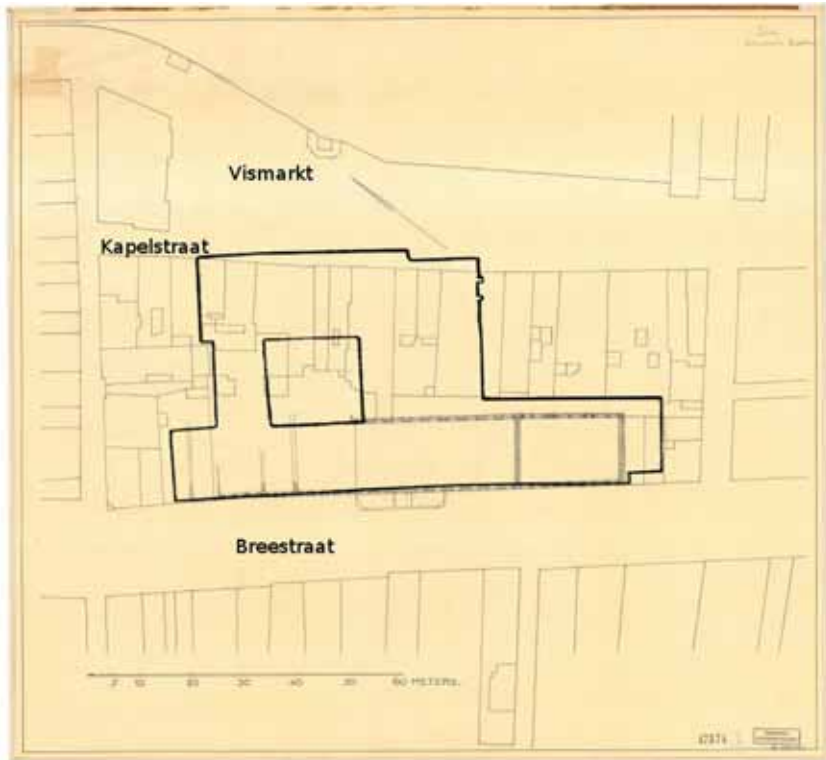
In de gedenkwaardige nacht van 11 op 12 februari 1929 brandde het Leidse stadhuis bijna helemaal uit. In 1934 werd aan architect C.J. Blaauw de opdracht gegeven voor de bouw van een geheel nieuw stadhuis dat in de jaren erna achter een

Gezicht op de Vismarkt na de brand van het Stadhuis 1929. Huizen tussen het Stadhuispoortje en de Maarsmansteeg. Geheel links De Faam (Vismarkt 9-10) en daarnaast de apotheek van M. Boekweit (Vismarkt 8). Coll. ELO, maker onbekend, PV7466.43.

De Vismarkt tegenwoordig, met rechts de Kapelstraat. Foto P. de Jong, 2014.

Het bouwblok tussen Vismarkt en Breestraat met in schetsmatige lijn de omtrek van het nieuwe stadhuis. Bouwkundige tekening Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed BT-008955.

gedeelte van de overgebleven voorgevel werd gerealiseerd. Het nieuwe stadhuis werd echter veel groter dan het oude.

Voor de bouw van het nieuwe stadhuis werden bijna alle panden aan de Vismarkt afgebroken. Van de gevelwand van de Kapelstraat, als verlengde van de Vismarkt, is alleen het pand op de hoek van Maarsmansteeg blijven staan. Het nieuwe bouwperceel werd bedekt door het huidige Stadhuisplein en een vleugel van het nieuwe stadhuis. Ook de panden rechts naast het oude stadhuis aan de Breestraat zijn verdwenen. Hierdoor werd de Korenbrugsteeg breder en kwam er meer ruimte voor de markt. Waar zijn nu die twee grafzerken met hun oude trapeziumvorm gevonden?

Gedeeltelijk gesloopt keldergewelf van Vismarkt 8, als illustratie bij het artikel 'De Vischkapel ontdekt', De Leidsche Courant 12 juli 1935.

De Vischkapel onder de voormalige apotheek?

Uit krantenartikelen blijkt dat de sloopwerkzaamheden ten behoeve van de stadhuisbouw heel wat losmaakte. Een onderaardse ruimte die in juli 1935 bij de sloop van Vismarkt 8 tevoorschijn kwam werd daarbij direct geïnterpreteerd als het restant van een lang verdwenen kapel.

In *De Leidsche Courant* van vrijdag 12 juli 1935, ondertekend door J.W. Verburgt, Archivaris van Leiden die in de rubriek 'Stads nieuws' onder de titel 'De vischkapel ontdekt' het volgende schrijft: 'Bij de slooping van de kelders en het fundament van het Leidsche stadhuis is ter plaatse, waar de apotheek van wijlen den heer Boekwijt stond, een overwelfde ruimte voor den dag gekomen, wier ingang lag aan de zijde van de Vismarkt, terwijl de wand tegenover deze ingang gelegen twee nissen bevat, waartusschen blijkbaar een altaar geweest moet zijn. De wanden der lange zijde van deze ruimte waren geheel vlak en zonder eenige versiering. Gedurende vele jaren is deze welving door de firma Damen gebruikt als opslagplaats van wijnen. De vraag ligt voor de hand: welke kapel kan dit geweest zijn? Onmiskenaar was dit de Vischkapel, welke in 1383 met

goedvinden van den pastoor der St Pieterskerk gebouwd is. [...] De foto, genomen door de zorg van den hoofdinspecteur Eskens, welke de nissen en de plaats van het altaar toont, zal een overtuigend bewijsstuk blijven voor het bestaan van de Vischkapel.’

In de discussie die daarna ontstond over de identificatie van de gevonden kelder werden nieuwe bijzonderheden genoemd die zeker in dit verband de moeite waard zijn.⁹

‘Een belangstellend lezer schrijft ons: Het artikel “De Vischkapel ontdekt”, voorkomende in Uw blad van vrijdag 11, geeft mij aanleiding eenige opmerkingen te maken. [...]

Wat ik toch ook nog vermeldenswaard vind is dit. De Archivaris schrijft: in de kapel mocht niet begraven worden en geen begrafenisplechtigheden plaats hebben. Eigenaardig is wel, dat buiten het kapelletje dus slechts enkele meters er vandaan nog grafzerken liggen. De slooperij is nog niet zoover, dat die zerken gelicht zijn en evenmin is men nog niet doorgedrongen in den bodem van de kapel. Over eenige dagen zal wel blijken wat er dan voor den dag komt. Ook bij het sloopen van den afgebranden toren, dus ongeveer 5 of 6 jaar geleden, bleek, dat het hardsteen, dat van de toren kwam, vooral van boven, afkomstig was van grafsteen, daar op die stukken namen en andere afgebrokele opschriften voorkwamen. De vraag dringt zich op, zou bij het bouwen van de toren gebruik gemaakt zijn van grafsteenen die ter plaatse aanwezig waren, misschien van een vervallen begraafplaatsje. Ik veronderstel dit omdat – zoo gezegd – nog grafzerken liggen in den kelder van de voormalige damesconfectiezaak “de Faam”, Vischmarkt 9, dus naast de thans ontdekte kapel.’

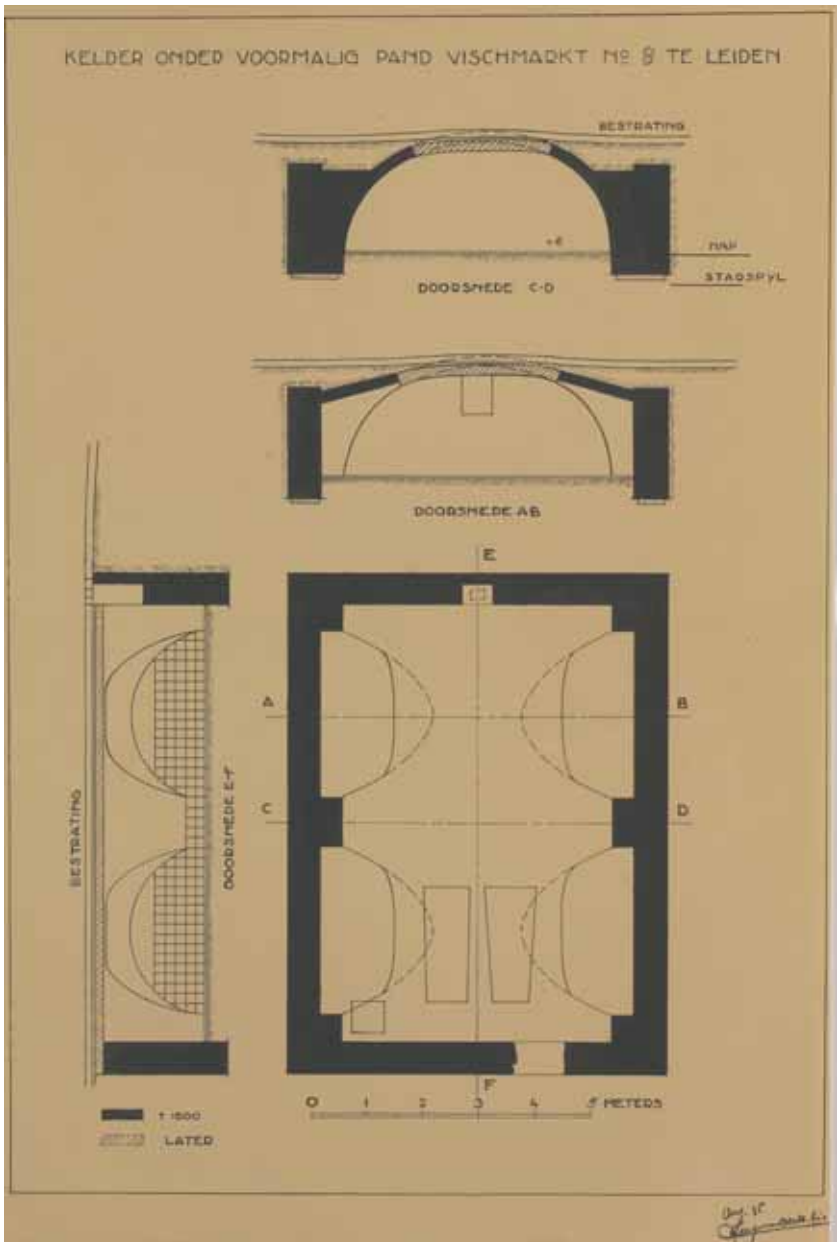
Grafzerken onder een damesconfectiezaak

Tenslotte werden de genoemde grafzerken definitief ‘ontdekt’. Onder de kop ‘Een oude grafsteen.’ verscheen op vrijdag 26 juli 1935 in de *De Leidsche Courant* het volgende: ‘Onder de puinhoopen aan de Vischmarkt – de plaats waar het nieuwe Raadhuis zal worden gebouwd – is gevonden een grafsteen, waarop vermeld: “Hier ley begrave Maria Claes, dochter van Meester Claes Jacobs Z. Berckel, is gestorven op den 17den October anno 1592”. Deze grafsteen is nog niet een bewijs, dat hier menschen begraven zijn. Men kan ook deze steen van elders hierheen hebben gebracht. [...]’ Een andere schrijver benoemt de vondstomstandigheden vrij precies en hecht ondertussen weinig geloof aan een relatie met de Viskapel. In het *Leidsch Dagblad* van 3 augustus staat het volgende:

‘Ik vernam, dat door sommigen de voormalige Vischkapel wordt gezien in een overwelfden kelder, die bij de afbraak van het pand, waarin tot voor kort de apotheek van de firma Boekwijt was gevestigd, werd blootgelegd, een kelder, die nu bij het opruimingswerk ter plaatse ook weer is verdwenen. [...] In den kelder wat verder Oostelijk, die tegenover de fontein een eindweegs onder de Vischmarkt loopt – niet zoo heel ver, n.l. tot even voorbij het lichtroostertje, waar hij was afgesloten door een zwaren beëindigingsmuur, en geen scheidingsmuur van een nog verborgen gedeelte – heeft men twee grafsteenen gevonden, één uit 1592 en één groote zandsteen in den vorm van een sarcophaagdeksel, die evenwel geenerlei opschrift bevatte. Opgraving hieronder leerde, dat men wel beenderen van dieren, doch geen overblijfselen van menschelijke skeletten vond. Deze steenen zullen er dus in lateren tijd zijn aangebracht om voor keldervloer te dienen. En waar die steenen vandaan komen? Wij weten het niet. Doch het is niet onmogelijk, dat zij afkomstig zijn van kerkhoven, die al voor een paar eeuwen zijn opgeruimd. Oude grafsteenen werden vroeger tot allerlei doeleinden gebruikt. Men vindt ze soms als stoep voor boerderijen. Beide grafsteenen zijn van roode Bremer zandsteen. De kelder, die een eindweegs onder de Vischmarkt loopt, is gemetseld van gewoon klein formaat baksteen. Dit formaat is tegen het einde der 14de eeuw, en algemeen, in de 15de eeuw in gebruik gekomen, waaruit afgeleid kan worden, dat deze kelder moeilijk van ouder datum kan zijn dan p.l.m. 1400.’¹⁰

Op een bouwkundige tekening in het Erfgoed Leiden en Omstreken staan de contouren van beide zerken in de genoemde kelder ingetekend.¹¹ De tekening met als titel: ‘Kelder onder het voormalig perceel Vischmarkt 8’, is gemaakt door ir. H. van Oerle, gedateerd augustus 1935. Het huisnummer ‘8’ is naderhand foutief ingevuld: eigenlijk betreft het de kelder van Vismarkt 9-10. Doordat de tekening een schaal bevat blijkt dat de betreffende kelder in totaal 9 meter lang is en 6,70 meter breed (buitenmaten). De maten van de twee getekende trapeziumvormige grafzerken zijn, de schaal in beschouwing genomen, passend voor wat er bij de twee grafzerken aan hoofdmaten is vastgesteld.

De precieze observaties in de pers ten tijde van de vondst in combinatie met de opmeting door Van Oerle maken duidelijk dat het dus ging om hergebruikte zerken, aangetroffen in een keldervloer van wat destijds Vismarkt 9-10 was. In de directe omgeving werden eerder meer van dit soort secundair verwerkte zerksfragmenten aangetroffen, bijvoorbeeld in de verbrande stadhuistoren.

Detail uit een tekening op schaal van de kelder van Vismarkt 9/10, H. van Oerle, augustus 1935, Erfgoed Leiden en Omstreken (PV 16973).

Rode (bont)zandsteen in de Pieterskerk

De plaats die Leiden is gaan heten is ontstaan doordat rond 1050 de burggraaf van Rijnsburg met heel zijn 'Burcht – organisatie' is overgeplaatst naar De Burcht in het latere Leiden.¹² Voor de nieuwe grafelijke hof werd een bijbehorende kapel gesticht, de latere Pieterskerk die vanaf het begin door de eerste Leidenaren als parochiekerk gebruikt zal zijn. Bekend is dat in 1121 dit kerkje in tufsteen herbouwd werd ingewijd. Het werd toen toegewijd aan de H. Petrus en Paulus, pas later is de nadruk op alleen St Petrus als schutspatroon komen te liggen. Nu is het vaker zo dat een omstreeks 1200 in tufsteen opgetrokken kerk gelieerd is aan (trapeziumvormige) grafzerken.¹³ Rond 1294 begon voor de Pieterskerk een vergroting in tufsteen die resulteerde in een groter tufstenen kerk die bekend staat als 'de situatie rond 1350'. Deze kerk kreeg tussen 1390 en 1412 een nieuw koor in gotische stijl dat om het oude romaanse koor werd heen gebouwd en daarbij over de eerst direct ten oosten achter de oude kerk lopende Pieterskerkkoorgracht werd gebouwd. Vanaf 1426 werd er ook aan een groter gotisch schip gewerkt, kwamen er zijbeuken bij en werd er een dwarstransept gebouwd. In 1512 stortte de toren bovenaan in en werd de onderruimte hiervan toen ook bij de schipruimte getrokken. Zo stond er tegen het einde van de zestiende eeuw een grote gotische kerk zoals wij die in grote lijnen nog kennen. In de recente publicatie over de Pieterskerk werden nieuwe gegevens gepubliceerd over het aanzien van de zerkenvloer in de zestiende-eeuwse Pieterskerk.¹⁴ In een zestiende-eeuws memorieboek wordt een opsomming gegeven van soorten zerken in de kerk.¹⁵ In de kooromgang, in de kruising en in het schip kwam een aantal van maar liefst 25 rode zerken. Deze rode zerken zijn blijkbaar later verwijderd, want tegenwoordig zijn ze niet meer zichtbaar aanwezig in het kerkinterieur. Mogelijk behoren de twee in Vismarkt 9-10 teruggevonden grafzerken tot de in het memorieboek opgesomde groep. Behalve deze schriftelijke vermelding van rode zerken is er meer. Volgens de auteurs is alle rode zandsteen in de huidige Pieterskerk secundair verwerkt, die zij afkomstig achten van verzaagde dertiende- en veertiende- eeuwse grafzerken.¹⁶ In het kerkgebouw zijn deze onder andere hergebruikt als traptreden in de twee traptorens aan de westzijde van deze kerk.

Links (aan de noordkant) en rechts (aan de zuidkant) van de westgevel van de hoofdbeuk van het schip van de Pieterskerk in Leiden bevinden zich smalle tot aan het dak reikende traptorentjes. Tussen deze traptorens bevindt zich in de westgevel de hoofdingang van de Pieterskerk. In de vijftiende eeuw waren

Het als een deel van een twaalfde-eeuwse grafzerk versierde stuk traptrede in de noordelijke traptoren vlak voor de deurnis links. Foto P.G. Heinsbroek, 2013.

onder andere de traptorentjes aan de westgevels er bij gebouwd, waarin vele treden hergebruikte rode (bont)zandstenen platen zijn. Sommige stukjes zijn als oude grafzerkdelen herkenbaar maar mogelijk zullen ook fragmenten altaarsteen of ‘gewoon’ bouw materiaal hergebruikt zijn, al dan niet eerder gebruikt in de Pieterskerk. Het gebruik van volop rode (bont)zandsteen is beperkt tot de onderste helft van beide traptorens (zoals op de afbeelding te zien tot aan ongeveer waar het dak van de zijbeuk begint). De rest van beide trappen was uit bakstenen opgemetseld. In de noordelijke traptoren is een exemplaar verwerkt met een duidelijke ‘tekening’ op het oppervlak. Het fragment is ongeveer 44 centimeter breed en circa 40 centimeter ‘diep’. De versiering bestaat uit een rechte ‘lijn’ die door een (Andreas) kruis gesneden wordt. Het is een versiering zoals er diverse vormen van voorkomen op grafzerken uit ca 1200. Deze traptrede is dan ook praktisch zeker een fragment van een uit die eeuwen daterende oude grafzerk die oorspronkelijk wel trapeziumvormig geweest zal zijn.

Besluit

De twee trapeziumvormige zandstenen grafzerken in de verzameling van Museum De Lakenhal zijn afkomstig uit de Pieterskerk en herinneren qua vorm aan uit rond 1200 daterende zandstenen grafzerken behorend bij toen gebruikelijke elitebegravingen. De twee grafzerken werden in 1935 gevonden in de kelder van Vismarkt 9-10, hergebruikt als vloerdelen. Een ervan bevat een duidelijke graftekst uit 1592, de ander alleen een huismerk. De vondst werd onmiddellijk geïnterpreteerd in relatie tot een kapel waarvan men wist dat die ooit in de buurt van de Vismarkt bestaan moest hebben. Echter, van 1592 tot 1650 was de eerste zerk aantoonbaar aanwezig in de Pieterskerk, de tweede zerk was dat hoogstwaarschijnlijk ook. Van wie de zerken oorspronkelijk waren vóór deze periode van hergebruik blijft duister. Beide zerken geven een (zeldzame) indruk van het aanzien van de kerkvloer van de oudste bouwfases van de Pieterskerk waar weinig meer van resteert. Min of meer vergelijkbare rode zerkfragmenten uit de oudste fases van de Pieterskerk zijn ook hergebruikt als traptreden elders in het gebouw. In elk geval één fragment daarvan is voorzien van een versiering zoals gebruikelijk voor twaalfde-eeuwse rode (bont)zandstenen grafzerken. Ten slotte blijft het de moeite waard te proberen meer te achterhalen van de personen die in de tekst op de eerste grafzerk of in de vorm van een huismerk op de andere grafzerk, hun sporen uit vroeger eeuwen op deze objecten hebben nagelaten.

Het huismerk op de tweede grafzerk. Foto P.G. Heinsbroek, 2012.

Noten

- 1 H.J. Jesse, 'Twee deksels van steenen doorkisten', *Leidsch Jaarboekje* 30 (1938) 111-116.
- 2 Op het kerkhof in Boksum (Friesland) werden twaalfde-eeuwse kisten met deksels aangetroffen maar ook enkele grafplaten zonder kist. Zie hiervoor: M.J.M. De Wit en A. Ufkes, *Middeleeuwse graven op het kerkhof van Sint Margriet: een archeologisch inventariserend veldonderzoek (IVO) door middel van proefsleuven en een archeologische opgraving te Boksum, gemeente Menaldumadeel (Fr.)* ARC-publicaties 154 (Groningen 2006).
- 3 In de kerk van Kerkwerf in Oegstgeest werd bijvoorbeeld in de negentiende eeuw een kist van rode zandsteen waargenomen. Zie hiervoor F. Lugt, *Het goed van Oegstgeest. De Middeleeuwen in Oegstgeest, Poelgeest, Kerkwerf, Rijnsburg en Nieuw-Rhijngeest* (Leiden 2010) 50. Een fragment van een rijk gedecoreerde kalkstenen sarcofaagdeksel van het zogenaamde Merovingische of Frankische type die in 1983 werd gevonden in de tuin van Rapenburg 50 wordt hier buiten beschouwing gelaten. Zie voor deze vondst: D.E.H. de Boer, 'Een kryptische vondst aan het Rapenburg in Leiden' in: *Bodemonderzoek in Leiden Jaarverslag 1983* (Leiden 1984) 37-50.
- 4 W. Dubelaar, T.G. Nijland en H.J. Tolboom (red.), *Utrecht in steen. Historische bouwstenen in de binnenstad* (Utrecht 2007) 50. Er zijn ook grafzerken van gelige Bentheimer zandsteen bekend die over het algemeen iets jonger zouden zijn. Het probleem is dat zowel de gelige Bentheimer zandstenen objecten roze of grijs van kleur kunnen zijn als dat rode (bont)steen wat meer geliger (of grijs) kan verkleuren. Ook Jesse schreef dat de eerste grafzerk van gelige zandsteen is.
- 5 Bij een bezoek aan Museum De Lakenhal op dinsdag 6 november 2007 konden van de eerstgenoemde grafzerk met het jaartal 1592 slechts enkele provisorische maten genomen worden. De verblijfplaats van de tweede grafzerk met het huismerk was toen nog niet bekend. Bij een tweede bezoek op vrijdag 7 december 2012 konden beide grafzerken gemeten en getekend worden.
- 6 Jesse geeft 88 centimeter, maar een of een paar centimeter verschil bij objecten met zulke afgeronde of beschadigde randen komt op hetzelfde neer.
- 7 Nader onderzoek naar de genoemde personen in de notariële archieven en in de grafboeken van Leidse kerken is gewenst. Voor het huwelijk van deze Claes Jacobsz van Berckel zie: Erfgoed Leiden en Omstreken, Doop-, trouw- en begraafboeken Leiden 1004, inventarisnummer 3, folio C-180.
- 8 ELO, Archief van de Nederlands Hervormde Kerkvoogdij, inv. nr. 754, fol 37v.
- 9 J.W. Verburgt, ingezonden brief, *De Leidse Courant* (19 juli 1935) 2.
- 10 N.J.S., 'Bouwkunstig Schoon. Het historisch aspect van de Vischmarkt. II', *Leidsch Dagblad* (3 augustus 1935) 7.
- 11 Beeldbank Regionaal Archief Leiden, Signatuur: PV 16973, maker: ir. H. van Oerle, Bouwtekening, 29 x 47 cm, lichtdruk, 1935.
- 12 F. Lugt, *Het ontstaan van Leiden. Over de burgergraaf, de ontginning, de opwas, het stadsrecht* (Leiden 2012) 130-135.
- 13 In 1941 werd bijvoorbeeld een rode zandstenen grafzerk gevonden in de Magnuskerk te Anloo (Drenthe). Deze kerk werd rond 1100 gebouwd en bestaat voor een groot deel uit tufsteen. Voor een afbeelding zie beeldbank RCE Adlib priref 20022709.
- 14 E. den Hartog en J. Veerman, '1. Inleiding: Begraven en gedenken in de Pieterskerk' in: E. den Hartog en J. Veerman (red.) *De Pieterskerk in Leiden. Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens* (Zwolle 2011) 306-307.

- 15 E. den Hartog en J. Veerman, '1. Inleiding', 306 (dit Memorieboek is in het Nationaal Archief Den Haag, 73 E41).
- 16 J. Dröge m.m.v. J. Veerman, '1. Inleiding: De bouwgeschiedenis' in: Den Hartog en Veerman (red.) *De Pieterskerk in Leiden*, 18.

PRACTYCKE
IN
CIVILE SAECKEN,

Seer nut/ profijtelijck ende nodigh

ALLEN

Schouten, Borghemeesteren
Magistraten ende andere Rechteren.

BESCHREVEN

Door deſy Vermaerdeſy Heere
IOOST de DAMHOVDER van Brugge,
Ridder / Doctor in beyde de Rechten/ ende Raet
Ordinaris van de Keyſerlijke Majestejt
Kaele de V.

Vyt de Latijnsche inde Nederduytſche tale overgeſet, ende met
ſchoone figuren tot elcke materie dienende verſciert,

IN 's GRAVEN-HAGE,
By de VVeduwe, ende Erſgenamen van wijlen Hillebrant
Iacobſz van VVouw, Ordinaris Druckers vande Ho. Mo. Heeren
Staten Generael, Anno 1626. Met Privilegie.

ACADLVGD

Titelblad van De Damhouders Practycke in civile saeken (Den Haag 1626). Universiteitsbibliotheek Leiden signatuur 295 B 18.

De bibliotheek van de Leidse regent Abraham van Gerwen (1663-1727)

Marjolein de Vos

‘Toon mij uw boekenkast en ik zal zeggen wie gij zijt’. Bert van Selm haalt deze zegswijze aan in zijn boek *Inzichten en Vergezichten* (1992) bij zijn bespreking over de studie van particuliere bibliotheken.¹ Het geeft goed aan wat ik met dit artikel tot op zekere hoogte tracht te doen. Hierin probeer ik aan de hand van de boedelinventaris van de bezittingen van Abraham van Gerwen² (1663-1727) uit 1727 uitspraken te doen over het boekbezit van deze Leidse regent.³ Dit artikel zal laten zien wat er in dit specifieke geval mogelijk is aan de hand van de bronnen die voorhanden zijn. Door het ontbreken van de feitelijke bibliotheek zelf of enig boek daaruit, en de afwezigheid van egodocumenten zijn de uitspraken die gedaan kunnen worden over Van Gerwen en zijn boeken beperkt. Dat wil niet zeggen dat er niets interessants gezegd kan worden. De volgende vraag zal centraal staan in dit stuk: Wat las deze Leidse regent en wat was de functie van zijn bibliotheek?

Voor de indeling van de bibliotheek zijn de onderwerpcodes van de STCN (Short Title Catalogue, Netherlands) aangehouden. De jaartallen die tussen ronde haken staan aangegeven achter de titels, zijn gebaseerd op de eerste druk van het werk uitgegeven in dezelfde taal als Van Gerwens exemplaar. Door gebrek aan uitgebreide informatie over de titels is niet de exacte uitgave vast te stellen. Zo zal van een titel waarvan Van Gerwen de Nederlandse vertaling bezat, het jaartal genoemd worden van de eerste Nederlandse uitgave.

De boedelinventaris als bron

Boedelinventarissen zijn een zeer rijke bron voor historisch onderzoek. Deze werden onder andere opgesteld bij overlijden, voor het trouwen of in het geval van faillissementen. Ze geven een redelijk complete beschrijving inclusief een waardebepaling van de bezittingen van een individu of familie. Wat deze bronnen ook erg interessant maakt, is dat deze niet alleen opgesteld werden voor de gegoede

Marjolein de Vos is in 2013 afgestudeerd voor de Master Book and Digital Media Studies waarvoor zij een scriptie schreef over

hetzelfde onderwerp. Zij doet momenteel boekhistorisch onderzoek voor de Van de Sande Junior Fellowship.

burgers, maar ook voor de armere bevolking. Hierdoor geven ze een intrigerende doorsnede van de Leidse gemeenschap. Er is echter ook een nadeel aan deze bronnen. Men kan er niet van uitgaan dat ze compleet zijn, er zijn namelijk veel soorten objecten die niet werden opgenomen in inventarissen. Zo was het bijvoorbeeld gebruikelijk dat kleding, schoenen en kinderspeelgoed niet werden beschreven, alleen als het van uitzonderlijke waarde was.⁴ Ook in de boedelbeschrijving van Abraham van Gerwen staan uitermate weinig kledingstukken en nagenoeg geen enkel paar schoenen beschreven. Daarnaast zijn opmerkelijke omissies de familieportretten en waarschijnlijk ook juwelen.

In het geval van Abraham van Gerwen is er een uitgebreide inventaris bewaard gebleven in het Notarieel Archief van Leiden. Deze akte, die is opgesteld op 14 december 1727, is een beschrijving van de eigendommen van Van Gerwen na zijn overlijden op 13 oktober 1727.⁵ Dit onderzoek is niet het eerste waarvoor Van Gerwens boedelinventaris is bestudeerd. In Lunsingh Scheurleers meerdelige werk *Het Rapenburg* (1987) wordt Van Gerwen bondig besproken in combinatie met zijn schoonvader Simon Vliedthoorn, die Rapenburg 10 bezat. In dit artikel wordt Van Gerwens bibliotheek in meer detail besproken en systematisch geanalyseerd, wat leidt tot een dieper begrip van de collectie. Naast deze secundaire bron verwijst Maarten Prak in zijn publicatie *Gezeten Burgers* (1985) een aantal keer naar Van Gerwen en diens rol in de Leidse politiek. In de appendix van dat werk is een korte analyse van de bibliotheek toegevoegd. Deze referenties worden later in dit artikel nader besproken.

De geschiedenis van een Leidse regent

Abraham van Gerwen werd gedoopt op 2 februari 1663 als zevende van elf kinderen van Hendrik van Gerwen (1623-1669) en Clara Brouwer (1628-1682). Zijn vader was advocaat voor het Hof van Holland en zijn grootvader lid van de Leidse veertigraad die van Amsterdam naar Leiden was verhuisd. Op 20 februari 1676 werd Abraham ingeschreven bij de Leidse Universiteit. In 1688 studeerde hij af aan de Universiteit van Utrecht met zijn dissertatie *Disputatio juridica inavgralis, de haereditatis petitione*.

Abraham begon zijn professionele carrière als advocaat voor het Hof van Holland vanaf circa 1685. Op vijftientigjarige leeftijd trouwde hij met Clasina Vliedthoorn (1667-1706), een jonge vrouw uit een gegoede Leidse familie. Ze was de dochter van Simon Vliedthoorn (1637-1689) en zijn eerste vrouw Alida de Bucquoy (1637-1680). Op Vliedthoorn komen we nog terug.

Het echtpaar Van Gerwen-Vliedthoorn kreeg negen kinderen waarvan Simon, Alida Clara en Catharina nog leefden bij het overlijden van Abraham. In de jaren tussen 1706 en 1719, vlak na de dood van zijn echtgenote, huurde Abraham een gedeelte van Rapenburg 10 van Margaretha des Quiens (1648-1729), de tweede vrouw van zijn schoonvader Simon Vliedthoorn. Vanaf ongeveer 1716 woonde in dit pand ook Margaretha's dochter Susanna Margaretha en haar echtgenoot Jan van Groenevelt.⁶ De reden voor het samenwonen van deze drie families is onduidelijk. Zoals Lunsingh Scheurleer aangeeft in *Het Rapenburg* zal Van Gerwen na het intrekken van Susanna Margaretha en Jan waarschijnlijk zijn verhuisd.

Op 13 oktober 1727 overleed Abraham op vierenzestigjarige leeftijd door een onbekende oorzaak. Hij werd begraven in het familiegraf in het Hoogkoor van de Pieterskerk. In datzelfde jaar was hij nog steeds politiek actief in Leiden als burgemeester, lid van de veertigraad, royeermeester (lid stedelijke rekenkamer) en regent bij de VOC.⁷ In totaal zat hij 33 jaar in de veertigraad, was hij negen jaar lang schepen en ook negen jaar een van de vier burgemeesters (niet opeenvolgend). Hij was 31 jaar rentmeester van het weeshuis, 21 jaar regent van het Elisabethgasthuis, 26 jaar kerkmeester, vier jaar weesmeester en tien jaar royeermeester. Dit op zich is al een indrukwekkend overzicht, maar verder was hij nog vijftien jaar bewindhebber bij de VOC en vier jaar lid van de Admiraliteit.

Met behulp van het Familiegeld uit 1716⁸ is een schatting te maken van het jaarlijks inkomen van Van Gerwen. In dit kohier waren negen belastingsschalen waarin men werd ingedeeld op basis van het inkomen. Van Gerwen werd ingedeeld in schaal vijf wat correspondeert met zestig gulden aan belasting bij een jaarlijks inkomen van tussen 3000-4000 gulden (30-40.000 euro in 2013⁹). Schaal vijf lijkt misschien laag, maar het merendeel van de belastingbetalers in dat jaar zat in de laagste schaal negen. Het inkomen is niet voldoende indicator van de daadwerkelijke welstand van een persoon, dat wordt namelijk ook bepaald door andere factoren zoals investeringen, bezit van vastgoed en land, erfenissen en aandelen.

Het is onduidelijk of Abraham een huis bezat in Amsterdam ten behoeve van zijn werkzaamheden voor de VOC. De boedelinventaris suggereert dat hij er in ieder geval wel een kantoor had. In de inboedel is een overzicht van een handvol exotische curiosa opgenomen die zijn overgebracht uit Amsterdam zoals een degen, 'goud stenen', twee 'pedro del porco stenen', een 'apesteen' en 'cordiaal steen'.¹⁰ Dit zijn vooral stenen met een vermeende geneeskrachtige werking. Deze, en andere voorwerpen zoals al het porselein uit Azië zullen zonder twijfel een gevolg zijn geweest van Van Gerwens netwerk bij de VOC. Hij was zonder meer de

Leidse regent die het meest in VOC aandelen en obligaties investeerde. Dit zou op zijn minst om een bedrag van 76.800 gulden zijn gegaan, wat neerkomt op meer dan de helft van Van Gerwens totale vermogen.¹¹

De erfenis

Notaris Coenraad van Rijk stelde op 14 december 1727, twee maanden na het overlijden van Abraham, onder het toezien van zoon Simon de inventaris van het sterfhuis op. De goederen werden verdeeld onder de erfgenamen Alida Clara van Gerwen (weduwe van Jan Baptista van der Wielen), Simon van Gerwen en Catharina van Gerwen (echtgenote van Jean Gijsberto de Mey (1701-1788), heer van Streefkerk, Souburg en Nieuw-Lekkerland). In *Het Rapenburg* worden de erfgenamen ten onrechte aangemerkt als de broer, zusters en zwager van de overledene.¹²

De waarde van een deel van de bezittingen werd geschat door de *priseerstes* (taxateurs) Cornelia Emmerseel en Annetje Jans; de boeken werden beoordeeld door drukker en boekverkoper Johannes Arnoldus Langerak. Hij kocht tevens een deel van de boeken op om later te verkopen of veilen. Verder geeft de inventaris aan wat Van Gerwen nog meer in bezit had. Zo is er een uitgebreide lijst met onder andere lijfrentebrieven en obligaties, verschillende stukken land in Oegstgeest, Katwijk en Leiderdorp, er was een huis in de Lege Werfsteeg en een familiegraf in de Pieterskerk (geërfd van Vliedthoorn). Er is verder een verwijzing naar andere panden die hij binnen Leiden bezat, genoteerd op een apart papier dat helaas verloren is gegaan. Het heeft mogelijk meer informatie bevat over het sterfhuis. Daarnaast beschrijft de inventaris het bezit van een *speelthuijn*, een modieus bezit in deze periode. Deze *seer vermakelijke en wel beplante speelthuijn, met een speelhuys [...] en kookeuke*¹³ onder Oegstgeest, stond in het gebied tussen het Pesthuis en land van het Catharina-gasthuis. Klaarblijkelijk hadden de erven hier weinig interesse in; de tuin is kort na het overlijden van Abraham verkocht aan de latere hoogleraar in de rechten Jan Coenraad Rukkers voor 740 gulden.¹⁴

Weliswaar is de locatie van het woonhuis onbekend, maar aan de hand van de beschrijving van de objecten uit de woning kan men zich goed voorstellen hoe Van Gerwen leefde rond 1727. Hij bezat bijvoorbeeld honderden stukken porselein voor thee, koffie en zelfs chocolade van Japanse en Chinese makelij en slechts enkele aardewerken gebruiksvoorwerpen. Er was voor iets meer dan 3.000 gulden aan zilveren en gouden objecten aanwezig. Er worden daarentegen weinig juwelen beschreven.

De indeling van boedelinventarissen verschilt vaak en de graad van detail in de beschrijvingen was niet gestandaardiseerd. In het geval van Van Gerwen is gekozen voor een beschrijving per kamer. Dit geeft een uitzonderlijke kijk op de inrichting alsmede de luxe die Van Gerwen en zijn familie genoot. Er was bijvoorbeeld een kamer met goudleren muurbekleding met daarin twee *Extra Grootte Spiegels met Glase lijst en Vergulde rand*, meubels van notenhout en een 'vergulde kroon'.¹⁵

Eén kamer in het bijzonder springt in het oog, en dat zal ook zo zijn geweest voor bezoekers van het huis. De *Zijdelkamer* bevatte namelijk naast een *Cabinetie met Schilpad in Gelegdt* vier *Oost Indische Stoelties* en een oud tapijt en een collectie van minimaal 57 schilderijen.¹⁶ Deze zijn apart beschreven, zonder waardering. In deze lijst vind men een prachtige doorsnede van de meest typerende Nederlandse schilders en schilderkunst uit deze periode. We vinden hier kunstenaars als de Leidse Willem van Mieris, Jan Steen, Ruysdael, Van Ostade, Hondecoeter, Berchem, Rubens en zelfs een *hoofd* van Rembrandt.¹⁷ Het is erg jammer dat de meeste werken niet duidelijk genoeg zijn beschreven om geïdentificeerd te worden en uit te vinden waar ze zich nu bevinden. Toch is het toereikend om een idee te krijgen van wat de onderwerpen van de schilderijen waren. Ze blijken hoofdzakelijk de soort voorstellingen weer te geven waarin de Hollandse meesters uit de zeventiende en achttiende eeuw excelleerden: fruit, landschappen, dieren, bloemstukken, jachtaferelen, speellui en paartjes.

Vele beeldjes van met name speksteen zullen de woning van Abraham hebben gesierd: 63 beelden werden zorgvuldig verdeeld onder de erfgenamen. Dit geldt eveneens voor de meubels, porselein en al het linnengoed met uitzondering van de schilderijen. De verdeling is gedocumenteerd in een aparte akte na de boedelbeschrijving.¹⁸

Hoewel Abraham van Gerwen maar één enkel boek bezat over penningkunde, de *Hedendaagsche penningkunde* (1717) van Gerard van Loon, lijkt het toch dat hij een enthousiast verzamelaar was. Van Rijp beschrijft een collectie van minimaal 254 penningen en medailles van goud en zilver. Hiertoe behoren onder andere minstens 206 vroedschaps- en schutterspenningen van steden als Leiden, Haarlem, Rotterdam, Alkmaar en Breda. Niet alle medailles en penningen worden in detail beschreven in de boedelbeschrijving. Voor een uitgebreidere beschrijving kunnen wij ons wenden tot een van de volgende aktes in het notariële protocol. Hierin worden zij stuk voor stuk verdeeld onder de erfgenamen.

De verdeling van de bibliotheek

In tegenstelling tot de rest van de boedel wordt de bibliotheek in de inventaris ingedeeld per begunstigde. Daarbinnen werd verder gesorteerd op boekformaat. In totaal 69 banden gingen naar zoon Simon en 46 stuks naar Jean Gijsberto de Mey en zijn echtgenote Catharina van Gerwen. Het overgrote deel werd opgekocht door boekhandelaar en drukker Langerak: 172 banden. Alida Clara erfde geen boeken, maar ontving wel andere goederen ter compensatie. Om onbekende redenen is de beschrijving van de bibliotheek (op één katern) losgeraakt of nooit ingebonden met de rest van de inventaris. De bibliotheekbeschrijving bevindt zich nu aan het begin van het archiefboek.

Interessant is dat als de boekverdeling op waarde wordt bekeken, blijkt dat Langerak voor 330 gulden boeken kocht, De Mey voor 337 gulden boeken ontving en dat de waarde van Simons boeken in totaal meer dan 463 gulden bedroeg. Vermoedelijk heeft Langerak in april 1728 de 172 boekbanden uit Van Gerwens collectie opgenomen in zijn veiling van twee *uytgezogte Bibliotheken met zeer fraaye [...] Boeken*¹⁹ In verschillende uitgaves van de *Leydse Courant* zijn advertenties geplaatst waarin de veiling wordt aangekondigd waarvoor een bijbehorende catalogus te verkrijgen was. Deze is helaas niet overgeleverd. De beschrijving van de te veilen boeken komt ten dele overeen met wat wij zien in Abrahams bibliotheek.

Het is van belang om onderscheid te maken tussen ‘boeken’ of ‘banden’ en ‘titels’ of ‘werken’. Het is niet ongebruikelijk dat wanneer een individu een gepubliceerd, maar ongebonden werk kocht, dit naar eigen wens liet inbinden in meerdere banden. Dat betekent niet altijd dat het werk inhoudelijk is verdeeld over verschillende delen. Het hangt enkel af van de wens en de grootte van de beurs van de klant. Als er in dit artikel verwezen wordt naar een titel, kan deze bestaan uit een of meerdere boeken of banden. De statistieken die gebruikt worden, geven dus een groter aantal boeken dan titels aan. Alle aantallen zijn gebaseerd op de informatie uit de boedelinventaris. Die uit andere bronnen is buiten beschouwing gelaten.

De statistieken, inclusief die over de boekformaten, kunnen een vertekening vertonen. Boedelinventarissen werden niet altijd met evenveel zorg voor detail opgesteld en dat is meteen de reden waarom de aantallen niet blindelings vertrouwd kunnen worden. Het kan dus voorkomen dat het formaat van een boek onjuist is of dat er bij een boekband met diverse titels maar één naam wordt vermeld. Hiernaast is het belangrijk om niet te vergeten dat deze lijst twee maanden na het overlijden van Van Gerwen is opgesteld.

Naast het aantal van 287 boeken²⁰ (194 verschillende titels) in de boedel is

het onduidelijk hoeveel kleiner drukwerk zoals pamfletten en *verscheijde prullen* er aanwezig was.²¹ Het blijft altijd de vraag hoe zeer de inventaris naar waarheid is opgesteld en of er geen boeken zijn weggelaten door de notaris. Bij een vergelijking van de boedelinventaris en de akte waarin de verdeling van de goederen wordt beschreven, blijkt bijvoorbeeld dat er vijf octavo's toegewezen worden aan De Mey die ontbreken in de boedelbeschrijving. Het betreft de titels *Consideratien van staat* (1661) en *Consideratien en exempelen van staat* (1660) van Johan de la Court of Pieter de la Court de Jonge, *Ondecking van tovery* (1609) van Reginald Scot en twee ongeïdentificeerde 'deelties van Winschor'.²² Deze titels worden hier verder buiten beschouwing gelaten.

Simon Vliedthoorns boeken

Aan het begin van dit onderzoek, bij het bestuderen van secundaire literatuur, leek het erop dat bijna de complete bibliotheek uit de nalatenschap van Simon Vliedthoorn kwam. Deze suggestie werd gedaan door Lunsingh Scheurleer in *Het Rapenburg*²³. Daarom is het van belang Vliedthoorns collectie te betrekken in het onderzoek naar Van Gerwen.

Vliedthoorn was de kleinzoon van wetenschapper Simon Stevin (1548-1620). Hij bezat een graad van de Universiteit Leiden in medicijnen en was apotheker. Toen Vliedthoorn in 1689 overleed, werd er eveneens een uitgebreide boedelinventaris opgesteld. In *Het Rapenburg* geeft Lunsingh Scheurleer een interessant overzicht van hoe Rapenburg 10 eruit zag ten tijde van Simons heengaan. Een deel van het goud en zilver²⁴ werd door Abraham geërfd net als de complete bibliotheek.²⁵ Bij vergelijking van beide boedelinventarissen blijkt dat Van Gerwen bij zijn dood slechts een deel van Vliedthoorns boekenbezit had. Mogelijk is een deel blijven berusten bij Margaretha, de weduwe van Vliedthoorn, die nog steeds op Rapenburg 10 woonde, of bij haar dochter Susanna en haar man. Wellicht is een deel verkocht of geveild.

De bibliotheek van Vliedthoorn lijkt in grote lijnen veel op die van Abraham. Hij bestond uit 197 titels in 235 boeken, en was een mengeling van literatuur, klassieke, wetenschap, geschiedenis en rechtswetenschap. Simon bezat een grotere hoeveelheid aan medische, botanische en farmaceutische werken, wat niet verrassend is gezien zijn achtergrond. Hiernaast was Simon belezener in theologische commentaren, hij bezat zelfs een Koran. Verdere lering, of vermaak, zal hij hebben ontvangen van de verschillende moraliserende werkjes waarvan we bij Abraham er maar een terugvinden.

De aantallen van beide bibliotheken zijn vrijwel gelijk. Dit leverde de belangrijke vraag op in hoeverre Abrahams bibliotheek een weerspiegeling was van zijn karakter en interesses als deze daadwerkelijk volledig is geërfd. Door een grondige studie en vergelijking van het boekbezit van Simon en Abraham aan de hand van de twee boedelbeschrijvingen uit respectievelijk 1690²⁶ en 1727 komt er meer duidelijkheid. Slechts 63 titels van Simons collectie van 197 komen terug in Abrahams boedel in 1727. Van Gerwen is dus wel degelijk selectief geweest bij wat hij bewaarde van zijn schoonvader. Verder is het van belang om aan te tekenen dat Lusingh Scheurleer zich baseert op de getallen die in de inventarissen worden genoemd, en dus geen rekening houdt met het verschil tussen titels en boekbanden. Het valt op dat de titels die zijn overgenomen van eenzelfde soort zijn als Abrahams eigen bibliotheek: een mengeling van literatuur, klassieken, wetenschap, geschiedenis en rechtswetenschap. Een aantal standaardwerken op het gebied van rechten zal Abraham mogelijk zelf al eerder hebben aangeschaft. Het feit dat bijvoorbeeld niet alle werken over vaderlandse geschiedenis zijn overgenomen, ondersteunt het vermoeden dat Abraham zijn boeken met beleid heeft uitgezocht.

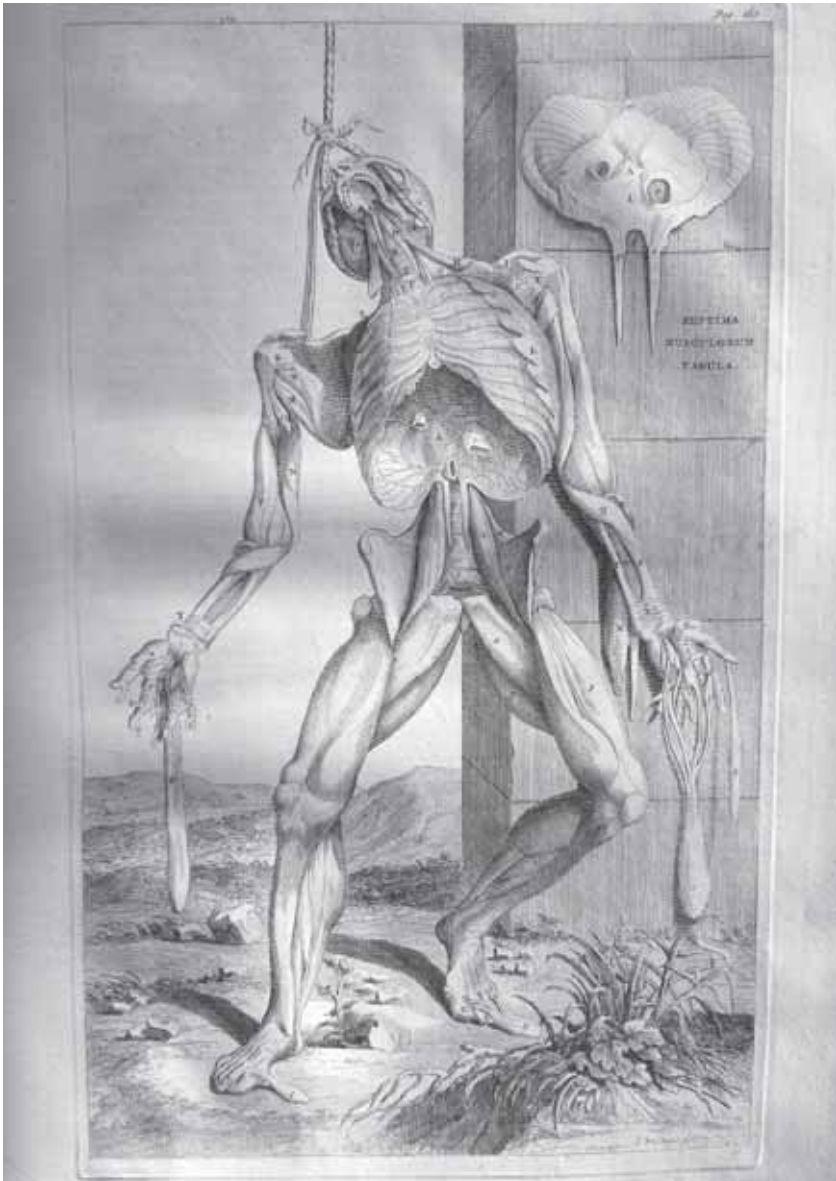
Titels die Van Gerwen aan zich voorbij liet gaan uit Vliedthoorns erfenis waren onder andere Giucciardinis vooraanstaande *Beschryvinghe van alle de Neder-landen* (1612), een groot aantal boeken over religie (inclusief een Koran en twee catechismussen), alle filosofische werken (waaronder Descartes en Hobbes), boeken over farmacie, botanie en medicijnen. De werken die in 1727 weer terugkomen in de beschrijving van Abrahams bibliotheek zijn drukken als de *Batavia Illustrata* (1685), het moraliserende *Sinryke fabulen* (1685) door Pieter de la Court de Jonge, het Neolatijnse dichtwerk *Argenis* (1627) van John Barclay en *Castrametatio* (1617) van Simon Stevin.

Van Gerwens ‘Boeck-Kamer’

Volgens de boedelinventaris bestond de bibliotheek van Abraham van Gerwen in totaal uit 194 titels in 287 banden die een totale waarde hadden van 1.131 gulden en 30 stuivers. Dit bedrag staat gelijk aan ruim 12.300 euro in 2013. Voor een vroeg achttiende-eeuwse bibliotheek is deze bibliotheek van relatief groot formaat, weliswaar niet te vergelijken met de verzamelaarsbibliotheken die duizenden exemplaren bevatten. Het merendeel van de collectie werd gevormd door een nagenoeg gelijk aantal folio en quarto werken en een iets kleiner aantal octavo's vulde de overgebleven ruimte in de boekenkast. Afgaand op de boedelbeschrijving waren er geen werken aanwezig van een ander formaat. De beschrijving van de bibliotheek

Titelblad van De la Courts Sinryke fabulen (Amsterdam 1685). Universiteitsbibliotheek Leiden signatuur 708 B 24.

Illustratie uit Vesalius' Opera omnia anatomica & chirurgica (Leiden 1725). Universiteitsbibliotheek Leiden signatuur 583 A 1-2.

is bondig: naast het formaat, wat korte informatie over het werk en de taxatie geeft boekhandelaar Langerak geen aanwijzingen over aspecten als boekband of publicatie-informatie. Bij uitzondering wordt er een jaartal genoteerd en bij slechts één titel de uitgever: de Ravesteyn Statenvertaling van de Bijbel gedrukt in Leiden met een geschatte waarde van 15 gulden (ruim 163 euro).

De meest waardevolle werken zijn, niet verrassend, de foliodrukken. In deze categorie vindt men werken zoals Vesalius' *Opera omnia anatomica & chirurgica* (1725) (36 gulden), elf delen placcaetboeken (140 gulden), de reizen van Olfert Dapper (60 gulden), Aitzema's *Saken van staet en oorlogh* (1669) (55 gulden) en Commelins *Beschryvinge van Amsterdam* (1693) (30 gulden).

Het is moeilijk een enkel boek uit Van Gerwens bibliotheek aan te wijzen als de minst waardevolle. Men komt dan uit bij een van de zaken die door de notaris werden aangeduid als 'prullen'. De banden die Langerak inschatte als zijnde van laagste waarde zijn acht quarto werken van 6 penningen (20 eurocent). Het verschil tussen de meest en minst kostbare boeken is aanzienlijk; het merendeel van de collectie is gewaardeerd op minder dan 5 gulden. Tussen dit bedrag en het bedrag van 30 gulden zijn er weinig werken aanwezig.

Onder de acht titels die het laagst gewaardeerd zijn, zijn bijvoorbeeld drukken die Abraham als student zal hebben gebruikt zoals Van Wassenaers *Practyk notariael* (1661), Van Alphens *Papegay* (1642) en Joost de Damhouders *Practycke in civile saken* (1626) en *Practycke in criminele saecken* (1618). De lage waarde van deze boeken is mogelijk te wijten aan een goedkope band, wat niet ongebruikelijk was onder studenten.

De Nederlandstalige werken hebben de overhand in Van Gerwens bibliotheek: 110 titels (170 banden) tegenover 83 Latijnse titels (116 banden). De bibliotheek bevatte slechts één Franstalig boek: Ovidius' *Metamorphoses* (1693). Er is geen duidelijk patroon te zien in de verdeling van titels en de taal. Van de meeste klassieke auteurs bezat Abraham de Latijnse editie, dit is echter niet de regel. Zo is er bijvoorbeeld een werk van Polybius in het Nederlands en verder is Van Gerwens exemplaar van Plinius' beschrijving van de menselijke natuur ook niet in de originele taal. In de boedelbeschrijving is aangegeven dat er een 'intekenbriefje' aanwezig was voor Paul de Rapins *Histoire d'Angleterre* (1727) waarvan Abraham blijkbaar een exemplaar had vooruitbesteld.²⁷ Het gaat hier mogelijk om de editie uit 1727 uitgegeven bij Alexandre de Rogissart in Den Haag.

Andere werken waarvoor Van Gerwen zich had vooringschreven zijn: Moubachs *Naaukeurige beschryving der uitwendige godtsdienst-plichten, kerk-zeden*

Titelblad van Van Alphen's Papegay (Den Haag 1668). Universiteitsbibliotheek Leiden signatuur 928 A 3.

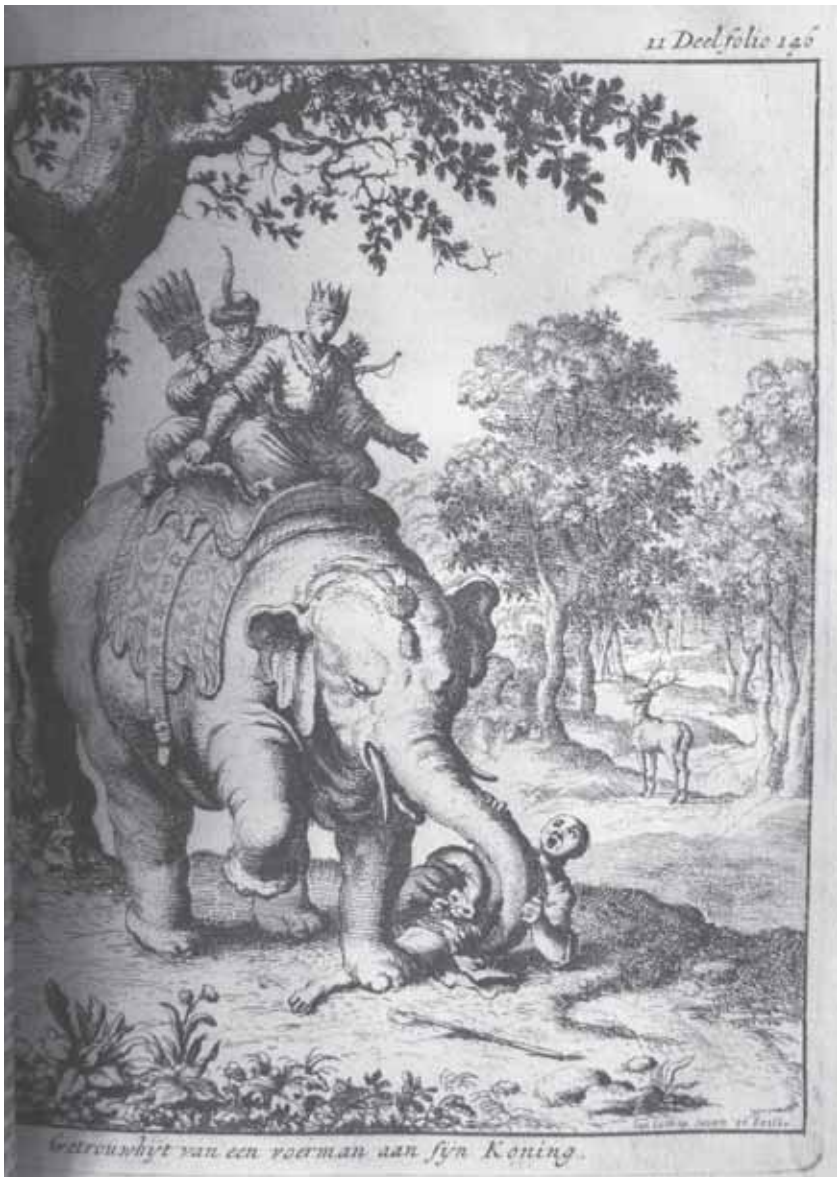
en gewoontens van alle volkeren der waereldt (1727), *Uitvoerige en onpartydige historie der reformatie door dr. Martin Luther [...] gewrocht* (1728) van Von Seckendorf, Poot en Ouwens' *Het groot natuur- en zedekundigh werelttoneel* (1726) en Gottfrieds *De aanmerkenswaardigste en alomberoemde zee- en landreizen [...] tot ontdekking van de Oost- en Westindiën [...]* (1727). Enkel Von Seckendorfs werk is niet beschreven in de boedelinventaris, maar deze werd ook pas in 1728 uitgegeven.

Wetenschappelijke werken

De wetenschappelijke titels in Abrahams bezit vormen met 15 titels (in 18 banden) één van de kleinste categorieën: 7,7 procent. Desalniettemin geeft een analyse toch een interessant beeld. Van Gerwen bezat bijvoorbeeld de relatief recentelijk (in 1725) uitgegeven *Opera omnia anatomica & chirurgica* van Vesalius (bewerkt door de Leidse professor Herman Boerhaave) en Bidloo's *Ontleding des mensche-lijken lichaams* (1690). Beide werken zijn prachtige folio's, rijk aan gedetailleerde gravures van het menselijk lichaam. Het is dus niet verrassend dat Vesalius' werk werd geschat op 36 gulden. Daarentegen was Bidloo's publicatie volgens Langerak nog geen gulden waard. Wanneer men de bibliotheek van Vliedthoorn bekijkt, blijkt dat de medische werken die hij bezat geen van alle terugkomen in Van Gerwens collectie.

Naast enkele medische werken bevindt zich in dit deel van de bibliotheek een tweetal wiskundige boeken geschreven door Hendrik Stevin (Vliedthoorns oom): het *Plaetboec, Vervangende de figuren of vormen gehorig tottet wiscontich filosofisch bedryf* (1668) en *Wiscontich filosofisch bedryf* (1667). Tot de sectie biologie rekent men in Van Gerwens collectie twee exemplaren van Boerhaave's *Index alter plantarum quae in horto academico Lugduno-Batavo aluntur* (1720) en Sweertius' *Florilegium* (1612). Het overgebleven deel van deze categorie bestaat uit drie natuurkundige en scheikundige werken, namelijk 's Gravesandes *Physices Elementa* uit 1725; Rohaults standaard werk *Tractatus physicus* (1691) en Aristoteles' *Physica*.

Er blijkt een interessante verklaring te zijn waarom wij in Abrahams bezit 's Gravesandes *Physices Elementa* tegenkomen. De eerste editie van dit werk, gedrukt door Pieter van der Aa in 1725, is opgedragen aan verschillende figuren uit de Leidse politiek, onder wie Van Gerwen. Ook Boerhaave's *Index alter plantarum [...]*, eveneens uitgegeven door Van der Aa, bevat een opdracht aan Abraham. Opmerkelijk is dat deze twee 'dedicatio' pagina's geheel identiek zijn. Abraham zal vanwege zijn rol in de politiek exemplaren hebben ontvangen.

Illustratie uit De zes reizen van de heer J. Bapt. Tavernier (Amsterdam 1682). Universiteitsbibliotheek Leiden signatuur 465 B 16.

Aristoteles' *Physica* was een uitgave (1596?) met commentaar van het jezuïeten-college van Coimbra (Portugal). Naast dit natuurkundige werk van een klassieke auteur was de enige andere titel uit de klassieke tijd Plinius' beschrijving van de natuur. Verder zijn de boeken die Van Gerwen bezat uitgaves van na het begin van de zeventiende eeuw.

Reizen naar exotische oorden

De sectie met reisbeschrijvingen is een opmerkelijke binnen de bibliotheek van Van Gerwen. Met zeven titels (26 banden) betreft het slechts 3,6 procent van de titels in de collectie (9 procent van de boekbanden). Zoals eerder beschreven, vindt men hier vooral waardevolle drukken verrijkt met prachtige gravures. Cornelis de Bruyns' *Reizen* (1698) springt met name in het oog door de uitvouwbare platen van soms meer dan een meter in lengte. Ze tonen panorama's van exotische steden als Jeruzalem. Zo zal de achttiende-eeuwse lezer verwonderd zijn geweest bij het zien van de gravures van de Egyptische piramiden en sfinx.

Niet alle reisbeschrijvingen die Abraham bezat waren even realistisch; er zijn er ook bij met een meer sensationeel karakter. De aard en het uiterlijk van de drukken binnen de categorie doen vermoeden dat Abraham een interesse had in het exotische en reizen. Dit blijkt bovendien uit zijn bezittingen die hij via de VOC heeft verworven zoals porselein, de medicinale stenen en andere voorwerpen. Er is geen documentatie die erop wijst dat Van Gerwen zelf heeft gereisd.

Naast de eerdergenoemde auteurs bezat Abraham ook twaalf delen van de landbeschrijvingen van Olfert Dapper (1636-1689), *De zes reizen* (1682) van Tavernier in twee delen, 8 folio delen van Johann Ludwig Gottfried over de ontdekking van Oost- en West-Indië (1706-1711), de reizen van Vincent Le Blanc uit 1654 en die van de Portugees Fernando Mendez Pinto uit 1652. Zoals hierboven vermeld, had Abraham vooraf al een exemplaar besteld van Gottfrieds reizen.

Voor reistips dichterbij huis zal Abraham het wat handzamere *Reis-Boek door de Vereenigde Nederlandsche Provinciën* (1689) van Ter Hoorn hebben geraadpleegd. Verder zien wij in deze categorie geen handboeken of reisbeschrijvingen over bestemmingen binnen Europa. Het feit dat het overgrote deel van de reisbeschrijvingen die Abraham bezat rijkelijk geïllustreerd, en mogelijk zelfs op verzoek ingekleurd waren, draagt bij aan de hoge waarde. Verder zullen aspecten zoals de bindwijze en oplage een significante rol hebben gespeeld in het oordeel van Langerak.

Boeken voor de ziel

Zo'n 12,3 procent van de titels (10,1 procent van het aantal boeken) bestaat uit theologische en godsdienstige werken. Dit betreft 24 verschillende titels en 29 boekdelen verdeeld in 9 banden over kerkgeschiedenis, twee Bijbels en 18 theologische drukken. De laatstgenoemde categorie is onderverdeeld in interpretaties, commentaren en encyclopedieën voornamelijk bedoeld voor Bijbelstudie. Het overgrote deel van de uitgaves bestaat uit Nederlandstalige werken met een enkel werk in het Latijn.

In de Republiek was de Joodse antieke historicus Flavius Josephus (ca. 37-ca. 100) een veelgelezen auteur; volgens José de Kruif werden zijn werken in de achttiende eeuw beschouwd als een van de beste bronnen voor informatie over personen, locaties en gebeurtenissen uit het Oude en Nieuwe Testament.²⁸ Dit feit wordt ook weerspiegeld in Abrahams bezit van vier verschillende werken van Josephus. Daarnaast bezat hij ook een handvol werken over de geschiedenis van het Joodse volk. Deze werden ook voornamelijk gebruikt als secundair studiemateriaal bij de Bijbel.

De werken over kerkgeschiedenis sluiten goed aan bij Van Gerwens interesse voor de geschiedenis van de Nederlanden zoals we later zullen zien. Ze beschrijven de geschiedenis van de Nederlandse Protestantse kerk, waarvan Abraham en zijn familie belijdend lid waren. Het gaat hier om drukken zoals Van Heussens *Kerke-lijke historie en outheden der zeven vereenigde provincien* (1726) en Brandts *Historie der Reformatie* (1671).

De familie Van Gerwen bezat een kopie van de invloedrijke 'Ravesteyn Bijbel', de folio Statenbijbel gedrukt in Leiden door Paulus van Ravesteyn. Bijbels waren vaak belangrijke erfstukken die generaties in dezelfde familie bleven, mogelijk is dat bij dit exemplaar het geval geweest. Naast deze folio uitgave bezat Abraham een handzamere quarto uitgave van de Bijbel in het Latijn, vertaald door Tremellius en Junius in de zestiende eeuw. Dit kleinere exemplaar zal waarschijnlijk het meest gebruikt zijn door Van Gerwen zelf.

Het relatief hoge aantal titels voor de studie van het geloof doet vermoeden dat Van Gerwen zich hierin ook daadwerkelijk actief verdiepte. Naast de twee Bijbels vinden we vreemd genoeg geen psalter of de veelgebruikte Heidelbergse Catechismus van Ursinus.²⁹ In de boekhouding van de Leidse boekverkopersfirma Luchtmans³⁰ zien wij dat Van Gerwen in 1709 een *catechismus in 't duijts* en een *calendarium romanum* kocht.³¹ Er zijn geen edities in de boedelinventaris die overeen komen met deze beschrijvingen. Of het de Heidelbergse Catechismus betreft, valt te betwisten.

Literatuur ter ontspanning

Hoewel lering een belangrijk onderdeel is binnen de boekencollectie van Van Gerwen, moet men het aandeel vermaak niet onderschatten. Het aandeel literaire werken in Abrahams bibliotheek is zonder meer voor vermaak, dat blijkt ook uit de titels. De categorie bestaat uit 33 verschillende titels in 39 boeken, wat neerkomt op 17 procent van de collectie. Het is van belang hierbij op te merken dat de sectie literatuur verder is onderverdeeld naar het originele taalgebied. Dit wil zeggen dat alhoewel Ovidius in een Franse vertaling werd gelezen door Abraham, deze is gecategoriseerd als Latijnse literatuur. Latijnse literatuur heeft de overhand met negentien boekdelen; zeventien zijn Nederlandse literatuur. Daarnaast bezat Abraham een kopie van de gedichten van de Griekse lyrische dichter Pindarus in het Nederlands. Twee werken uit de Italiaanse literatuur, *De prins Kalloandro II: de prins Endimiro* (1672) van Giovanni Marini en *De razende Roelant* (1649) (ofwel *Orlando Furioso* van Ludovico Ariosto) zijn eveneens aanwezig in Nederlandse vertaling.

De Latijnse werken die Van Gerwen voor ontspanning las zijn voornamelijk poëzie en toneelstukken van voorname klassieke auteurs: Vergilius, Juvenalis, Terentius en Horatius. Eveneens bij de Nederlandse literatuur komt naar voren dat Abraham van Gerwen van poëzie en toneelstukken genoot. Het zou goed mogelijk zijn dat hij regelmatig een bezoek bracht aan de Leidse Schouwburg om de stukken op het toneel te zien.

De Nederlandse literatuur bestaat voornamelijk uit de meest populaire schrijvers en werken uit die tijd. Titels die Van Gerwen in zijn collectie had opgenomen zijn onder andere Hoofts *Mengelwerken* (1704), Vondels *De treur-speelen* (1662), Bredero's *Alle de wercken* (1638), Cats' *Alle de wercken* (1655), Johan de Brunes *Alle volgeestige werken* (1664), Jonctijs' *Tooneel der jouzyen* (1666), Heinsius' *Nederduytsche poemata* (1616) en Huygens' *Koren-bloemen* (1658) en *Otiorum libri sex* (1625). Daarnaast bezat Abraham een exemplaar van Elias Herckmans' *Der zee-vaert lof* (1634), een dichtwerk met gravures door Rembrandt.

Het blijkt dus dat Van Gerwen een voorkeur had voor de klassiekers van de Nederlandse literatuur die allemaal lang na hun eerste uitgaves nog steeds onverminderd populair waren. Er is één enkel boekje dat van een meer sensationeel karakter lijkt te zijn, namelijk Van Wassenaars *Waerachtighe historie, van Catharintje Herprin, en Chistoffel Theun [...]* (1623).

Titelblad van Ariosto's De razende Roelant (Amsterdam 1649). Universiteitsbibliotheek Leiden signatuur 1071 A 21:1.

Historie

In de zeventiende en achttiende eeuw groeide in de Republiek de interesse voor de geschiedenis van het vaderland.³² Hierdoor steeg de vraag naar historische werken over de Nederlanden, variërend van middeleeuwse kronieken tot recentere geschiedenis (vaak doorspekt met beschrijvingen van grote veldslagen waarin de Spanjaarden en de Fransen glorieus werden verslagen). Men las ook graag over de daden van de helden des vaderlands. Zo ook Abraham, die een handvol biografische werken bezat zoals Commelins (1598-1676) *Wilhelm en Maurits van Nassau, princen van Orangien* (1651) en Brandts populaire en invloedrijke werk *Het leven en bedryf van den heere Michiel de Ruiter* uit 1687.

In tegenstelling tot Abraham had Simon Vliedthoorn belangstelling voor boeken over de geschiedenis van andere landen. Abraham was blijkbaar specifiek geïnteresseerd in de Nederlandse historie. Vliedthoorns boeken over de geschiedenis van onder andere Frankrijk, Zweden en Polen liet hij achterwege bij zijn selectie uit de nalatenschap. Van de 21 verschillende titels over historie van de Nederlanden, kwamen er slechts zes niet uit het bezit van Simon. In totaal had Van Gerwen 57 verschillende titels in de categorie geschiedenis (73 banden), wat 29,3 procent is van de collectie.

Aan de hand van P.G. Hofijzers overzicht van populaire publicaties in de zeventiende en achttiende eeuw in *Stad van Boeken* (2008) kan er een interessante analyse gemaakt worden van Abrahams boekenbezit.³³ Er kan geconcludeerd worden dat de drukken die Van Gerwen had een weerspiegeling zijn van wat men graag las in die periode. Het veelgelezen *Beschrijvinge der stad Leyden* (1614) van Orlers is aanwezig en verder twee kronieken, de *Chronyk van Holland* (1678) van de Leidse filoloog Scriverius (1576-1660) en Veldenaers (vijftiende eeuw) *Chronyck van Hollandt, Zeelandt, ende Westvrieslandt* (1650). Voor recentere geschiedenis zal Van Gerwen zich hebben verdiept in Emmanuel van Meterens (1535-1612) belangrijke werk over de Nederlandse Opstand.

Verder vindt men ook Aitzema's (1600-1669) *Saken van staet en oorlogh* (1669) in een folio uitgave van twee banden. Dit vooraanstaande werk werd, als hierboven vermeld, zelfs al in Van Gerwens tijd hoog gewaardeerd. Abraham had niet alleen oog voor zulke 'bestsellers'; ook minder gelezen titels zoals Van Reyds (1550-1602) *Historie der Nederlantscher oorlogen* (1650) en een folio uitgave van Hoofts *Neederlandsche hystoorien* (1642) waren in zijn persoonlijke bibliotheek aanwezig. Van het laatste is onduidelijk of het de complete twintigdelige serie was. Ofschoon men binnen deze categorie een mengeling van werken vindt, wordt de

boventoon toch gevoerd door titels met een nadruk op veldslagen, zeeslagen en oorlogen. Overige genres zijn onder andere kronieken en stadsbeschrijvingen.

Het aandeel werken over de klassieke geschiedenis is zeer groot. Eveneens ziet men hier een voorkeur voor veelgelezen auteurs, maar weinig contemporaine schrijvers. Van Gerwens interesse voor de historie van de klassieken lijkt zich te beperken tot Romeinse geschiedenis, slechts een enkel werk bespreekt de oude Grieken. In de meeste gevallen is het dan een combinatie van Griekse én Romeinse historie zoals bijvoorbeeld in Van Paffenrodes (1618-1673) *Der Grieken en Romeynen krygs-handel* (1675) en Plutarchus' (ca. 46-ca. 120) *'t Leven der doorluchtige Grieken ende Romeynen* (1603). Volgens Van Selm spreekt een combinatie van boeken over klassieke geschiedenis gecombineerd met eenzelfde over het vaderland in een particuliere bibliotheek van een zoektocht van de lezer naar een eigen identiteit en verleden.³⁴ De Kruif stelt dat, na religie, geschiedenis het meest gelezen werd in achttiende-eeuws Den Haag.³⁵ De populaire titels die hieruit naar voren komen zijn interessant genoeg ook boeken die Van Gerwen bezat. Van Merten was het populairst in Den Haag, gevolgd door Aitzema en Hoofts *Historiën*.

Een professionele bibliotheek

Na historie zijn de meest kenmerkende categorieën van deze particuliere bibliotheek rechtsgeleerdheid en staatkunde. Hoewel de geschiedwerken een groter percentage beslaan van de bibliotheek als het gaat om titels, scoren rechten en staatkunde bij het aantal banden een groter percentage. De functie van dit deel van de collectie zal zonder meer lering zijn geweest. Dit deel bevat niet alleen de boeken die Abraham nodig zal hebben gehad als student aan de universiteit, maar ook voor verdere studie tijdens zijn professionele carrière.

In totaal vindt men in dit deel van de bibliotheek 91 boekdelen met 37 verschillende titels over rechten en 11 over staatkunde (totaal 24,7 procent van de titels). Tot de categorie rechtsgeleerdheid worden ook werken gerekend die gerelateerd zijn aan wetgeving, zoals de *Keuren der stad Leyden* (publicaties beginnen in 1583), verschillende *placcaetboeken* en het *Repertorium* (1708) in elf boekdelen die een waarde hadden van 140 gulden.

Tot op heden is er helaas weinig duidelijk over de precieze samenstelling van het curriculum van een Leidse rechtenstudent uit Van Gerwens tijd.³⁶ Een aantal klassieke teksten zullen zonder twijfel behoord hebben tot verplichte studie. Hier toe rekent men onder meer teksten van Tacitus, Cicero en Seneca van wie Van Gerwen drukken bezat. De humanistische editie uit 1583 van Justinianus' *Corpus*

Juris Civilis door Denis Godefroi was een van de meest invloedrijke en bestudeerde teksten tot de late negentiende eeuw.³⁷ Van Gerwen bezat geen exemplaar van dit werk.

In 1631 verscheen de eerste druk van Hugo de Groot's vooraanstaande werk de *Inleidinge tot de Hollandsche Rechtsgeleerdheit*. Het is dus niet verrassend dat zowel Vliedthoorn als Van Gerwen een exemplaar van dit werk in hun bezit hadden. De Groot's werk was, samen met dat van onder andere de Leidse professor Arnoldus Vinnius (1588-1657), toonaangevend voor de ontwikkeling van het Rooms-Hollandse recht in de zeventiende eeuw. Van Vinnius had Abraham maar liefst negen boeken (drie verschillende titels).

Uit analyse van Van Gerwen's bibliotheek met betrekking tot de rechtsgeleerdheid blijkt dat deze vooral een praktische functie had. De werken worden vooral getypeerd door een combinatie van interpretaties, commentaren, regelgeving en een reeks handboeken. De handboeken over notarieel recht zijn onder andere Van Wassenaers *Practyk notariael* (1661) en Simon van Leeuwen's *Nederlandse practyk ende oeffening der notarissen* (1666); die over crimineel en civiel recht zijn Van Leeuwen's *Manier van procederen in civile en crimineele saaken* (1666), Joost de Damhouders *Practycke in civile saaken* (1626) en *Practycke in criminele saecken* (1618) en Willem van Alphens *Papegay* (1642).

Van Gerwen was geschoold in het Romeins recht van Justinianus en bestudeerde een reeks boeken waar dit Romeinse recht besproken, geïnterpreteerd en becommentarieerd wordt. De meeste commentaren waren recent. Hiernaast is er een groot aandeel recente werken gerelateerd aan het Rooms-Hollandse recht. Hieruit kan men concluderen dat Abraham niet alleen bekend was met het klassieke recht, maar tevens met de recente ontwikkelingen in het hedendaags recht in de Republiek.

Slechts 15 van de 37 verschillende titels waren in het Latijn. Bovendien blijken vele titels van auteurs te zijn die op een of andere manier aan Leiden of de Universiteit Leiden verbonden waren, zoals Simon van Leeuwen, de bovengenoemde Arnoldus Vinnius en de Leidse hoogleraar Gerard Noodt (1647-1725).

Een elftal aan rechtsgeleerdheid gerelateerde titels uit deze collectie gaat over staatkunde. Aangezien deze uitgaves voornamelijk gaan over de politieke organisatie van overheidsorganen in de Republiek, zal de functie hiervan voor lering zijn geweest. Er was een praktisch nut voor Abraham in het lezen van deze boeken voor zijn werk als vroedschapslid en zijn andere politieke functies. De drukken die hij bezat waren onder andere de tiendelige octavo serie *De stadthouderlijke*

regeeringe in Hollandt en West-Vrieslant (1662), Vernulaeus' *Institutionum politicarum libri quatuor* (1623?), twee werken van Dirk Graswinckel (1601-1666) en het klassieke werk *De re militari* (eerste editie die is uitgegeven in Nederland is al van circa 1473) van Vegetius.

De bibliotheek van een typische gegoede burger?

Of deze particuliere bibliotheek representatief is voor een achttiende-eeuwse gegoede burger, is moeilijk te bepalen. Voor een uitspraak als deze is een veel breder kwantitatief onderzoek van vergelijkbare bibliotheken nodig. Er zijn een paar onderzoeken naar leescultuur en boekbezit gepubliceerd zoals *Achter de gevels van Delft* (1987) van Wijsenbeek-Olthuis en José de Kruif's *Liefhebbers en gewoontelezers* (1999). Het probleem dat zich voordoet als Van Gerwens collectie hiermee wordt vergeleken, is dat de meeste onderzoeken zich voornamelijk toespitsen op één eeuw, de achttiende, en dan ook nog eens vooral na 1730.³⁸ Abraham valt niet in die periode. Hij leefde in de zeventiende én het begin van de achttiende eeuw. Daarnaast heeft men voor een goede en nuttige vergelijking niet alleen bibliotheken nodig uit dezelfde periode, maar ook van een individu uit dezelfde sociale en culturele omgeving.

In Bijlage II van *Gezeten burgers* vindt men een beknopte vergelijking van vier Leidse particuliere bibliotheken.³⁹ Twee hiervan zijn bibliotheken van individuen die uit dezelfde periode en sociale omgeving komen als Abraham. Het gaat hier om vroedschapslid Johan de Bijte (1649-1715) en kapitein van de schutterij Floris Drabbe (1676-1742). Doordat Prak de titels op een andere manier in categorieën heeft verdeeld zijn deze vertekend in vergelijking met de statistieken in dit artikel. Bovendien zijn 75 titels uit Abrahams collectie niet geïdentificeerd.

Uit Praks resultaten blijkt dat mede-vroedschapslid Johan de Bijte een bibliotheek van eenzelfde strekking als Van Gerwen bezat. We zien een mengeling van klassieken, theologie en geschiedenis. Beiden waren belezers in literatuur en staatkunde. Rechtswetenschap is een van de toonaangevende categorieën bij Van Gerwen, wat niet naar voren komt bij De Bijte, hoewel hij net als Abraham burgemeester was en schepen, en een graad in rechten had behaald. Maar in zijn bibliotheek waren slechts achttien titels over dit onderwerp aanwezig. De boekcollectie van Floris Drabbe bestond voornamelijk uit historische titels, geografie en literatuur.

Marika Keblusek beschrijft in *Boeken in de hofstad* (1997) het boekbezit in en de leescultuur van Den Haag tijdens de Gouden Eeuw. De particuliere collecties

die ze beschrijft, zijn van een ander karakter dan die van Abraham. Ten eerste is de talenvariëteit veel groter en ten tweede is een groter percentage titels Franstalig. Andere talen zijn Engels, Duits en Italiaans. Het is interessant om te zien dat de titels die Keblusek als voorbeeld noemt werken zijn die niet terugkomen in Abrahams collectie.

De Kruif heeft in haar publicatie een lijst opgesteld van populaire auteurs in Den Haag in de periode 1700-1710.⁴⁰ Van de meeste daarvan bezat Abraham ook exemplaren. Het gaat hier om schrijvers als Cats, Hooft, De Groot, Van Leeuwen en Van Meteren. Flavius Josephus' geschiedenis van de Joden, een werk dat gebruikt werd als bijbelcommentaar, zien we eveneens in de lijst staan. Ursinus' catechismus was in het bezit van veel Hagenaars, maar ontbreekt in Abrahams boekenkast. Verrassend genoeg heeft het juridische werk de *Papegay* zich ook een plek weten te veroveren in de top tien. Deze titel heeft zich blijkbaar niet beperkt tot de professionele bibliotheek, hij zal nuttig zijn geweest voor een groot publiek.

In bepaalde opzichten kan gezegd worden dat Van Gerwens collectie representatief is voor een aantal belangrijke trends in de Republiek uit die tijd.⁴¹ Dit zien we vooral terug in de keuze van Nederlandse literatuur, de werken over rechtsgeleerdheid en de grote belangstelling voor vaderlandse geschiedenis. Toch zijn er kleine verschillen, vooral in een aantal toonaangevende werken die missen in de sectie rechten en theologie.

Hoftijzer stelt in *Stad van Boeken* dat een 'mengeling van stichtelijke en wereldlijke werken, van bevindelijke, leerzame en praktische boeken [...] ook typerend [is] voor de bibliotheken van grotere omvang, met dien verstande dat de variëteit aan titels daar ruimer is'.⁴² Dit is een goede omschrijving van Abraham van Gerwens boekbezit. De functie van deze bibliotheek zal een mengeling van lering en vermaak zijn geweest met een belangrijk aandeel religie. Van Gerwen zal veel van zijn boeken hebben gebruikt in de uitoefening van zijn verschillende ambten. Daarin blijkt hij een voorkeur te hebben voor praktische handboeken over rechtspraak en regelgeving. Desalniettemin was Van Gerwen op de hoogte van de ontwikkelingen binnen het Rooms-Hollandse recht alsmede geschoold in het Justiniaans recht. In zijn vrije tijd had hij aandacht voor poëzie en toneel geschreven door wat wij nu beschouwen als de oude meesters van de Nederlandse literatuur.

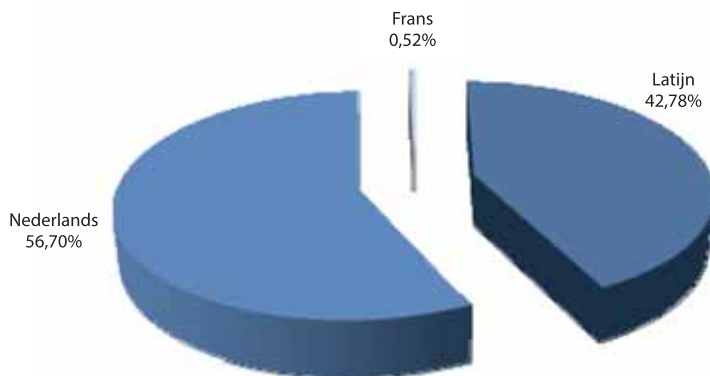
Bij gebrek aan verdere bronnen is het moeilijk om duidelijke uitspraken te doen over de precieze beweegredenen voor het bezit van bepaalde werken. De

vraag blijft ook of een titel daadwerkelijk gelezen werd, hoe intensief en wat de mening van de lezer was. In het geval van Van Gerwens collectie is er een aantal boeken die misschien zijn aangeschaft vanwege de populariteit van het werk en het prestige van het bezitten van een exemplaar. Wellicht bezat Abraham het kleine aantal medische werken en de reisbeschrijvingen vanwege de prachtige gravures. Wat in ieder geval geconcludeerd kan worden, is dat de boedelinventaris een prachtige kijk geeft in de relatief grote bibliotheek van een achttiende-eeuwse gegoede Leidenaar.

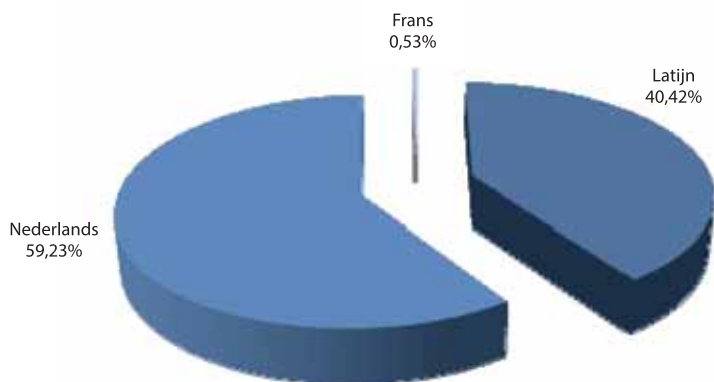
Statistieken

Taal	Aantal titels	Aantal banden
Latijn	83	116
Nederlands	110	170
Frans	1	1

Taal – Titels

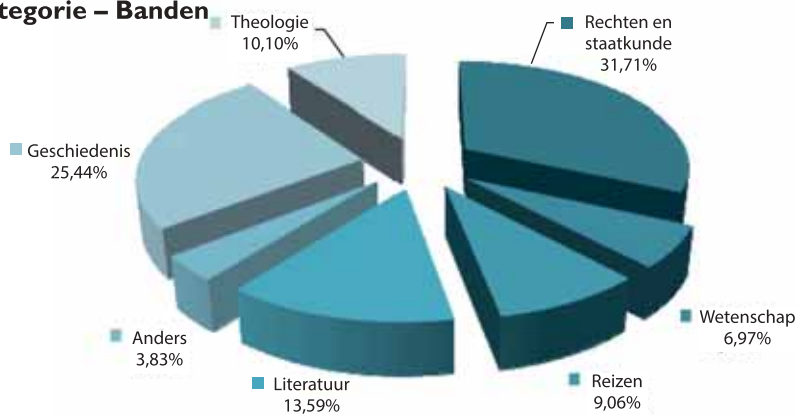
Taal – Banden

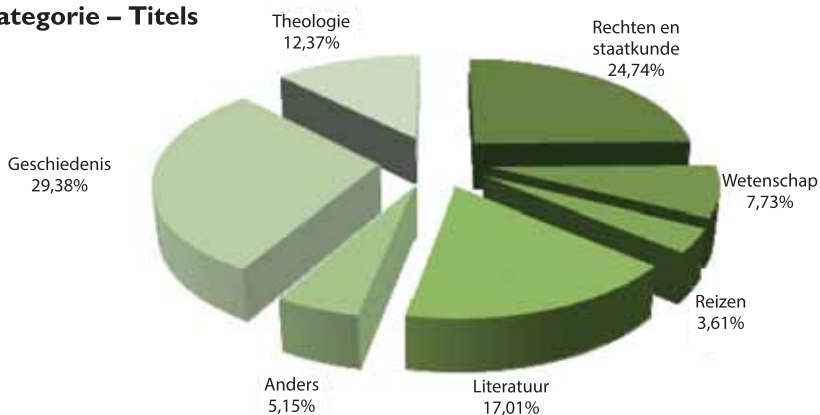
Statistieken

Categorie	Aantal titels	Aantal banden
Rechten en staatkunde	48	91
Geschiedenis	57	73
Literatuur	33	39
Theologie	24	29
Reizen	7	26
Wetenschap	15	18
Anders	10	11

Categorie – Banden

Categorie – Titels

Noten

- 1 B. van Selm, 'Particuliere bibliotheken en boekbezit in de Republiek' in: B. van Selm e.a., *Inzichten en Vergezichten: zes beschouwingen over het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel* (Amsterdam 1992) 85.
- 2 Niet te verwarren met de schilder Abraham van Gerwen (ca. 1575-ca. 1656) uit Rotterdam. Volgens W.A. Van Rijn, 'Genealogie van het geslacht van Gerwen', *De Nederlandsche Leeuw* 57 (1939), kol. 503-508, zijn deze twee personen wel uit hetzelfde geslacht. De schilder Abraham van Gerwen zou volgens deze bron de broer zijn van de grootvader van de Leidse Abraham van Gerwen die hier wordt besproken.
- 3 Mijn dank gaat uit naar Prof. dr. P.G. Hoftijzer, die deze boedelinventaris in de archieven heeft gevonden.
- 4 T. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de Gevels van Delft: bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum 1987) 98.
- 5 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Inventaris van de Oude notariële archieven van Leiden, 1564-1811 (ONA), inv. nr. 1769, folio 125, boedelinventaris, 14 december 1727.
- 6 ELO, Stadsarchief van Leiden (SA II), inv. nr. 4033-4034, kohieren van het familiegeld over de stad, 1716.
- 7 M.R. Prak, *Gezeten burgers: de elite in een Hollandse stad: Leiden 1700-1780* (Utrecht 1985) 386.
- 8 ELO, SA II, inv. nr. 4033-4034, kohieren van het familiegeld over de stad, 1716.
- 9 Berekening gedaan met behulp van de rekenhulp op de website van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis: <http://www.iisg.nl/hpw/calculate-nl.php>. Elke vermelding van een prijs omgerekend naar euro's is gebaseerd op deze bron.
- 10 ELO, ONA, inv. nr. 1769, folio 125, boedelinventaris, 14 december 1727.
- 11 Prak, *Gezeten burgers*, 122-123.
- 12 Th. H. Lunsingh Scheurleer e.a., *Het Rapenburg: Geschiedenis van een Leidse Gracht: Deel 2: De Papelepel* (Leiden 1987) 593.
- 13 ELO, ONA, inv. nr. 1769, folio 130, verkoopakte tuin Oegstgeest erven Abraham van Gerwen, 1 januari 1728.
- 14 ELO, ONA, inv. nr. 1769, folio 130, verkoopakte, 1 januari 1728.
- 15 ELO, ONA, inv. nr. 1769, folio 125, boedelinventaris, 14 december 1727.
- 16 ELO, ONA, inv. nr. 1769, folio 125, boedelinventaris, 14 december 1727.
- 17 ELO, ONA, inv. nr. 1769, folio 125, boedelinventaris, 14 december 1727.
- 18 ELO, ONA, inv. nr. 1769, folio 130, verdeling erfgenamen, 1 januari 1728.
- 19 ELO, Historische Kranten, Leydse Courant, 15 maart 1728.
- 20 106 folios, 102 quartos en 79 octavos.
- 21 ELO, ONA, inv. nr. 1769, folio 125, boedelinventaris, 14 december 1727.
- 22 ELO, ONA, inv. nr. 1769, folio 130, verdeling erfgenamen, 1 januari 1728.
- 23 Lunsingh Scheurleer e.a., *Het Rapenburg: Deel 2*, 593.
- 24 Lunsingh Scheurleer e.a., *Het Rapenburg: Deel 2*, 590.
- 25 Hoge Raad van Adel Den Haag (HRA), Archief van de familie Van der Lely (van Oudewater) (AvdL), inv. nr. 778, 4 mei 1690.
- 26 HRA, AvdL, inv. nr. 777, testament Simon Vliedthoorn, 1681 en HRA, AvdL, inv. nr. 778, 13 april 1690.
- 27 Omdat het werk zelf niet aanwezig was in de bibliotheek, is het niet meegenomen in de statistieken.
- 28 J. de Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers: Leescultuur in Den Haag in de achttiende eeuw* (Zutphen 1999) 193-196.

- 29 De Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers*, 193.
- 30 Een uitzonderlijk archief is dat van de Leidse drukker en boekverkoper Luchtmans. Het beslaat de periode 1697-1848 en is van groot belang voor boekhistorisch onderzoek.
- 31 Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, Archief van de firma Luchtmans UBA354, Deel 2: Administratie en boekhouding, folio 78, De Heer Schepen Van Gerwen debet, 1709.
- 32 P.G. Hoftijzer, 'Veilig achter Minerva's schild', in A. Bouwman e.a., *Stad van Boeken: handschrift en druk in Leiden, 1260-2000* (Leiden 2008) 247.
- 33 Hoftijzer, 'Veilig achter Minerva's schild', 247.
- 34 Van Selm, 'Particuliere bibliotheken en boekbezit in de Republiek', 90.
- 35 De Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers*, 194.
- 36 Het naslagwerk *Collegia en colleges : juridisch onderwijs aan de Leidse Universiteit 1575-1630 in het bijzonder het disputeren* (Groningen 1990) van Margreet Ahsmann bespreekt de studie rechten in een eerdere periode.
- 37 R. Lesaffer, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis* (Leuven 2004) 317.
- 38 De Kruifs werk is in dit geval een uitzondering. In *Liefhebbers en gewoontelezers* worden verschillende korte periodes uitvoerig besproken.
- 39 Prak, *Gezeten burgers*, 291.
- 40 De Kruif, *Liefhebbers en gewoontelezers*, 194.
- 41 Lesaffer, *Inleiding* en P.G. Hoftijzer, 'Veilig achter Minerva's schild'.
- 42 Hoftijzer, 'Veilig achter Minerva's schild', 247.

Roucoop of Oostbos?

Gezicht op de Vliet door Jan van Goyen

Piet van der Plas en Martine van der Wielen-de Goede

‘Topstuk Van Goyen voor het eerst te zien’ kopte de *NRC* op 22 juli 2013. Museum De Lakenhal kon na een langdurige restauratie eindelijk een van de grootste schilderijen uit haar collectie aan het publiek tonen (afb. 1). Jan van Goyen (1596-1656) schilderde het doek van 131 bij 252 cm getiteld *Landschap met gezicht op Huys Roucoop* in 1642. Het schilderij was in 2002 door jonkvrouw C.B.J. Gevers-barones de Vos van Steenwijk nagelaten aan de Staat der Nederlanden en in overeenstemming met haar wens had Museum De Lakenhal het schilderij na haar overlijden in bruikleen gekregen als aanvulling op de daar al aanwezige Van Goyenverzameling.¹

Twijfel aan Roucoop

De afbeelding van het schilderij in het krantenartikel leidde bij één van de auteurs direct tot twijfel over de juistheid van de titel. De kerktoeren van Voorschoten is namelijk aan de horizon geschilderd terwijl het in Voorschoten algemeen bekend is dat Roucoop op betrekkelijk geringe afstand van het dorp gelegen was. Een kaart uit 1615 laat inderdaad zien dat de afstand van Roucoop tot de kerk van Voorschoten slechts 850 meter was (afb. 2).

Ook blijkt uit de kaart dat Roucoop verder van de Vliet af lag dan het huis op het schilderij. Tevens is op de kaart een korenmolen getekend op de plaats waar op het schilderij een bos aanwezig is. Opstelling van een molen in een bos is vanwege de behoefte aan vrije wind uiterst onwaarschijnlijk.

Vergelijking van het door Jan van Goyen geschilderde huis met een tekening

Piet van der Plas studeerde scheikunde aan de RU Leiden en promoveerde aan de TU Delft. Hij doet onderzoek naar de middeleeuwse geschiedenis van het landschap rondom Leiden.

Martine van der Wielen-de Goede studeerde farmacie aan de Universiteit van Amsterdam en later geschiedenis aan de Universiteit van Leiden. Ze rondde die studie af met een doctoraalscriptie over de aanleg van het jaagpad tussen Leiden en Leidschendam in 1638.

Afb. 1. Gezicht op de Vliet door Jan van Goyen, 1642. Coll. Museum De Lakenhal, Leiden, in bruikleen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Afb. 2. Detail kaart Rijnland 1615. Coll. Kaartenverzameling Hoogheemraadschap Rijnland A-4074.

Afb. 3. Het huis Roucoop omstreeks 1730. Atlas Schoemaker, Coll. Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.

van Roucoop uit omstreeks 1730 wijst uit dat ook de bouwstijlen van Roucoop en het huis op het schilderij van elkaar verschillen (afb. 3). Het huis op het schilderij heeft een min of meer symmetrisch grondplan en is in de stijl van de Hollandse Renaissance gebouwd. Het onregelmatige bouwplan van Roucoop en de slotgracht stammen daarentegen onmiskenbaar uit de middeleeuwen. De combinatie van uiteenlopende gevels is een aanwijzing dat het huis waarschijnlijk in diverse fases is gebouwd. Wel is Roucoop kennelijk gemoderniseerd en heeft het inmiddels enige kenmerken van de Hollandse Renaissance verkregen zoals trapgevels en kruisramen.

De oudst bekende eigenaar van Roucoop was de Leidse patriciër Dirk Pietersz van den Bosch, in 1468 gaarder van het morgengeld van Rijnland en van 1470 tot 1485 rentmeester van de Abdij van Egmond in Rijnland.²

Het is onduidelijk wie het huis op het schilderij voor het eerst heeft geïdentificeerd als Roucoop. In 1958 verscheen in het tijdschrift *Cobouw* een artikel over de buitenplaats Marquette in Heemskerk. Daarin staat beschreven dat in een van de kleinere kamers een schilderij hing van Jan van Goyen, voorstellende een gezicht op de Vliet tussen Leiden en Voorschoten. Een op het schilderij voorkomend kasteel zou waarschijnlijk (!) het voormalige huis Roucoop zijn.³ Doordat de oevrecatalogus van Van Goyen uit 1973 deze identificatie zonder het gemaakte voorbehoud overnam is de titel *Gezicht op huis Roucoop* sindsdien gemeengoed geworden.⁴

Misschien Oostbos

In een artikel over Voorschotense buitenplaatsen schreef L.J. van der Klooster in 1971 dat het huis op het schilderij van Jan van Goyen Oostbos zou voorstellen.⁵ Ook dat huis lag aan de Vliet, maar ongeveer twee kilometer meer naar het zuiden, in het in 1645 van Voorschoten afgesplitste ambacht Veur (nu gemeente Voorburg-Leidschendam). Van der Klooster baseerde zich voor deze identificatie op de overeenkomst tussen de afbeelding van het huis op het schilderij en een gravure op een kelkglas (afb. 4b). De vorm en gravering van het glas wijzen op een vervaardiging halverwege de achttiende eeuw, ongeveer honderd jaar na het schilderij. Het voorgestelde landhuis heeft een bordestrap en drie ramen aan weerszijden van de voordeur. Het lijkt wat betreft opzet van de voorgevel op het door Van Goyen geschilderde huis, maar er zijn ook aanmerkelijke verschillen. Het gebouw op het kelkglas heeft een extra verdieping en mist de trapgevel. De inscriptie 'T GROEYE & BLOEYE VAN OOST.BOS' suggereert dat er een feestelijke aan-

Links: Afb. 4a. Detail van het schilderij met het huis. Rechts: Afb. 4b. Gravure op kelkglas. Particuliere collectie, foto B.G. Wortelboer.

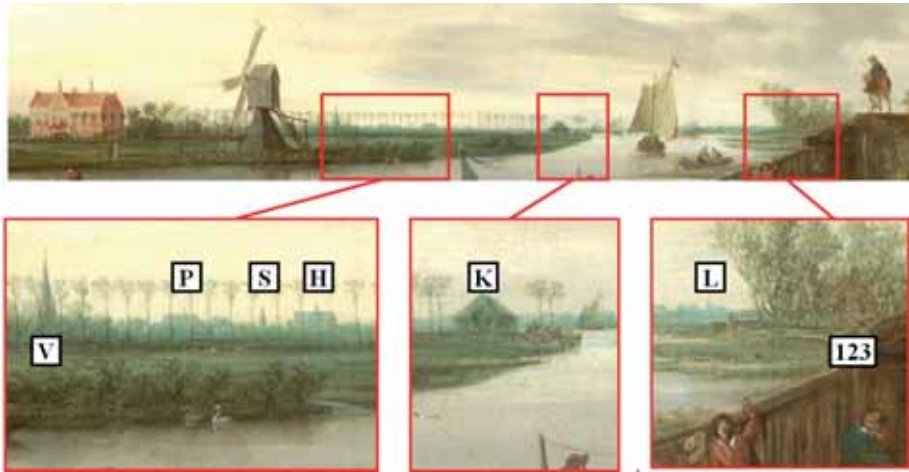
leiding was om het glas te laten maken, mogelijk een recente vergroting van het huis.⁶ Een verbouwing zou inderdaad de uiterlijke verschillen met het huis op het schilderij kunnen verklaren. De afwijkingen zijn echter te groot om met zekerheid vast te kunnen stellen dat het schilderij Oostbos voorstelt. Andere afbeeldingen van Oostbos zijn helaas niet bekend.

Het gezichtspunt van Van Goyen

Het bewijs dat het afgebeelde huis Oostbos voorstelt moet dus uit andere bronnen komen. Literatuuronderzoek biedt geen uitkomst: de schaarse publicaties over Oostbos bestempelen de nieuwbouw in 1652 van een klein huisje op een stuk land van slechts honderd roeden ten onrechte als de stichting van Oostbos.⁷

Een andere benadering is nodig. Zou het mogelijk zijn om op grond van de topografische details op het schilderij te reconstrueren waar Jan van Goyen stond bij het maken van zijn voorschetsen en daarmee vast te stellen welk voornaam huis hij afbeeldde? Op de achtergrond van het schilderij zijn van links naar rechts de kerktoeren van Voorschoten, de Pieterskerk, de Leidse stadhuisstoren en de Hooglandse kerk herkenbaar (afb. 5 links onder).

Rechts op de voorgrond is een brug te zien met een huis er direct achter (zie afb. 1) en aan de overzijde van de Vliet staat een molen. De in 1958 afgebroken Oostbosmolen vertoont grote gelijkenis met de molen op het schilderij en had nog dezelfde afmetingen als bij de oprichting in 1634. Een lijst uit 1641 van alle

Afb. 5. Topografische elementen op het schilderij. Boven een uitsnede van de horizon en onder nog verder uitvergroete details. V= kerk Voorschoten, P = Pieterskerk, S=Stadhuis, H = Hooglandse Kerk (let op de zwanen), K = Scheepmakerij aan De Knip(?), L = kerk Leiderdorp, 123 = brug-huiscombinatie bij perceelnummer 123.

polders onder Voorschoten en Veur vermeldt ‘de polder daer die moelen op staende is op de landen van de heer Sixti, genaempt de Oostboschmoelen’ (afb. 6).⁸

Op het land van Johan Sixti stond in 1642 ook het huis Oostbos. Dit huis wordt helaas op geen enkele landkaart uit de zeventiende of achttiende eeuw goed weergegeven. De locaties zowel van het huis als van de Oostbosmolen zijn voor het eerst nauwkeurig vastgelegd op de kadastrale minuut van 1831. Door die locaties te projecteren op de kaart van Rijnland uit 1647 ontstaat een duidelijker beeld van de situatie in dat jaar (afb. 7).

Van de oostelijke Vlietoever is een zeer gedetailleerde kaart bewaard gebleven op een schaal 1:2.000. In 1636 tekende landmeter Jan Jansz Dou het hele traject tussen Leiden en Leidschendam voor de aanleg van een jaagpad, geschikt voor een regelmatige dienst met trekschuiten. De kaart gaat vergezeld van een uitvoerig ‘verbaal’ oftewel verslag met nauwkeurige informatie over alle aan de oever gelegen huizen en de in het jaagpad te bouwen bruggen. Achter het jaagpad zou een vaarsloot parallel aan de Vliet komen om boeren de gelegenheid te bieden over water hun land te kunnen bereiken en aan te kunnen leggen zonder de trekschuiten te hinderen. Daarvoor moesten ze vanaf de Vliet onder het jaagpad door varen. Het bestek voor de in totaal 22 bruggen in het jaagpad bevat dertien bruggen hoger dan het pad zelf. Deze hoge bruggen waren geschikt voor hooischepen met een

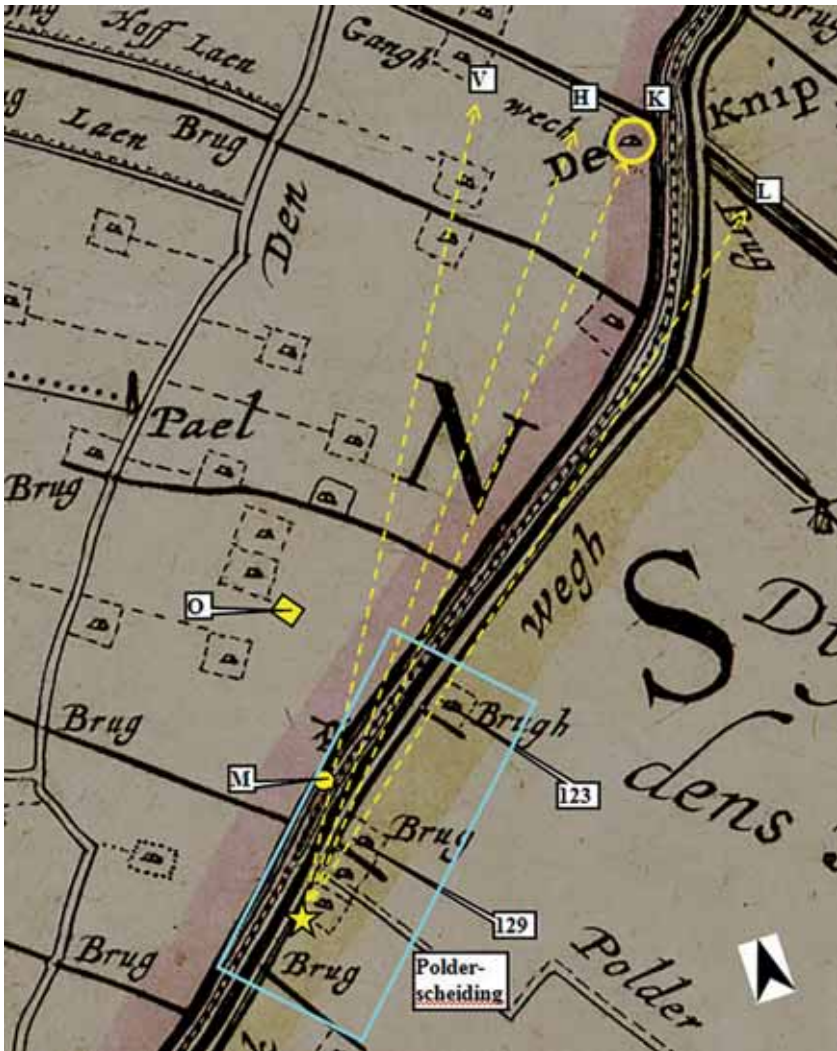

Links: Afb. 6a. Detail van het schilderij met de molen. Rechts: Afb. 6b. De in 1958 afgebroken Oostbosmolen komt in detail overeen met de molen zoals afgebeeld op het schilderij en had een 'vlucht' van 14.10 m (zie de man op de ladder als referentie). www.molendatabase.org, nummer 8543.

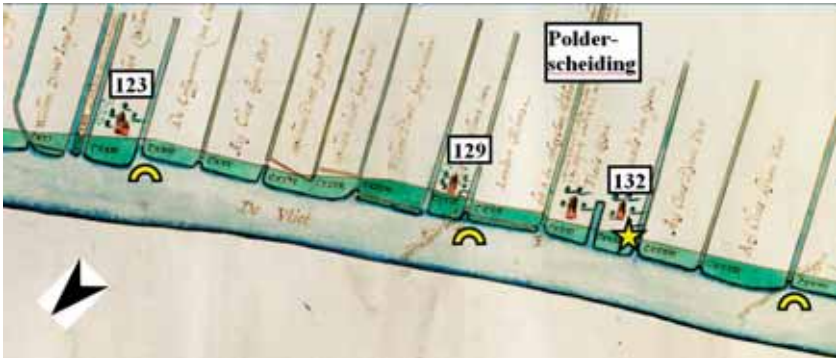
onderdoorvaart van drie meter breed en één meter tachtig hoog.⁹ De brug rechts op de voorgrond van het schilderij is onmiskenbaar van dit type. Bij slechts twee van deze dertien bruggen lag er zoals op het schilderij een huis direct aan de noordkant van de brug, op perceel 123 en op perceel 129 (afb. 8).

De kaart van de oostelijke Vlietoever kan op de Rijnlandkaart uit 1647 worden aangesloten omdat op beide kaarten de scheiding tussen de Duivenvoordse en de Starrevaartpolder is aangegeven. Vergelijking van beide kaarten leert dat de twee specifieke brug-huiscombinaties in de nabijheid van Oostbos lagen, perceel 123 ongeveer 100 meter noordelijk en perceel 129 ongeveer 100 meter zuidelijk van de Oostbosmolen (zie afb. 7).¹⁰

Het rechts op de voorgrond geschilderde huis ligt ten zuiden van de molen, dus kan het alleen het huis op perceel 129 zijn. Bij nadere beschouwing is ook de brug-huiscombinatie bij perceel 123 op de achtergrond van het schilderij te ontdekken (zie afb. 5 rechts onder).

Afb. 7. Kaart van Rijnland uit 1647 met daarop geprojecteerd het kader van afb. 8 en de locaties uit de kadastrale minuut 1831 van huis Oostbos (O) en de Oostbosmolen (M). V = zichtlijn kerktoren Voorschoten, H = zichtlijn Hooglandse kerk, K = scheepmakerij aan De Knip, L = zichtlijn kerktoren Leiderdorp. Gele ster: beredeneerd standpunt Jan van Goyen in 1642. N.B. De locaties van de huisjes op de kaart uit 1647 zijn niet correct. Coll. Kaartenverzameling Rijnland A-4279, detail met markeringen.

Afb. 8. Twee brug-huiscombinaties bij percelen 123 en 129. Het besluit voor een extra brug bij perceel 123 kwam pas na het maken van deze kaart. Coll. Kaartenverzameling Rijnland A-490, detail met markeringen. Gele ster: beredeneerd standpunt Jan van Goyen in 1642.

Het gezichtspunt van Van Goyen lag dus iets ten zuiden van perceel 129, ongeveer op nummer 132.¹¹ Alle hiervoor benoemde topografische kenmerken zowel op de voorgrond als op de achtergrond van het schilderij zijn vanaf die positie in de juiste richting te zien. Het donkere gebouw aan de Vlietoever is mogelijk de scheepmakerij aan De Knip¹² en zelfs het minuscuul geschilderde kerktorentje aan de horizon achter perceel 123 is nu te benoemen als dat van Leiderdorp (zie afb. 5 midden en rechts onder). De hele topografische situering bevestigt dus dat op het schilderij inderdaad Oostbos is afgebeeld.

Oostbos onder Sixti

In de zestiende eeuw was een groot deel van de strandwal waarop Voorschoten, Leidschendam (voorheen Veur) en Voorburg gelegen zijn al in cultuur gebracht. Alleen het Schakenbos in Veur bestond nog uit een betrekkelijk ongerept bebost duinlandschap van circa 36 hectare. Een uitloper van het Schakenbos lag bij de Vliet en werd het ‘Oostschakelbosken’ genoemd.

In 1600 kreeg Johan van Banchem het Oostschakenbos in erfpacht.¹³ Zijn dochter Adriana van Banchem was in 1626 al weduwe van advocaat Johan Dirksz Sixtus toen zij naast het Oostschakenbos een ‘woning als huis, schuur, barg en boomgaard’ kocht.¹⁴ Zij overleed zelf in 1631 en het Oostbos kwam in bezit van haar zoon Johan Sixti, commies bij de ontvanger-generaal van Holland en in 1625 getrouwd met Maria van den Honert. Dit echtpaar kreeg slechts één zoon.¹⁵

Het grote huis Oostbos bestond kennelijk al in 1632 want toen moest Johan

Afb. 9. Burgemeester Johan Sixti. Detail van De Haagse magistratuur in 1647 door Cornelis Janssens van Ceulen. Coll. Haags Historisch Museum.

Sixti voor de verponding de relatief hoge aanslag van 6 gulden betalen.¹⁶ Tussen 1634 en 1636 verwierf Johan nog meer grond bij Oostbos en ook aan de overzijde van de Vliet in Stompwijk, tot een totaal oppervlak van ruim 31 hectare.¹⁷

In 1644 trad hij toe tot de Haagse magistratuur als burgemeester (afb. 9). In 1645 werd hij geëlected van de Sociëteit, een belangrijk bestuursorgaan van Den Haag.¹⁸ Vanaf november 1650 tot zijn overlijden in juli 1662 was hij lid van de vroedschap.¹⁹ In 1647 werd hij aangesteld als kerkmeester van de Grote Kerk.²⁰ Zoals veel patriciërs in de Gouden Eeuw wist Johan tijdens zijn leven een aanzienlijk vermogen op te bouwen.²¹

Hij verkeerde ook in goede kringen. Zijn schoonvader was Rochus van den Honert, lid van de Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland en bevriend met Constantijn Huygens.²² In 1621 schreef Constantijn Huygens tijdens

een diplomatieke missie vanuit Londen ‘Ik ben gezond, maar één van ons gevolg, de jonge Sixti, heeft de kinderpokjes’.²³ Of dit om Johan ging of om een van zijn beide broers is niet bekend, maar hieruit blijkt dat er al vroeg contacten waren tussen de families Sixti en Huygens.

Afwijkingen van de realiteit

Niet alle elementen op het schilderij zijn door Van Goyen waarheidsgetrouw weergegeven. Zo schilderde hij op de voorgrond een bocht in de Vliet terwijl uit kaarten blijkt dat de Vliet daar een recht verloop had. Van Goyen zal dit waarschijnlijk gebruikt hebben om Johan, Maria en Johan jr. centraal op de voorgrond te kunnen afbeelden. Tussen Oostbos en Voorschoten is geen enkele boerderij te zien en ook ontbreekt Roucoop. Misschien liet Van Goyen deze bebouwing weg om Oostbos extra te laten opvallen. De rechteroever van de Vliet ziet er op de achtergrond wat rommelig uit, alsof er tongen drassig land in het water uitstaken. Dit klopt niet, want in 1638 was het jaagpad beschoeid om afkalving van de oever en daarmee samenhangende hinder voor de trekschuiten te voorkomen.²⁴

Op de voorgrond zijn veel personages afgebeeld zowel op de wal als op het water, maar de getoonde activiteiten waren op die plaatsen in werkelijkheid ondenkbaar. Per dag passeerde 38 keer een reguliere trekschuit met passagiers of marktwaren en daarnaast allerlei ander verkeer. De trekschuiten hadden altijd voorrang en een schuit langs de oever leggen zoals op het schilderij was ten strengste verboden.²⁵

Een verborgen boodschap?

Centraal op de voorgrond van het schilderij zijn waarschijnlijk Johan Sixti, zijn vrouw Maria van den Honert en hun tienjarige zoontje Johan jr. afgebeeld (afb. 10). Het is echter uiterst ongebruikelijk dat Johan Sixti als vermoedelijke opdrachtgever en eigenaar van Oostbos op de rug is afgebeeld. Johan kijkt naar de voorplecht van het bootje op de voorgrond maar daar is niets te zien. Alleen het zoontje, precies op de middellijn van het schilderij, kijkt naar de schilder. Maria heeft haar hoofd naar haar echtgenoot gericht maar haar pupillen zijn uiterst rechts in haar ogen geschilderd zodat zij langs hem heen kijkt. Maria is een tweede keer afgebeeld in het luxe ‘speelschuitje’. De man tegenover haar heeft dezelfde hoed als Johan maar een andere kleur haar. Aan de overkant van de Vliet staat nog een echtpaar met een jongen (zie afb. 4a). De vrouw draagt een lila jurk met een

Afb. 10. Johan Sixti, Maria van den Honert en hun tienjarige zoonje Johan jr. met jachthond, zwanen en speelschuitje. Detail van het schilderij.

witte omslagdoek, evenals de tweede vrouw in het speelschuitje. Het lijkt er op dat er een boodschap in het schilderij is verborgen maar het is niet duidelijk wat die dan zou moeten zijn.

Duidelijk is wel dat Van Goyen allerlei verworvenheden van Johan Sixti uitbeelde om diens status te tonen. Het jachtrecht van Sixti komt tot uiting door de twee jachthonden aan zijn zijde, een pointer en een setter. Johan Sixti staat in het archief van de houtvesterij van Holland en West-Friesland vermeld op een lijst uit 1633 van personen die 'jacht houden ende deselve frequenteren'.²⁶ Het jachtrecht werd stevig gehandhaafd zoals bleek op 2 september 1656, toen de baljuw van Veur de zoons van Johan Sixti's knecht in gijzeling nam nadat ze op de trekweg langs de Vliet met gevangen hazen waren gezien.²⁷ Of Johan Sixti in 1642 visrecht bezat is niet expliciet bekend maar in 1695 hoorde bij de buitenplaats Oostbos een 'portie van een visscherije'.²⁸

De afgebeelde zwanen wijzen op het recht van 'zwaandrift', een leenrecht om zwanen te mogen houden, dat echter alleen bekend is van Johans voorouders. Dit recht was sinds 1618 niet meer in bezit van de familie maar wellicht wilde de schilder er toch de status mee uitbeelden.²⁹

Met het speelschuitje, voortgetrokken door een jager op een paard, mocht Johan Sixti als eigenaar van aanliggend land de trekweg gebruiken zonder betaling van tol.³⁰ Van twee stukken oostelijke Vlietoever in Stompwijk, op de kaart van Dou genummerd met 115 en 117, had hij in 1636 stroken moeten afstaan voor

de aan te leggen trekweg.³¹ De agrarische activiteiten van de pachter van het bij Oostbos behorende land blijken uit de melkschuit links, de schuit met koeien die de Vliet oversteekt en de koehandel met handjeklap rechts.

Oostbos na Sixti

De verschillen tussen het in 1642 geschilderde huis en dat op het kelkglas uit midden achttiende eeuw zijn te verklaren uit de acties van opeenvolgende eigenaren.³² In 1658 verkocht Johan Sixti Oostbos voor 60.000 gulden aan de erfgenamen van Johan Schas en Barbara van Hoogstraten. De omschrijving luidde: 'Seeckere hofstede wooninge genaemt Oostbosch ende de hujsinge wegen schuijren boomgaarden thuijn en bosch landen soo teel weij als hooijlanden met den aenwesene thuijngereetschap ende dergelijcke tot de voorsz hofstede wooninge specterende'. Het bijbehorende land besloeg 40 morgen oftewel 31 hectare.

In 1707 kocht Pieter van Berkel het huis Oostbos met slechts zes morgen land rondom maar een paar maanden later breidde hij het oppervlak uit met vier morgen die oorspronkelijk bij de aangrenzende buitenplaats Haagwijk hoorden. Daardoor ontstond de basis voor een luxe siertuin rond het huis.

Toen Everard van Hussen Oostbos kocht in 1719 waren bij de koop inbegrepen 'alle de behangsels' en een 'schilderije voorstellende Oostbos' dat kennelijk belangrijk genoeg was om apart in de transportakte te vermelden. Waarschijnlijk ging het hierbij om het grote schilderij van Jan van Goyen.

Van Hussen ging verder met de tuinaanleg. Hij verplaatste de toegangssloot vanaf de Vliet naar de zuidzijde van de zogenaamde achterlaan waardoor het op het schilderij afgebeelde ophaalbruggetje overbodig werd.³³ Bij die actie is vermoedelijk ook de op het schilderij voor het huis afgebeelde bomenrij verdwenen. Tot slot voegde hij twee 'speelhuisjes' toe, paviljoentjes om van de tuin te kunnen genieten.

Nicolaas Twent, eigenaar van Oostbos vanaf 1726, breidde de buitenplaats uit met aangrenzend land en huisjes en vergrootte bovendien het herenhuis.³⁴ Dit blijkt uit een aanzienlijke verhoging van de verpondingsaanslag.³⁵ De verbouwing van een huis in Hollandse Renaissancestijl naar een meer classicistisch uiterlijk past in een voor die tijd veel toegepaste modernisering en geeft een verklaring voor het uiterlijke verschil tussen schilderij en kelkglas.

Twents erfgenamen verkochten in 1792 de buitenplaats met inmiddels twee en een halve morgen extra grond erbij aan Adriaan Gevers Deynoot.³⁶ Zijn zoon Cornelis Johan breidde het grondbezit van Oostbos geleidelijk verder uit, niet

in de laatste plaats om meer zeggenschap te krijgen over het polderbeheer en de directie van de watermolen.³⁷ Bij zijn overlijden in 1848 hoorde bij het bezit ruim 32 hectare land waaronder 29 hectare in de Oostbospolder. Zijn weduwe en zijn ongehuwde dochter Maria Adriana Wilhelmina Elisabeth Gevers Deynoot bleven op Oostbos wonen tot de verkoop in 1869.³⁸

De nieuwe eigenaar liet het bos kappen en verkocht een deel van het land. In 1870 kwam Oostbos in handen van de gebroeders Oosterlaan die de buitenplaats verder ontmantelden om een agrarisch bedrijf te starten. Het grote huis werd in 1873 afgebroken.³⁹

De verdere lotgevallen van het schilderij

In transportaktes van na 1719 staat het schilderij van Oostbos niet meer apart genoemd. Toch is het niet ondenkbaar dat het grote schilderij ook bij latere wisselingen van eigenaar op Oostbos is gebleven, misschien ‘nagelvast’. In de transportakte van 1792 staat wel een ‘geboisseerde’ kamer vermeld (voorzien van wandbepinning met regels en stijlen waartussen panelen konden worden geplaatst) en ook behoorden tot de koop ‘meubilaire goederen op seekere lijst gespecificeerd’ maar die lijst is helaas niet overgeleverd.⁴⁰

In 1867 was het huis Oostbos ingericht met een ronduit sober te noemen inboedel. In de boedelbeschrijving na het overlijden van de weduwe Gevers Deynoot-Beelaerts staat geen enkel schilderij op Oostbos vermeld. Rond die periode gebruikte Maria Gevers Deynoot het huis voornamelijk om samenkomsten te organiseren. Luxe objecten waren mogelijk al voor 1867 uit het huis gehaald.⁴¹

In 1882, negen jaar na de afbraak van het huis Oostbos, werd het schilderij in Brussel tentoongesteld.⁴² Hoewel het in de catalogus de neutrale titel ‘Paysage avec cours d’eau’ droeg, kan het vanwege de daarbij genoemde afmetingen eigenlijk niet om een ander dan het hier besproken schilderij zijn gegaan.⁴³ Het behoorde tot de collectie van de in Brussel woonachtige prins Charles van Arenberg. In het archief van de prins is een ongedateerde notitie bewaard gebleven die de Van Goyen uit 1642 bestempelt als een ‘nouvelle acquisition’.⁴⁴

Na de Eerste Wereldoorlog kwalificeerde de Belgische overheid de oorspronkelijk uit de Duitse Eifel afkomstige familie Arenberg als ‘vijandige ingezetene’.⁴⁵ De familiebezittingen werden deels in beslag genomen en ter dekking van de oorlogsschade verkocht. In 1926 werd het kunstbezit van de weduwe van prins Charles van Arenberg door de Belgische staat geveild, maar in de veilingcatalogus komt het schilderij niet voor.⁴⁶ In 1927 noemde C. Hofstede de Groot hem nog steeds

als eigenaar van Jan van Goyens *River Scene* in zijn acht delen tellende catalogus van zeventiende-eeuwse Hollandse schilders.⁴⁷

Hoe het schilderij in bezit van jonkheer Abraham Daniel Theodoor 'Daan' Gevers (1901-1989) is gekomen is niet bekend. Hij was de jongste zoon van jonkheer Hugo Gevers van Marquette (1858-1921) en jonkvrouw Pauline Adriana van Lennep (1869-1947) en hij was in hetzelfde jaar geboren als Erich van Arenberg, een achterneef van prins Charles.⁴⁸ Op de kostschool zaten zij in dezelfde klas waardoor een vriendschap ontstond die hun hele leven in stand zou blijven. Jonkheer Daan huwde in 1943 met Christine Bernardine Johanna barones de Vos van Steenwijk genaamd van Essen tot Windesheim (1916-2002). Kort na hun intrek op het huis Marquette kreeg het jonge echtpaar te maken met inkwartiering door de Duitsers. De contacten met Erich van Arenberg bleven na de oorlog behouden en het echtpaar ging regelmatig op diens voorouderlijke bezit in de Eifel jagen.

Zoals hiervoor beschreven bezocht journalist Van Ebbenhorst Tengbergen in 1958 het huis Marquette en trof het schilderij daar aan in een kleine kamer. In 1979 besloot het echtpaar Gevers om kleiner en geriefelijker te gaan wonen en Marquette te verkopen. Tijdens voorbereidingen van de overdracht van het schilderij aan de Staat der Nederlanden in 2002, vertelde de barones aan conservator oude kunst van Museum De Lakenhal Christiaan Vogelaar alleen dat het schilderij omstreeks 1950 in het bezit van haar en haar echtgenoot was gekomen.

Conclusie: niet Roucoop maar Oostbos

Jan van Goyen schilderde in 1642 niet Roucoop maar Oostbos. Een reconstructie van zijn gezichtspunt levert hiervoor het bewijs. Diverse topografische elementen zijn zodanig nauwkeurig weergegeven dat deze reconstructie mogelijk was. De verschillen in weergave tussen het schilderij uit 1642 en een gravure van Oostbos op een glas uit midden achttiende eeuw zijn te verklaren uit de acties van opeenvolgende eigenaren zoals tuinaanleg en een vergroting en verbouwing van het huis tussen 1729 en 1733.

Het bewijs wordt ondersteund door een transportakte uit 1719 met vermelding van een schilderij van Oostbos dat kennelijk bijzonder genoeg was om apart te vermelden. Bovendien blijken de als stoffering weergegeven tafereeltjes op de voorgrond van het schilderij stuk voor stuk symbolen voor de verworvenheden en rechten van Oostboseigenaar Johan Sixti. De nieuwe titel van het schilderij luidt dan ook *Gezicht op de Vliet bij Voorschoten met huis Oostbos*.

Noten

- 1 Met dank aan Christiaan Vogelaar, conservator oude kunst bij Museum De Lakenhal, voor de adviezen bij het tot stand komen van dit artikel.
- 2 M. Bos, *Het Stichts-Hollandse geslacht van den Bosch* (Hilversum 1995) 154, 168, 218; P.A. Meilink, *Het archief van de Abdij van Egmond* (Den Haag 1951), inv.nr. 584, 783-786. Zie ook www.janvanhout.nl, F. van Kan, 'Het Leidse Patriciaat tot 1420', lemma Van den Bosch.
- 3 Aflevering in een serie beschrijvingen door diverse auteurs van buitenplaatsen in Nederland. E.J. van Ebbenhorst Tengbergen, 'XXVII Kasteel Marquette of Huis te Heemskerk', *Cobouw* 102 nr. 15 (11 april 1958); eveneens in F.W. van Gulick (red.), *Nederlandse kastelen en landhuizen* (Den Haag 1960) 292-295. Met dank aan W. van den Eijkel.
- 4 H.J. Beck, *Jan van Goyen 1596-1669*, 4 delen (Doornspijk/Amsterdam 1972-1991), deel II (1973) nr. 488.
- 5 L.J. van der Klooster, 'Kastelen en Landhuizen in Voorschoten', *Voorschoten Historische Studiën* (1971) 136.
- 6 Voor datering: R. Aardewerk, 'Ons vrolijk buytenleven, verbeeld op twee drinkglazen van Kasteel Duivenvoorde', <http://www.artwis.com/articles/>; Met dank aan mw. A. Laméris, antiquair te Amsterdam.
- 7 Nieuwbouw door timmerman Cornelis Gerritsz. Hogendorp. Gemeentearchief Wassenaar-Voorschoten (GAWV), Oud Archief Voorschoten, inv.nr. 144b; C.H. Voorhoeve, *Lusthoven en oude huizen langs de Vliet* (Den Haag 1974) 179; C.H. Voorhoeve, 'Buitenplaatsen, herbergen en oude huizen' in F.H.Chr.M. Daams en J.D. de Kort, *Over, door en om de Leytsche Dam, geschiedenis van een gouden gemeente* (Leidschendam, 1988) 149.
- 8 Reglement Oostbospolder 1634, afschrift uit 1721. Nationaal Archief (NA) 3.20.47 Familiearchief De Raadt, inv.nr. 234; Polderlijst Oud Archief Hoogheemraadschap van Rijnland (OAR), inv.nr. 225 fol. 57. Er zijn geen aanwijzingen dat de molen na 1634 is vervangen. In 1813 had deze molen een 'vlucht' van 14m10, een maat die overeenstemt met de molen op het schilderij, waar een man op de ladder als referentie kan dienen. OAR, inv.nr. 7764, 16 oktober 1813; L.E. Teixeira de Mattos, *De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid Holland* deel 1 ('s-Gravenhage 1906) 710-711.
- 9 OAR Kaartenverzameling Rijnland A-490; Bestek van de bruggen Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Stadsarchief (SA) II, inv. nr. 6759, 2; Verbaal van de secretaris ELO, SA II, inv.nr. 6749; M. van der Wielen-de Goede, *De nieuwe trekweg langs de Vliet. Het jaagpad van Leiden tot de Leidschendam en de trekschuitdiensten naar Delft en naar Den Haag, 1636-1638* (Leiden 2006) 74.
- 10 Op beide kaarten is de scheidsloot tussen de Duivenvoordse en de Starrevaartpolder aangegeven zodat de kaarten op elkaar kunnen worden aangesloten.
- 11 Bij het huidige adres Oostvlietweg 28A, Leidschendam.
- 12 Zie de kaart uit 1636. Kaartenverzameling Rijnland A-490.
- 13 *Register van Holland ende Westvriesland van den jaere 1600 en 1601*, 321-323. Ook wel aangeduid met deel 2 van *Resolutiën van de Heeren Staten van Hollandt ende Westvrieslandt - (1574) - (1798)*; online op www.books.google.com. J.C. Kort, 'Repertorium op de grafelijke lenen in Rijnland 1222-1650' *Ons Voorgeslacht* 42-45 (1987-1990), leen 360, 424, online op www.hogenda.nl.
- 14 Barg is hooiberg. GAWV, Oud Rechterlijk Archief Voorschoten, inv.nr. 5, fol. 33v.

- 15 Johan Sixti junior werd op 6 maart 1632 gedoopt in de Kloosterkerk te 's-Gravenhage.
- 16 Verponding is een gewestelijke belasting op grond en op huizen. GAWV, Oud Archief Voorschoten, inv.nr. 144a, fol. 18v, huis 88.
- 17 GAWV, Oud Rechterlijk Archief Voorschoten, inv.nr. 7, fol 17, 58v en 77v; Haags Gemeente Archief (HGA), Archief Leidschendam/Voorschoten (ALV), 420, Oud Rechterlijk Archief Stompwijk, inv.nr. 7, fol. 193, 249, 272v, 303 en 339v.
- 18 F.P. Wagenaar, "Dat de regering niet en bestaat bij het corpus van de magistraet van Den Hage alleen". *De Sociëteit van 's-Gravenhage (1587-1802, een onderzoek naar bureaucrativering* (Leiden 1997) Bijlage 2.
- 19 H.P. Fölting, *De vroedschap van 's-Gravenhage 1572-1795* (Pijnacker 1985) 113.
- 20 W. Snouckaert van Schaumburg, 'Beknopte inventaris van het oud-archief van de Groote of Sint Jacobskerk te 's-Gravenhage', *De Navorscher* (1908) 276.
- 21 Vermogen in 1627 en in 1654: H.E. van Gelder, 'Haagse cohieren 1627', *Die Haghe* (1913) 40, 46 en M. Keblusek, 'Boeken in de hofstad, Haagse boekcultuur in de Gouden eeuw', *Hollandse Studiën* 33 (Hilversum 1997) 48; Bezit in Valkenburg: C. Hoek, 'De Leenkamer van de Hofstad te Zuidwijck', *Ons Voorgeslacht* 1978 (33) 654; Huizen in Den Haag: HGA notarieel archief 0372-01, inv.nr. 105 fol. 437 en inv.nr. 593b fol. 65, 70 en 71; *Die Haghe* (1945), 60; J. Schwencke, *Nieuwe wandelingen door Oud-Den Haag* (Zaltbommel 1968) 47, 48. Buitenplaats in Wateringen: HGA notarieel archief 0372-01, inv.nr. 224, fol. 197.
- 22 Michael van den Honert, 'Van den Honert en Huygens, Leidschendam en Voorburg' <http://home.online.nl/audeman/vdH/Thomas.html>; *Constantijn Huygens, zijn plaats in geleerd Europa* (University Press, Amsterdam 1973) 203, 206, 208, 283.
- 23 C. Huygens, *Briefwisseling*. Deel 1: 1608-1634 (ed. J. Worp, 1911) brief nr. 100, 23 februari 1621.
- 24 ELO, Archief Trekvaarten en Jaagpaden, inv.nr. 15, fol. 248; Van der Wielen-de Goede, *De nieuwe trekweg*, 81.
- 25 Ordonnantie van de gabelle, ofte tholle op den nieu-gemaecten Trekwech by de Steden Delff ende Leyden. ELO, SA II, inv.nr. 6740, 23 februari 1638.
- 26 Fölting, *De vroedschap van 's-Gravenhage*, 78, 97, 113-114, 274; NA Houtvesterij van Holland en West-Friesland 3.01.31, inv.nr. 53, fol. 112v.
- 27 HGA, notarieel archief 0372-01, inv.nr. 429, fol. 57.
- 28 HGA-ALV, Oud Rechterlijk Archief Veur (ORAV), inv.nr. 3, fol. 56.
- 29 Lenen 317 en 424 in C. Hoek, 'De Leenkamer van de Heren van Wassenaar', *Ons Voorgeslacht* 1978 (33) 576 en 628; *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (deel 5) 25.
- 30 OAR, inv.nr. 2745/15.
- 31 Zijn procuratiehouder Antonie van Doorn ontving hiervoor de vergoeding: f 62 en f 63 (f 1.000 per morgen). Van der Wielen-de Goede, *De nieuwe trekweg*, 133.
- 32 Overdrachten in HGA-ALV, ORAV. Verkoop 1658, inv.nr. 1, fol. 138v-139; Verkoop 1707, inv.nr. 3 fol. 122v; Uitbreiding 1708 inv.nr. 4, fol. 5; Verkoop 1719, inv.nr. 4, fol. 82; Verkoop 1726, inv.nr. 5, fol. 23.
- 33 Vergunning van het Hoogheemraadschap van Rijnland 28 december 1720. OAR, inv. nr. 243, fol. 91v.
- 34 Aankoop twee stukken grond aan de heerweg met huizen er op. HGA-ALV, ORAV, inv.nr. 5, fol. 38, 4 februari 1729 (huis afgebroken 1765) en ORAV, inv.nr. 13, 26 oktober 1779; Morgenboek Veur OAR, inv. nr. 7745c; Ontvangboeken en cohieren van de 200e penning over de landerijen en de

- 100e penning over de huizen, Veur 1782. HGA-ALV, 270, inv.nr. 356.
- 35 9 gulden samen voor een huis en een ruïnmanshuis, later samengevoegd tot één aanslag. In de kohieren van 1733 tot 1805 bleef de aanslag onveranderd 12 gulden en 10 stuivers. Gaardersboeken Veur NA 3.01.29, inv.nrs. 496 en 533; Ontvangboeken Veur 1747-1805 HGA-ALV 270, inv.nrs. 351, 352, 354 t/m 367; Uit de kadastrale leggers blijkt geen wijziging in de hierna volgende periode tot 1831. Kadastrale leggers Veur. HGA-ALV, 270, inv. nrs. 2129 t/m 2134.
- 36 Verkoop 18 augustus 1792 HGA-ALV ORAV, inv.nr. 13.
- 37 OAR, inv.nr. 7764. Plannen voor samenvoeging Knippolder en Oostbospolder.
- 38 In de akte worden de kadastrale nummers van het verkochte genoemd. HGA-ALV, notarieel archief Voorburg na 1842 (NAV), inv.nr. 27 (1869), akte 4447.
- 39 Verkoop 1870 HGA-ALV, NAV, inv.nr. 28 (1870), akten 4425 en 4426. Amotie van huis en bijgebouwen 1873. Kadastrale legger Veur. HGA-ALV, 270, inv.nr. 2133, artikel 268.
- 40 HGA-ALV, ORAV, inv.nr. 13, 18 augustus 1792.
- 41 HGA-ALV, NAV, inv.nr. 25 (1867) akte 4053.
- 42 *Exposition néerlandaise de Beaux-Arts organisée au bénéfice de la Société néerlandaise de bienfaisance à Bruxelles : catalogue explicatif* (Brussel 1882) catalogusnummer 78.
- 43 131,5 x 252,5 cm.
- 44 Persoonlijke mededeling van mw. A. Verbrugge, Universiteitsarchief en Kunstpatrimonium KU Leuven.
- 45 M. Triest en G. van Poucke, *Het grote taboena de grote oorlog, de Belgische staat versus de adellijke familie Arenberg* (Leuven 2013).
- 46 *Catalogue de la très belle galerie de tableaux anciens ayant appartenu à la princesse Charles d'Arenberg ... de la Galerie Georges Giroux*; Persoonlijke mededeling mw. A. Verbrugge, Leuven.
- 47 C. Hofstede de Groot, *A Catalogue Raisonné of the Works of the Most Eminent Dutch Painters of the Seventeenth Century*, acht delen (Londen 1908-1928), deel 8 (1927) 173, cat.nr. 657 b.
- 48 Niek Kaan 'Wie was jonkheer Frits Gevers', *Jaarboek Oud-Castricum* 26 (2003) 53-63; A. Hoogewerf, 'De laatste jaren van de familie Gevers op Marquette', *Historische Kring Heemskerk* 18 (1997) 41-48; Persoonlijke mededeling Jhr. L. Boreel, Wassenaar.

'Gezigt van Leijderdorp bij Leijden'. Gebroeders Louvier, houtsnede in kleur, ca. 1820 (Coll. ELO)

De zalige lucht der vrijheid

De Bataafse revolutiejaren 1795-1799 in Leiderdorp

Edward Sodderland

Inleiding

De Bataafse Omwenteling van 1795 was het beginpunt van een periode van grote politieke veranderingen. Het betekende het einde van de oude Republiek, waarna Nederland voor het eerst een eenheidsstaat werd.

Naar de Bataafse Revolutiejaren is veel onderzoek gedaan op het niveau van de internationale politiek, het proces van staatsvorming en de strijd in de grote steden.¹ De ontwikkelingen op het platteland zijn veel minder onderzocht.² Dit onderzoek wil licht werpen op hoe de revolutionaire idealen in Leiderdorp in de praktijk werden gebracht en wat de uitkomst hiervan was. De Leiderdorpers schoven hun ambachtsheer op waarlijk revolutionaire wijze aan de kant met als gevolg een jarenlang volgehouden strijd over hun zelf geproclameerde soevereiniteit.

Het onderzoek beperkt zich tot de revolutiejaren 1795 tot 1799 en volgt op een eerder onderzoek naar de patriotse revolutie in Leiderdorp van 1784-1787.³ Na de staatsgreep door radicalen in januari 1798 volgde een tweede staatsgreep in Den Haag in juni 1798 waarna Nederland in rustiger vaarwater terecht kwam en het revolutionaire elan langzaam uitdoofde.

Eind januari 1795 grepen de revolutionaire voormannen in Leiderdorp de macht. Wie waren dit? Hoe kwam de machtswisseling tot stand en hoe werd er omgegaan met de revolutionaire hoofddoelen, zoals het invoeren van de volkssoevereiniteit, de afschaffing van de standenmaatschappij (niet geboorte maar persoonlijke capaciteit was nu bepalend) en het uitroepen van de rechten van de mens? Is het onderscheid tussen radicalen en gematigden merkbaar? Hoe reageerden de oranjegezinden op de machtswisseling? Tot welke bestuurlijke veranderingen

Edward Sodderland studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Leiden. Hij werkt als cognitief gedragstherapeut bij GGZ Leiden, een onderdeel van Rivierduinen.

Sinds enkele jaren doet hij historisch onderzoek naar de geschiedenis van zijn woonplaats Leiderdorp.

gen leidden de revolutionaire idealen? Hoe reageerde de eigenaar van Leiderdorp, de stad Leiden, toen het ambacht het gezag van zijn ambachtsheer niet meer wilde erkennen? Zocht het nieuwe dorpsbestuur samenwerking met de andere dorpen in Rijnland? Wat was de impact van de radicale revolutie in januari 1798 en de daaropvolgende revolutie in juni? Bij Erfgoed Leiden en omstreken en het Nationaal Archief in Den Haag is archiefonderzoek gedaan naar deze roerige jaren.

De omwenteling van 1795

In Leiden vond de Bataafse Omwenteling plaats op 19 januari 1795. Leiderdorp was het eerste dorp dat twaalf dagen later volgde, de omliggende dorpen voerden de weken er na hun revolutie door. Wat gebeurde er tijdens de omwenteling, werden er bestuurders uit hun functie ontheven, wie waren de organisatoren en hoe zag het nieuwe bestuur er uit. Hoe pakte het revolutionaire ideaal van ‘gelijkheid’ uit?

Op zaterdag 31 januari verzochten afgevaardigden uit de Leiderdorpse bevolking ‘met veel bedaardheid’ de schout om een vergadering van het Gerecht om 15.00 u. die middag in het Rechthuis aan de Doesbrug.⁴ Dit verzoek werd ingewilligd en op deze vergadering werden schout Gronovius, secretaris Kluit en de ambachtsbewaarders Moraal en Snel door de afgevaardigden uit de bevolking uit naam der burgers ontslagen van hun posten. Zij moesten hun zitplaatsen verlaten en vertrekken. De afgezette leden van het Gerecht waren aangesteld door de ambachtsheer en dat paste niet meer bij de nieuwe ideeën over ‘gelijkheid’ en de soevereiniteit van het volk. Men wilde nu zelf zijn bestuurders kiezen en aanstellen. Met predikant van Voorst als voorzitter, nu president genoemd, werd door de eerste volksvergadering van Leiderdorp een nieuw voorlopig dorpsbestuur gekozen, nu municipaliteit (gemeenteraad) genoemd. De verkiezing gebeurde met ‘besloten briefjes’ en de burgers hadden ieder één stem. De nieuw gekozen bestuursleden werden in hun posten beëdigd en legden de nieuwe eed af.⁵ Hiervan hadden er twee deel uitgemaakt van de vorige schepensbank. De predikanten Dirck Cornelis van Voorst en Samuel Hubert speelden hierin een prominente rol naast Jan Proot, Ludolph Mulder en secretaris Jan van Rijn. Deze personen zouden nog jarenlang een bepalende rol blijven spelen in de dorpspolitiek en het dorp op lokaal, regionaal en nationaal niveau vertegenwoordigen. De omwenteling in Leiderdorp werd opgemerkt door de landelijke pers en was bijzonder genoeg om te worden vermeld in de Nieuwe Nederlandse Jaarboeken.⁶ Hierin werd kort verslag gedaan van de gebeurtenissen.

De volgende dag werden de burgers opnieuw, zoals gebruikelijk met ‘bekken slaan’, opgeroepen voor een volksvergadering in het Rechthuis.⁷ Nu de standen waren opgeheven was iedereen ‘burger’ met gelijke rechten. De namen van alle burgers werden van een lijst opgenoemd en degenen die nog niet de burgereed hadden afgelegd konden dit alsnog doen. Degenen die de eed niet wensten af te leggen werd gelast heen te gaan. De democratie beperkte zich dus al direct tot een deel van de bevolking. Vervolgens werd de beëdigde burgers gevraagd deel te nemen aan de burgerwacht. Dit was een verplichting die na het eerste enthousiasme over de omwenteling al snel veel weerstand ging oproepen. Een tweede gevolg van de burgereed was dat behoeftige burgers, die de eed weigerden af te leggen aanvankelijk niets kregen uitgedeeld. Hier kwam men snel van terug. Voor de behoeftigen van alle gezindten werd als gevolg van de weersomstandigheden al spoedig een extra collecte gehouden.⁸ De gegoede Leiderdorpers werd verzocht de behoeftigen in deze strenge winter te ondersteunen. Begin januari was het 17 graden onder nul en de grote rivieren waren bevroren.⁹

Bij de omwenteling hoorde ook het planten van een vrijheidsboom en een aantal burgers had op de vergadering gevraagd of de burgerij ter viering ‘iets tot ene vrolijkheid’ zou worden gegeven.¹⁰ Dat kregen ze. Een herbergier had opdracht gekregen die avond honderd flessen rode en witte wijn te schenken om de omwenteling feestelijk te vieren. De burgerij, waarvan er één de hoed der vrijheid droeg, haalde het dorpsbestuur af bij het Rechthuis, waarna men onder feestelijke begeleiding van muziek naar de kerk trok en aldaar de vrijheidsboom voor de kerk plantte onder het luiden van de kerkklokken.

Eind februari 1795 werden de Staten van Holland vervangen door de Provisionele Representanten van het Volk van Holland, die het beginsel van gelijkheid zo snel mogelijk zichtbaar wilden maken. Volgens een plakkaat van de Provisionele Representanten moesten de wapenborden in de kerken worden weggehaald en de wapens op grafzerken worden weggehakt.¹¹ De grafzerk in de kerk van de edelman Pieter van der Does is ondanks het plakkaat toch ongeschonden gebleven. In de kerk stonden aparte banken voor ‘de vroedschappen en derzelver mevrouwen’, een ambachtsbewaardersbank en een schepenbank. Nu de oude privileges waren afgeschaft werden de banken bezet door de leden van de municipaliteit en de krijgsraad en hun secretarissen. Met als duidelijke toevoeging ‘zolang ze in functie waren’.

De burgers werden gemaand de nieuwe vertegenwoordigers te respecteren en te erkennen. Waarschijnlijk was er toch de nodige weerstand tegen de omwenteling

want in een volgende vergadering op 4 februari werd de president gemachtigd om bij ongeregelde heden de orde te herstellen.¹² In de notulen van de municipaliteit komt het woord ‘bedaarheid’ regelmatig terug. Bij conflicten moesten de partijen toch vooral bedaar blijven. Volksofstootjes, vechtpartijen, afpersingen of berovingen werden zelden in de notulen vermeld, maar kwamen wel degelijk voor. Dit zal later nog blijken. De omwenteling zelf voltrok zich inderdaad ‘met veel bedaarheid’, van een bijtjesdag was zeker geen sprake. Pas later werden enkele dorpelingen, die in dienst van de municipaliteit waren, uit hun functie gezet, omdat ze ‘verlaafd waren aan hun vorige slavernij’.¹³

De omwenteling was een fluwelen revolutie. De door de ambachtsheer aangestelde bestuurders werden afgezet en voor het eerst vonden er democratische verkiezingen plaats. Het kiesrecht bleef echter voorbehouden aan de voorstanders van de Bataafse Revolutie. Een nieuw bestuur was snel gekozen en beëdigd en startte met hooggestemde idealen.

Het soevereine Volk van Leiderdorp

De omwenteling in Leiderdorp was de ambachtsheer, de stad Leiden, niet ontgaan. Leiden liet in een brief weten zo snel mogelijk op de hoogte te willen worden gesteld van wat was voorgevallen in het ambacht. De kersverse en zelfbewuste municipaliteit van Leiderdorp had de nieuwe tijdgeest goed begrepen en reageerde fel en op hoge toon. Van groot belang hierin was het gedrukte plakkaat van de Provisionele Representanten van het Volk van Holland van 6 maart 1795.¹⁴ Het plakkaat formaliseerde de bestuurlijke veranderingen die in Holland inmiddels waren doorgevoerd. Op talrijke plaatsen in Holland werd het bestuur overgenomen door revolutionaire comités. Dorpen en steden beriepen zich, gesteund door het plakkaat, op de soevereiniteit van het volk en verklaarden zich onafhankelijk van hogere autoriteiten.

Op 14 februari ontving de municipaliteit een brief van de Provisionele Raad van Leiden gericht aan de afgezette schout, waarin het ‘een nauwkeurig berigt van hetgeen tot uwent deswegens is voorgevallen en door u verricht is’ eiste.¹⁵ Deze brief riep veel ergernis op bij het revolutionaire dorpsbestuur. De secretaris van de Provisionele Raad van Leiden was namelijk op 1 februari, de dag na de omwenteling, in Leiderdorp geweest en had hen nota bene gefeliciteerd. In de Leidse en nationale couranten was bovendien verslag gedaan van de omwenteling. De brief uit Leiden werd in de volksvergadering voorgelezen en vier dagen later was het schriftelijke antwoord van Leiderdorp al klaar. Volgens de notulen reageerde het

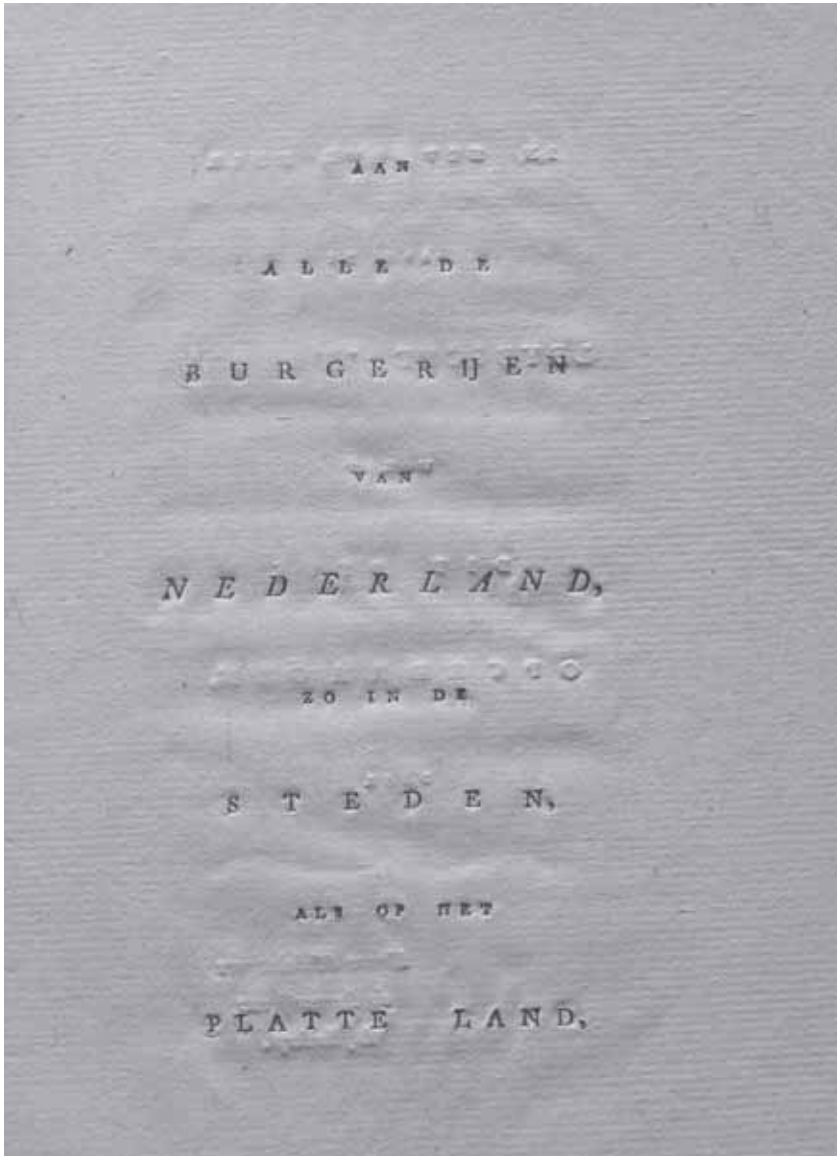
volk na publiekelijk voorlezen met ‘dit begeren wij, dit willen wij’ en galmde het van ‘hoezee’.¹⁶

Van de twee brieven met bijvoegsels werden tachtig exemplaren gedrukt door drukkerij Meerburg in Leiden in de vorm van een proclamatie, die eenentwintig bladzijden beslaat en gericht is aan ‘Alle de burgerijen van Nederland zo in de steden als op het platteland’.¹⁷ De eerste brief is een kopie van de brief van de Provisionele Raad van Leiden aan het ambacht. De tweede is een uitgebreide verontwaardigde reactie daarop en kunnen we zien als een manifest waarin het revolutionaire Leiderdorp zich onafhankelijk verklaart door zich te beroepen op haar onvervreembare rechten. Men beriep zich op de nieuwe revolutionaire beginselen, want ‘de burgerij van Leiderdorp heeft van onze Franse broeders geleerd dat zij ons vrijheid brachten en niet verwisseling van heer, dat zij ons gelijkheid aanvoerden en geen onderscheid tussen stedeling en dorpeling, dat zij de ware broederschap kwamen herstellen en geenszins eigenbelang en aristocratie’.¹⁸

De municipaliteit wilde de inhoud van de brieven openbaar maken zodat de burgers van Leiden en van het platteland zelf konden oordelen. Dit kunnen we zien als een poging er een nationale zaak van te maken en de rechten van de mens tot in zijn uiterste consequentie door te voeren. Het is niet bekend of en hoe er op deze oproep gereageerd is. De brief werd ondertekend met ‘De Vertegenwoordigers van het Volk van Leiderdorp. Uit naam en last derzelve, secretaris Jan van Rijn’. Wie de schrijvers is van het manifest is niet duidelijk, maar te denken valt aan beide predikanten en de secretaris.

De kersverse municipaliteit kwam assertief op voor zijn nieuw verkregen rechten, maar wilde alleszins redelijk blijven. Leiden had in 1584 de penningen betaald voor de aankoop van de ambachtsheerlijkheid en men was bereid te onderhandelen over terugbetaling.¹⁹ In hun antwoord sloeg de Provisionele Raad van Leiden een andere toon aan en verzocht om ‘vriendbroederlijke onderhandelingen’ over de overdracht van de stukken van het secretariaat en de schadeloosstelling aan Leiden.

Het laatste punt betrof de afgezette schout en secretaris. Zij hadden al voor de omwenteling het archief en de administratie van het secretariaat van het ambacht in veiligheid gebracht op het Raadhuis van Leiden. De municipaliteit verzocht dan ook de ‘boeken, papieren en gelden’ terug te geven en daar een tijdstip voor te bepalen waarop het Leiden gelegen zou komen de verlangde zaken terug te geven.²⁰

Titelblad Manifest aan de burgerij van Nederland, 1795.

T W E E
B R I E V E N ,
VAN DE MUNICIPALITEITEN VAN
LEYDEN EN LEYDERDORP,
MET ENIGE
B I J V O E G S E L S .
O F
B E G E E R T E D E R B U R G E R I J
V A N
L E Y D E R D O R P
U I T G E G E V E N .
D O O R D E R Z E L V E R
V E R T E G E N W O O R D I G E R S .

T L E Y D E N , M
J . M E E R B U R G ,
M D C C C X V .

Bladzijde in het manifest over Twee Brieven van de municipaliteiten van Leiderdorp en Leiden, 1795.

De pecuniële voordelen der ambachtsheerlijkheden

Leiden kocht in 1582 het ambacht Leiderdorp en verwierf daarmee het recht om als ambachtsheer de schout, secretaris en bode te benoemen en daarvoor ‘recognitiën’ (betalingen) te ontvangen van het ambacht. Ook de pachtgelden van de Zijl- en Schouwbrug (Leiderdorpse brug) werden jaarlijks afgedragen aan Leiden. Tijdens de Bataafse Revolutie zag men dit als een aantasting van de ‘onvervreembare rechten van den Mensch en Burger’. De rechten en prerogatieven van eigenaars van ambachtsheerlijkheden werden op 6 maart 1795 per decreet afgeschaft door de Provisionele Representanten van het Volk van Holland. Daarbij wel de bepaling dat ‘niemand van zijn eigendom beroofd kan worden, dan onder behoorlijke schadevergoeding’. Daar was de revolutionaire municipaliteit wel toe bereid.

Voor Leiderdorp betrof dit de recognitiën en pachtgelden. Deze ‘pecuniële voordelen’ werden volgens het plakkaat niet meer afgedragen aan de ambachtsheer maar voorlopig in bewaring gegeven bij een aantal gegoede Ingelanden. In het geval van Leiderdorp waren dit ‘zes der gegoedste burgers’ die de pachtgelden voor de bruggen en vaarten, inclusief de tol en hekgelden, in bewaring namen tot een Nationale Conventie dit bij wet zou regelen.²¹

Leiden protesteerde hier direct tegen en stelde het ambacht geheel verantwoordelijk voor de gevolgen van het ophouden van de betaling. Leiden verzocht het ambacht een commissie van vier personen te benoemen voor overleg. Het ambacht besloot gedurende de onderhandelingen de penningen voorlopig te deponeren in een kist in het Rechthuis, voorzien van twee sloten, waarvan het ambacht en Leiden beide een sleutel kregen.²²

In de kwestie van de pachtgelden werd al snel duidelijk dat Leiden vóór de aankoop van het dorp reeds voor twee derde eigenaar was van de brug en van het tolhek en trekpad langs de Zijl.²³ Leiden trad hierin op als particulier en niet als ambachtsheer. De brug moest nodig gerepareerd worden, maar Leiden wilde dat niet doen zolang de gelden niet waren overgedragen. In augustus ging Leiderdorp akkoord met een conceptverdrag en droeg alsnog de pachtgelden over, waarna Leiden terstond de Zijlbrug liet repareren.²⁴ Over het twistpunt van de recognitiën van de ambten bleef men het voorlopig nog oneens. Deze strijd zette zich nog jaren voort. Hierover werd een uitgebreide briefwisseling gevoerd en beide partijen ontmoetten elkaar een aantal keren voor onderhandelingen. In maart 1798 besloot de municipaliteit de recognitiegelden van het schout- en bodeambt (120 gulden) van 31 januari 1795 tot 31 januari 1798 voorlopig in bewaring te geven bij secretaris Jan van Rijn tot de zaak der Heerlijkheden bij wet was geregeld.²⁵

Een nieuw dorpsbestuur

De ambachtsheer stelde tot 1795 de schout aan, bijgestaan door een secretaris, een bode en twee ambachtsbewaarders. Het ambacht koos uit eigen gelederen zeven schepenen, de zogenaamde schepenbank. Plaatselijk bestuur en lage rechtspraak waren in handen van schout en schepenen.

Wie waren de initiatiefnemers van de machtsgreep, waar kwamen ze vandaan en wat streefden ze na? Opvallend is de rol van de twee predikanten en mogelijk hebben zij het voortouw genomen. Predikant Dirk Cornelis van Voorst was door de Gereformeerde Kerk beroepen in Leiderdorp. Van Voorst schreef voor het exercitiegenootschap van Leiden een vurig revolutionair gedicht, een zang voor vrije Batavieren.

Zang voor de vrije Batavieren

*Wel aan! Bataven,
Die, met verdriet,
Nog op 't gebied
Der oude Graven
Te rugge ziet!
Die wulpsche Dwing'landij
Vervloekt, met al de slaven
Van een gehaate Heerschappij!
Wilt steeds betoonen,
Dat ge, eensgezind,
Het zagt bewind
Der Vrijheids - zonen
Oprecht bemint!*

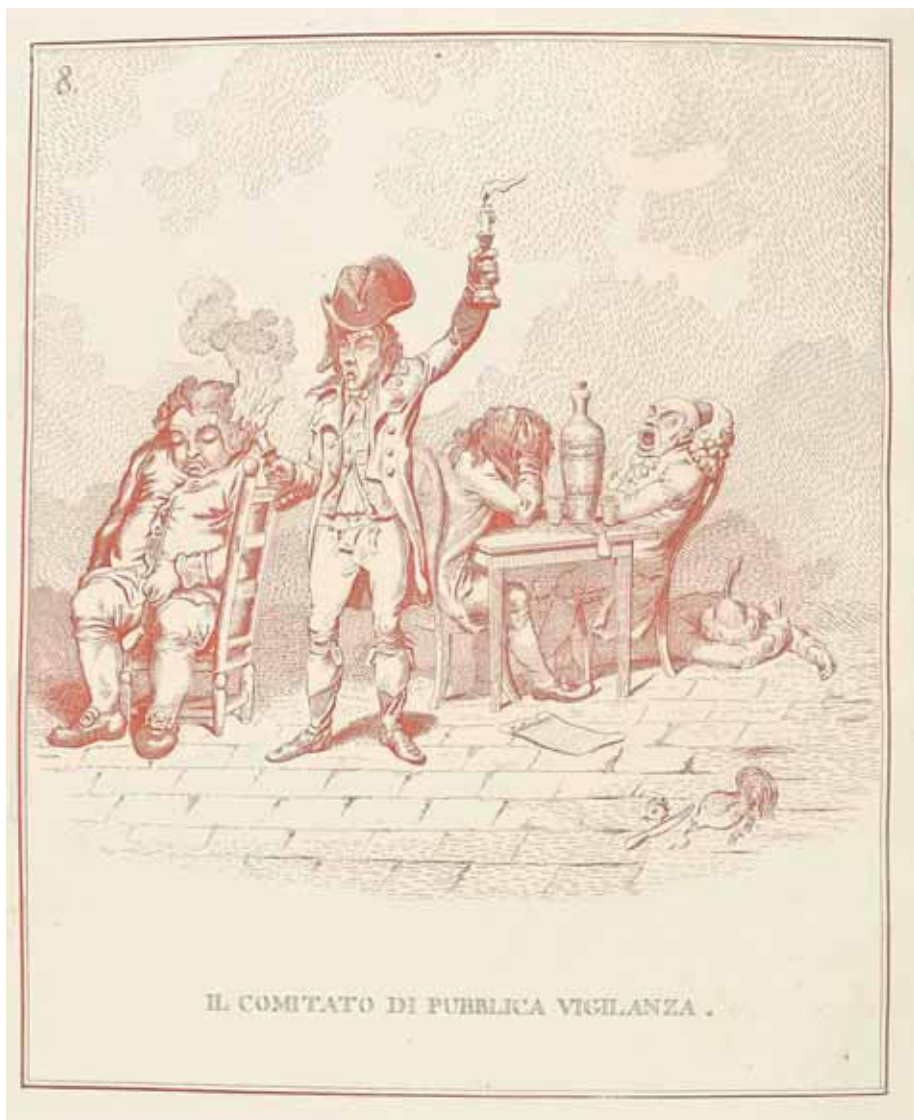
De andere predikant was Samuel Hubert. Hij werkte van 1774 tot 1790 in Leiderdorp en woonde in Leiden. Een volgende actieve bestuurder was de ondernemer Jan Proot, olieslager en houtkoper in Leiderdorp en aldaar woonachtig.²⁶ Hij was geboren in Delft, waar zijn vader koopman was. Proot was rooms-katholiek en daardoor tot 1795 uitgesloten van bestuursfuncties. Hij was vanaf de omwenteling lid van de municipaliteit en afgevaardigde voor Rijnland en de nationale vergaderingen.²⁷ Vóór 1787 diende hij al als vrijwilliger (3e korporaal) in het patriotse exercitiegenootschap.²⁸ Vanaf de omwenteling in 1795 was hij lid van de krijgsraad en kapitein bij de burgerwacht. Ludolph Mulder was naast zijn functie

in het dorpsbestuur en volksrepresentant ook een actief lid van de sociëteit. Over hem zijn geen verdere gegevens bekend. Jan van Rijn was vanaf de omwenteling secretaris en bode van de municipaliteit. Van hem is weinig bekend, maar vermoedelijk speelde hij een belangrijke rol in de dorpspolitiek. Hij was gematigd, maar wel principieel in zijn politieke opvattingen. Na het afzetten van de door de ambachtsheer benoemde bestuurders waren er dus direct capabele bestuurders die het bestuur konden overnemen.

Naast de gematigde revolutionairen was er een kleine groep radicale revolutionairen. Gerrit van Klaveren (junior) was mennoniet en voorzitter van de burger-sociëteit. Hij was in veel gevallen woordvoerder en eiste in tal van zaken actie van de municipaliteit. Proot en Mulder waren behalve lid van de municipaliteit ook lid van de sociëteit. Hoe zij met twee petten op hun functies bekleedden wordt nergens duidelijk, maar zij dreven de zaken niet zo op de spits als Van Klaveren. Hoe de oranjepartij(en) georganiseerd was en wie daarin de hoofdrolspelers waren is vrijwel onbekend.

Een volgende maatregel was de scheiding van kerk en staat. Met de omwenteling van 1795 werd het beginsel van gelijkheid van de verschillende godsdienstige gezindten aanvaard. De 'bevoorrechte' Gereformeerde Kerk moest nu zelf financiële middelen gaan zoeken en ook bewijzen dat de kerk en bijbehorende gebouwen wettig eigendom waren. In Leiderdorp kon dat worden aangetoond. De gereformeerde kerk telde in deze jaren 555 lidmaten.²⁹ Op een bevolking van ongeveer duizend ingezetenen waren de protestanten dus ruim in de meerderheid.

Een grote verandering was het opsplitsen van het dorpsbestuur in provisionele comités waarvoor verkiezingen werden gehouden. Rechtspraak en bestuur waren nu gescheiden. In april 1795 is er sprake van een Comité Algemeen Welzijn, Comité van Inkwartiering, een Comité Civiele Zaken en een Comité van Justitie. In dit laatste comité zaten gekozen burgerrechters. Korte tijd later kwam er ook een Comité van Waakzaamheid.³⁰ Het archief van dit laatste comité is niet bewaard gebleven, maar door een ingebracht incident in de vergadering van de municipaliteit krijgen we wel een idee over zijn bezigheden.³¹ Eind mei 1795 voeren twee mannen met hun gezin uit Koudekerk over de Oude Rijn langs het dorp waarbij Oranjeliedjes werden gezongen, onder andere 'al is ons prinsje nog zo klein, al evenwel zal hij stadhouder zijn, oranje boven!' De mannen behoorden tot het regiment jagers dat ingekwartierd was in Woubrugge. Zij werden in hechtenis genomen en overgedragen aan de baljuw. In het dorp waren geen mogelijkheden ze vast te houden. Het Comité lette tevens op bedelaars en landlopers om ze indien nodig te arresteren.

Comité van Waakzaamheid: spotprent op het Comité van Algemene Waakzaamheid. Vijf leden van dit comité zijn dronken en in slaap gevallen, de centraal staande man is blind en houdt twee kaarsen in zijn hand. Op de vloer ligt een haan (symbool van de waakzaamheid) waarvan de kop afgesneden is. Ets, anoniem, 1795 (Coll. Rijksmuseum, Amsterdam).

De Provisionele Representanten

De Provisionele Representanten van het Volk van Holland vormden vanaf 26 januari het algemeen bestuur van het gewest Holland. Dit algemene bestuur delegeerde diverse taken aan comités voor nadere uitwerking. Iedere bestuurlijke eenheid mocht maximaal vier personen afvaardigen naar de Provisionele Representanten van het Volk van Holland. Leiderdorp viel onder de bestuurlijke eenheid Rijnland. Drie van de vier afgevaardigden die Rijnland koos waren afgevaardigden van Leiderdorp. Afgevaardigd werden de predikanten Hubert en Van Voorst en Ludolph Mulder. Alle drie waren ook lid van de municipaliteit.

Het organiseren van de eerste Nationale Vergadering, de eerste moderne volksvertegenwoordiging, met als taak het ontwerpen van een grondwet, vergde meer tijd. In februari 1796 was men zover om hiervoor de eerste landelijke verkiezingen te houden. Een districtensysteem verdeelde het land in kiesdistricten van

Jan Proot. Tekening in Oost-Indische inkt, mogelijk Hausdorff, 1796 (Coll. Rijksmuseum, Amsterdam)

vijftienduizend inwoners. Ieder district werd verdeeld in dertig grondvergaderingen van vijfhonderd inwoners en iedere grondvergadering wees één kiezer aan. Leiderdorp kende met zijn ongeveer duizend inwoners dan ook twee grondvergaderingen. De dertig kiezers van een district kozen één lid van de Nationale Vergadering. De katholieke Leiderdorper Jan Proot werd als representant gekozen voor het district Hazerswoude en afgevaardigd naar de Nationale Vergadering in Den Haag.³²

Al snel na de omwenteling had Leiderdorp het initiatief genomen om te komen tot een vergadering van de dorpen in Rijnland.³³ Hiervoor ging een brief uit naar de omliggende dorpen met de uitnodiging tot een gezamenlijke vergadering in het Rechthuis van Leiderdorp. Op de eerste vergadering waren zeventien dorpen vertegenwoordigd. In september 1795 was dit aantal aangegroeid tot vierentwintig dorpen.³⁴

De burgersociëteit

In heel Nederland werden burgersociëteiten opgericht waar patriotsgezinde burgers bijeen kwamen om te discussiëren over de idealen van de Franse revolutie. Ze hadden als doel de omwenteling te ondersteunen en te zorgen dat er een rechtmatige volksvertegenwoordiging kwam. Ze waren de waakhonden van de Bataafse Revolutie. De sociëteiten hadden een nauwe binding met de exercitiegenootschappen, waarin patriotse burgers zich oefenden in het hanteren van wapens, schieten en exerceren. In Leiderdorp is pas halverwege februari 1795 sprake van een burgersociëteit.³⁵ De democratisch gekozen burgerkrijgsraad, opgericht om de burgerwacht te organiseren, nam het initiatief voor het oprichten van een sociëteit. De leden van de krijgsraad waren verplicht de eed van trouw af te leggen.³⁶ Er was een grote verwevenheid tussen de burgerwacht (het vroegere exercitiegenootschap), krijgsraad en burgersociëteit, maar ook met het dorpsbestuur. De sociëteit bemoeide zich actief met het dorpsbestuur en kwam met een stroom aan verzoeken en voorstellen. Over de mogelijke gevolgen van de dubbelfunctie van Proot en Mulder, lid van municipaliteit en sociëteit, komen we niets te weten.

Van de sociëteit is geen ledenlijst bewaard gebleven, maar in de notulen van de municipaliteit vinden we wel de namen van de woordvoerders van de sociëteit. De meest prominente figuur onder hen was de radicaal Gerrit van Klaveren jr., voorzitter en secretaris van de sociëteit en secretaris van de krijgsraad. Door zijn onbesuisde uitspraken en temperamentvolle karakter kwam Van Klaveren diverse malen in aanvaring met de municipaliteit. In april 1798 verdween hij waarschijn-

lijk uit het dorp want hij werd aangesteld als bode bij de agent van Politie en Binnenlandse Correspondentie in Den Haag.³⁷

De sociëteit was een actieve club en stuurde regelmatig een commissie naar de vergadering van de municipaliteit met voorstellen, discussiepunten of eisen. Zo verzocht de sociëteit om het ontslag van armmeesters en diakenen, omdat ze het vertrouwen van de burgers verloren zouden hebben.³⁸ Het was ook de sociëteit die terugkwam op de gebeurtenissen in oktober 1787 na de inval van de Pruisische troepen.³⁹ Of de municipaliteit werk wilde maken van de personen die toen de geweren ‘weggehaald en onder zich genomen hebben’ en ze te bewegen ze terug te geven of een schadevergoeding te betalen. Ook moesten ze de toen ‘opgehaalde gelden’ teruggeven. Er waren dus dorpelingen afgeperst. Dit is de eerste keer na de gewelddadigheden in 1787 dat we kennis nemen van wat er plaats vond in deze roerige dagen. Pas nu komen we te weten dat de leden van het toenmalige exercitiegenootschap ‘door een dol en opgeruid gemeen’ van hun wapens werden beroofd die vervolgens werden verkocht of vernield. Een deel ervan was door de Pruisische troepen meegenomen. En nog ‘meerdere slechtigheden’ hadden plaats gevonden. Er waren drie personen geweest die bij een aantal burgers de geweren in beslag hadden genomen en geld hadden afgeperst. Men wilde ze alsnog voor het Comité Civiel laten verschijnen. In juli had het dorpsbestuur nog geen stappen ondernomen en drong een gecommiteerde van de sociëteit aan op restitutie en schadevergoeding want ‘er is ongeduld onder de burgers’.⁴⁰

De sociëteit stond herhaaldelijk met zijn eisen tegenover de municipaliteit, die geen harde maatregelen wilde nemen. Mannen uit het dorp die weigerden deel te nemen aan de burgerwacht werden verplicht contributie te betalen. Bij weigering ging de municipaliteit meestal niet over tot vervolging of uitzetting uit het dorp, zoals de sociëteit voorstond. De sociëteit wilde dat de municipaliteit actie ondernam tegen de orangesociëteiten, maar hier zijn geen aanwijzingen voor gevonden. De municipaliteit beperkte zich over het algemeen tot het uitoefenen van zachte drang.

Het ‘cabaalieren’ van de contrapartij

Door een brief van de sociëteit aan de municipaliteit krijgen we voor het eerst zicht op de strijd tussen de partijen in het dorp en blijkt de tegenpartij zijn eigen sociëteit te hebben gehad.⁴¹ Eind december 1795 gingen commissarissen van de burgersociëteit, die nu ‘Tot heijl van ’t Vaderland’ blijkt te heten, naar de vergadering van de municipaliteit. De secretaris Gerrit van Klaveren deed het woord. Zij lazen een memorie voor met klachten over bijeenkomsten en ‘orange cabaalen’. Ze

wisten dat er in het dorp gezelschappen samen kwamen, die groter dan voorheen zouden zijn en vreesden hun intriges.

Na hun klachten te hebben toegelicht verzochten de gecommiteerden de municipaliteit een aantal maatregelen te nemen. Ze wilden hun medewerking bij het tegenwerken en zelfs vernietigen van de 'slegthedens' bedreven door de concurrerende sociëteit. Nu pas blijkt waar hun felle reactie vandaan kwam. De oranjesciëteit had een verzoek ingediend om als stemgerechtigd te worden erkend in de grondvergaderingen. Ze wilde dus op democratische wijze meedoen aan de verkiezingen. Van Klaveren kon dat kennelijk niet tegenhouden. Daarom stelde hij nu voor om stemgerechtigden een eed te laten afleggen met een formulier en deze te laten ondertekenen voor een commissie. Van Klaveren had daar al een verklaring voor ontworpen die hij direct voorlas.⁴² Iedere stemgerechtigd burger zou dit moeten ondertekenen, met uitsluiting van diegenen die zich schuldig hadden gemaakt aan plundering, lastering of afperserij van geld en goederen van hun medeburgers. Hiermee doelde hij op de gewelddadigheden in oktober 1787.

Dit is de enige keer dat er melding werd gemaakt van een oranjesciëteit of zelfs meerdere sociëteiten. De municipaliteit ging akkoord met het voorstel.⁴³ De bode kreeg opdracht bij alle stemgerechtigden langs te gaan, de verklaring voor te lezen en te laten ondertekenen. Over partijstrijd zijn nauwelijks meldingen gedaan. Behalve in september 1795 toen Hubert, Mulder en nog twee leden van de municipaliteit aangaven zich niet opnieuw verkiesbaar te stellen 'door de vele onaangenaamheden die nu en dan plaats vinden'.⁴⁴ Uit deze schaarse mededelingen is wel op te maken dat er meer onderlinge strijd was dan op het eerste gezicht lijkt.

De grondvergaderingen

Begin 1796, het tweede jaar der Bataafse Vrijheid, werden er verkiezingen gehouden voor de Nationale Vergadering, het eerste moderne vertegenwoordigend lichaam in Nederland. De grondvergaderingen kozen elk één representant voor de districtsbijeenkomst die op hun beurt één representant voor de Nationale Vergadering kozen. Alle mannelijke personen ouder dan 20 jaar die niet van de bedeling leefden hadden een stem in de grondvergadering. Dat leek een grote stap richting de moderne democratie, maar om te mogen stemmen moesten de stemgerechtigden eerst de burgereed afleggen en een schriftelijke verklaring ondertekenen. De bode ging bij alle ingezetenen langs om de verklaring te laten lezen of voor te lezen en vervolgens te ondertekenen.⁴⁵ Van de onwilligen werd een lijst bijgehouden en waren dus niet stemgerechtigd op de grondvergaderingen.

Eerste Nationale Vergadering: de eerste zitting van de Nationale Vergadering in de voormalige balzaal op het Binnenhof in Den Haag. Handingekleurde ets en gravure, anoniem, 1796 (Coll. Rijksmuseum, Amsterdam).

De grondvergaderingen waren goed op de hoogte van wat er onder de bevolking leefde en gecommitteerden van de grondvergaderingen brachten klachten over van burgers naar de municipaliteit.⁴⁶

De ene grondvergadering werd gehouden in het huis van een burger, de ander in het Rechthuis. De burgersociëteit werd daarbij ontbonden en ging in feite op in de twee grondvergaderingen. Tot nu toe werkten de sociëteit/grondvergaderingen goed samen met de municipaliteit, maar er ontwikkelde zich al snel een machtsstrijd. Het was met name rond de persoon van Gerrit van Klaveren, voormalige secretaris van de burgersociëteit en nu president van een van de twee grondvergaderingen, waar de spanningen hoog opliepen. Van Klaveren deed een poging het aantal patriotsgezinde stemgerechtigden omhoog te krijgen.⁴⁷ Hij stelde voor om, net als in Leidschendam, alle mannen die de wapens voerden en nog geen twintig jaar oud waren ook als stemgerechtigden te erkennen. Een duidelijke poging de patriotse zaak te bevoordelen. Kennelijk was er een flink aantal patriotsgezinde

jongeren actief in de burgerwacht van wie hij de stemmen kon gebruiken. De municipaliteit ging hier niet in mee en wees het voorstel af.

In augustus 1797 stemden beide grondvergaderingen over de ontwerpconstitutie. In de ene vergadering was er een krappe meerderheid voor, in de andere een ruime meerderheid tegen. Het ontwerp kwam er niet door. De stagnatie rond het doorvoeren van de grondwet zou in januari 1798 leiden tot een staatsgreep door radicale revolutionairen.

Burgerwacht

Na de contrarevolutie in 1787 kreeg het patriotse exercitiegenootschap het verbod opgelegd om te exerceren en zich te oefenen in de wapenhandel. Begin februari 1795 werd de burgerwacht opnieuw opgericht en bewapend. Per brief verzocht de municipaliteit Den Haag om wapens, te weten zestig snaphanen, sabels en patroontassen.⁴⁸

Bij de heroprichting van de burgerwacht moesten de revolutionaire beginselen worden toegepast, zoals gelijkheid voor de wet.⁴⁹ Hoe pakte 'gelijkheid' uit in de praktijk? Een eerste inperking van deze gelijkheid was dat alleen burgers die de burgereed hadden afgelegd mochten deelnemen aan de burgerwacht en bewapend en getraind worden. Dus ook de oranjegezinden mochten meedoen, op voorwaarde van de burgereed. Dit in tegenstelling tot het voormalige patriotse exercitiegenootschap dat oranjegezinden uitsloot. Een tweede inperking op het gelijkheidsbeginsel was dat burgers die een ambt bekleedden hun ambt zouden kwijt raken als ze de burgereed niet wilden afleggen. Veel onwilligen kozen eieren voor hun geld en legden de burgereed alsnog af. De gelijkberechtiging gaf nog meer problemen. In november 1795 klaagde de krijgsraad bij de municipaliteit over vele burgers die tot de burgerwacht behoorden maar weigerden wacht te lopen.⁵⁰

Burgers die weigerden mee te doen aan de burgerwacht werden wel verplicht contributie te betalen aan de krijgskas.⁵¹ De burgerkrijgsraad, bezet door burgers die ook in de burgersociëteit actief waren, bleven de weigeraars achter de broek zitten en wilde dat de municipaliteit overging tot vervolging. De weigeraars kregen door de krijgsraad ook boetes opgelegd bij wanbetaling, maar het innen daarvan was minder makkelijk.

Toch blijkt keer op keer dat de municipaliteit een voorzichtig beleid voorstond en eerder 'vriendelijke schikkingen' wilde dan weerspanningen voor het Comité Civiel te dagen. Dit tot grote ergernis van de burgerkrijgsraad. De

verhouding tussen municipaliteit en krijgsraad kwam door het contributieprobleem geleidelijk meer onder druk te staan. Wie had het hierin nu voor het zeggen?⁵² De municipaliteit weigerde toestemming te geven de gelden bij de onwilligen te laten innen door de krijgsraad. De municipaliteit was van mening dat burgers door de geldheffingen steeds meer in financiële problemen waren gekomen, maar de krijgsraad wilde zich stipt aan de regels houden⁵³. Er werd een commissie benoemd om de kwestie op te lossen. Men kwam er duidelijk niet uit en de krijgsraad zocht op eigen houtje steun bij het Provinciaal Comité van Holland, waarop de municipaliteit in oktober 1796 een eigen commissie afvaardigde naar Den Haag.⁵⁴ Het Provinciaal Comité droeg op 'alles te verrichten ter bevordering van eendragt, heijl en welzijn der goede en stille ingezetenen deses ambacht'. De onderlinge strijd was hiermee niet opgelost en sleepte zich voort.

De radicale revolutie en de 'Bataafse Terreur'

Op 22 januari 1798 pleegden radicale revolutionairen een staatsgreep waarna een grondwet, de Staatsregeling, kon worden aangenomen. Op 12 juni 1798 volgde een tweede staatsgreep door gematigde revolutionairen. Wat vinden we terug van deze felle landelijke politieke strijd na de radicale revolutie in Leiderdorp? Wie waren de hoofdrolspelers, hoe verliepen de van bovenaf gecontroleerde zuiveringen en kon men blijven samenwerken?

Zes dagen na de staatsgreep van 22 januari ontving de municipaliteit een proclamatie uit Den Haag over de gebeurtenissen op 22 januari en riep de municipaliteit een buitengewone vergadering bijeen⁵⁵. Het Administratief Bestuur in Den Haag gaf het plaatselijke bestuur opdracht zijn werk voort te zetten en geen nieuwe verkiezingen te houden. Het bestuur kreeg de opdracht een namenlijst op te sturen van de leden van de municipaliteit. De brief met de namenlijst werd verzonden met de schuit van vijf uur van Leiden naar Den Haag. Wekenlang gebeurde er niets tot er op 13 maart een brief binnen kwam van de agenten van het Administratief Bestuur van Trignt en Valck uit Den Haag, die de taak hadden de plaatselijke besturen te reorganiseren (zuiveren) in het district Midden Rhijn.⁵⁶

Voor de agenten arriveerden werden nog snel enkele maatregelen genomen voordat de zuivering zou plaats vinden.⁵⁷ De achtergehouden recognitiegeden besloot men te consigneren bij Jan van Rijn tot de zaak der heerlijkheden bij wet geregeld zou zijn. Verder besloot men dat de niet weggezuiverde leden de 'aftre-

dende' leden een acte van decharge zouden verstrekken. Een acte waarin verklaard werd dat de aftredende leden tot tevredenheid hadden gefunctioneerd. De municipaliteit was dus eensgezind, probeerde toekomstige problemen voor te zijn en bleef wat betreft de recognitiegeden een eigen koers varen.

De agenten lazen de volgende dag in de vergadering hun last voor waartoe ze opdracht hadden gekregen en ontsloegen alle leden van hun posten die daarop de vergadering verlieten. Vervolgens lieten zij de bode een aantal burgers oproepen, die bekend stonden als 'de tegenwoordige orde van zaken volledig toegedane personen'. Zij werden aangesteld als leden der municipaliteit⁵⁸. Lelyveld, een bestuurder uit Leiden, werd aangesteld als schout civiel en secretaris. Alle nieuwe leden moesten nu de volgende verklaring en belofte afleggen en ondertekenen 'ik verklare, te hebben een onveranderlijken afkeer tegen het stadhouderschap, de aristocratie, de regeringloosheid en het federalisme'.⁵⁹ Het nieuwe bestuur werd verplicht een lijst te maken van de ambtenaren die 'verkleefd' waren aan het stadhoudelijk bewind. De 'afgetreden' leden Hubert, Vreeburg, Brugman, Reijnaart, Jan van Rijn verzochten om een acte van decharge die ze ook kregen.

De overdracht van de macht gaf nog enkele problemen. De afgezette secretaris Jan van Rijn, weigerde, gesteund door predikant Samuel Hubert, de notulenboeken af te geven.⁶⁰ Deze kwestie zou nog lang blijven spelen. Ondertussen kreeg de municipaliteit opdracht alle burgers het stemrecht te ontnemen die lid waren geweest van gemenebest gezinde sociëteiten.⁶¹ Ook ging men over tot de opgelegde taak plaatselijke ambtenaren te ontslaan.⁶² Binnen een maand moesten 'alle nutteloze of onwaardige plaatselijke amptenaren en bedienden van hunnen posten ontzet worden en dezelve met waardige en kundige vaderlanders worden voorzien'.

Op 1 mei werd de Staatsregeling voor het Bataafsche Volk ingevoerd, waarmee Nederland zijn eerste Grondwet had gekregen. Het Administratief Bestuur gaf opdracht tot een groot nationaal feest op 19 mei en stuurde een proclamatie met aanwijzingen hoe de revolutie te vieren.⁶³ Jacob van Rijn, voorzitter van de Municipaliteit, hield een vlammende toespraak.⁶⁴ Hij begon zijn lofzang op de revolutie met 'Geluk, geluk, mijn medeburgers, de lang gewenste dag is eindelijk genaderd, waarin het stadhoudelijk aristocratisch en despotisch gezag geheel is gefnuijkt. Wij ademen de zalige lucht der vrijheid, thans treede wij volkomen in de uitoefening onser onvervreembare en onverdeelbare regten.....'. De zegeningen van de revolutie werkte hij nauwgezet uit.

Op 12 juni vond een tweede staatsgreep plaats door gematigde revolutionairen. Daarop volgde een officiële bekendmaking over aanneming of verwerping van de Staatsregeling en werden de burgers die bij de stemming van 23 april over de Staatsregeling niet behoorden tot de stemgerechtigden nu wel mochten stemmen⁶⁵. Jan van Rijn liet zich onmiddellijk in het stemregister inschrijven. Onder tusschen kwam er een brief van het nieuwe Administratief Bestuur met de opdracht enkele burgers te arresteren, waaronder de radicaal Pieter Vreede, als ze mochten verschijnen in Leiderdorp⁶⁶. Op 26 juni kwam er een brief waarin Jan van Rijn, de afgezette secretaris, werd hersteld in zijn functie van secretaris⁶⁷.

Conclusie

De Bataafse Revolutie luidde in Leiderdorp een periode in van ongekende hervormingen. De afschaffing van heerlijke rechten, voor het eerst een zekere vorm van democratie en een grote mate van zelfbestuur zetten het dorp op zijn kop. In tegenstelling tot de patriotse revolutie van 1787 werden de oranjegezinden op basis van het gelijkheidsbeginsel voor het eerst niet volledig uitgesloten.

De revolutie begon met veel inzet en enthousiasme van een klein groepje mannen, onder wie de twee predikanten. Zij waren begeistert door de revolutionaire idealen en wilden ze nu in de praktijk brengen. De gematigden waren in de meerderheid en konden een klein groepje radicalen weerstaan. Op regionaal niveau nam het dorpsbestuur direct na de omwenteling al het voortouw door samenwerking te zoeken met een groot aantal dorpen in Rijnland. Vergeleken met de omliggende dorpen onderscheidde Leiderdorp zich door het aantal afgevaardigden naar de Nationale Conventie (1) en naar de Representanten van het Volk van Holland (3).

Met de onafhankelijkheidsverklaring ten opzichte van zijn ambachtsheer nam de kersverse municipaliteit direct stelling, zich kort daarna gesteund wetende door de afschaffing van de heerlijke rechten door de nieuwe overheid. Door het laten drukken en verspreiden van een manifest over zijn onafhankelijkheid zocht het de publiciteit. Het revolutionaire bestuur wilde zijn boodschap zo goed mogelijk uitdragen. Wat volgde was een jarenlange strijd met de stad Leiden over de pecuniële voordelen, waarbij het dorp hardnekkig vasthield aan het revolutionaire principe van soevereiniteit. Pas na jaren gaf het zijn strijd op. Het tekent het nieuwe zelfbewustzijn dat was ontstaan in deze revolutionaire jaren. Opvallend is de gematigde interne opstelling van de Leiderdorpse revolutionairen en de assertieve en felle externe opstelling naar de ambachtsheer.

De radicale machtsgreep in januari 1798 had weinig gevolgen voor de municipaliteit. De doorgevoerde zuivering was beperkt. Na de tweede staatsgreep doofde het revolutionaire vuur, net als in de rest van het land. In de jaren die volgden werden een aantal revolutionaire vernieuwingen terug gedraaid maar het ingezette proces van democratisering was onomkeerbaar. Pas in 1848 zou dit proces worden afgerond met de grondwet van Thorbecke.

Noten

- 1 N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900* (Amsterdam 2004); R.E. de Bruin, 'Door het soevereine volk gekozen. Lokale bestuurders in Holland en Utrecht 1795-1798', *Holland* (1987) 22-32.
- 2 T. Nieuwenhuis, *Keeshonden en prinsmannen. Durgerdam, Ransdorp en Holisloot: drie Waterlandse dorpen in de patriottentijd en Bataafs-Franse tijd, 1780-1813* (Amsterdam 1986); K. van Schaik, 'De Bataafse omwenteling in Houten en 't Goy', *Tussen Rijn en Lek* (1995), 84-104; M.L. de Raadt-Nolst Trenité, 'Westbroek tijdens de Bataafse Republiek', *St. Maerten* (1995) 8-16; D.J. Noordam, 'Maasland' in: G.J. Schutte, *Een Hollandse dorpsamenleving in de late achttiende eeuw. De Banne Graft 1770-1810* (Franeker 1989) 92, 136-137; R. Bisschop, *Een tweeling zelfstandig. Stichts en Gelders Veenendaal in de Bataafse-Franse tijd 1795-1813* (Veenendaal 1995) 7-11.
- 3 E.W. Sodderland, 'De Vlam van Oproer. De patriotse revolutie in Leiderdorp 1784-1787', *Leids Jaarboekje* (2012) 153-175.
- 4 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), Notulen van de Municipaliteit en van het comité civiel te Leiderdorp, inv.nr. 226, fol. 1.
- 5 Ibidem, fol. 1.
- 6 Ibidem.
- 7 Ibidem, fol. 3.
- 8 Ibidem, fol. 4.
- 9 S. Schama, *Patriotten en bevrijders, revolutie in de Noordelijke Nederlanden, 1780/1813* (Amsterdam 1989) 230.
- 10 ELO, notulen municipaliteit, inv.nr. 226, fol. 4v.
- 11 Ibidem, fol. 11, 47v.
- 12 Ibidem, fol. 5.
- 13 Ibidem, fol. 8.
- 14 Publicatie, behelzende provisionele voorziening betreffende de aanstellingen der regeeringen ten plattelande. Gearresteerd den 6. maart 1795.
- 15 ELO, notulen municipaliteit, ingevoegd tussen fol. 13 en 14, 'Aan alle de burgerijen van Nederland, zo in de steden als op het platteland'.
- 16 Ibidem, fol. 13v.
- 17 Ibidem, ingevoegd tussen fol. 13 en 14; fol. 221.
- 18 Ibidem, pagina 9 van het manifest.
- 19 Ibidem, pagina 12.
- 20 Ibidem, pagina 11.
- 21 Ibidem, fol. 21v.
- 22 Ibidem, fol. 136.
- 23 Ibidem, fol. 136v, 137.
- 24 Ibidem, fol. 301.
- 25 Ibidem, fol. 254.
- 26 A.M. Elias en Paula C.M. Schölvincq, *Volksrepresentanten en wetgevers. De politieke elite in de Bataafs-Franse tijd 1796-1810* (Amsterdam 1991) 189 en 190.
- 27 Elias, *Volksrepresentanten*. Proot nam aan de eerste nationale vergadering deel als representant van district Hazerswoude 1-3-1796 tot 31-8-1797, aan de tweede nationale vergadering voor het district Hazerswoude van 1-9-1797 tot 22-1-1798, aan de constituerende vergadering van 22-1-1798 tot 4-5-1798, aan het Vertegenwoordigend Lichaam van 4-5-1798 tot 12-6-1798 en aan het Intermediair Wetgevend Lichaam van 13-6-1798 tot 31-7-1798; ELO, Dingboek, archiefnr. 800, inv.nr 1642, fol. 1.
- 28 ELO, notulen municipaliteit, fol. 10.
- 29 Ibidem, fol. 294.
- 30 Ibidem, fol. 38.
- 31 Ibidem, fol. 41.
- 32 Ibidem, fol. 100.
- 33 Ibidem, fol. 5, 9, 23.
- 34 Ibidem, fol. 67.

- 35 Ibidem, fol. 13.
- 36 Ibidem, fol. 7. Tekst van de eed: 'Wij beloven en zweeren, als leeden van de kreigsraad deezer plaatse, in den post ons opgedragen dat alles in getrouwheid te zullen verrichten, 't welck tot nut van het vaderland, de rechten van de mensch en deze burgerij strekken kan. Dat zweeren wij'.
- 37 Ibidem, fol. 263 (1798 april).
- 38 Ibidem, fol. 18v.
- 39 Ibidem, fol. 9v, 31 en 32.
- 40 Ibidem, fol. 54.
- 41 Ibidem, originele brief tussen fol. 92 en 93.
- 42 Ibidem, de tekst van de eed in de brief 'Ik, ondergetekende burger van Leiderdorp verklaar als een man van eer, op verbeurte van mijn goede naam, dat ik getrouw en met al mijn vermogens, de onvervreemdbare regte van mens en burger, de Republikeinse Vrijheid als den grondslag van de bloei en welvaart van dit gemenebest, volledig zal be-minnen, oprecht handhaven en met al mijn macht verdedigen en ook de gelijkheid om daarvoor het geluk van al mijn medeburgers in Nederland te bevorderen'.
- 43 Ibidem, fol. 97.
- 44 Ibidem, fol. 64.
- 45 Ibidem, fol. 97, 98.
- 46 Ibidem, fol. 239, 70 en 61.
- 47 Ibidem, fol. 98.
- 48 Ibidem, fol. 9v, 19, 24, los vel na 24, 31, 32 en 54.
- 49 Ibidem, fol. 6v, 7.
- 50 Ibidem, fol. 85v.
- 51 Ibidem, fol. 26, 96, 99, 101, 102, 112, 114.
- 52 Ibidem, fol. 154.
- 53 Ibidem, fol. 149, 150, 156, 160, 165, 168.
- 54 Ibidem, fol. 160.
- 55 Ibidem, fol. 242v.
- 56 Ibidem, fol. 251v.
- 57 Ibidem, fol. 254.
- 58 Ibidem, fol. 256.
- 59 Ibidem, fol. 255.
- 60 Ibidem, fol. 259v, 262v, 263v, 268, 269, 270, 272v, 273v, 278v.
- 61 Ibidem, fol. 260.
- 62 Ibidem, vóór fol. 261.
- 63 Ibidem, vóór de notulen van 17 mei 1798.
- 64 Ibidem, fol. nummer ontbreekt, notulen van 17 mei 1798 tot 13 maart 1798.
- 65 Ibidem, na fol. 279.
- 66 Ibidem, fol. 281v.
- 67 Ibidem, fol. 282.

86
Ri

STUDIUM GENERALE

PROGRAMMA
1957/1958

RUKSUNIVERSITEIT - LEIDEN

Programmaboekje van het Studium Generale over het jaar 1957/1958.

Zeventig jaar Studium Generale in Leiden: 1945-2015

Michiel Luining

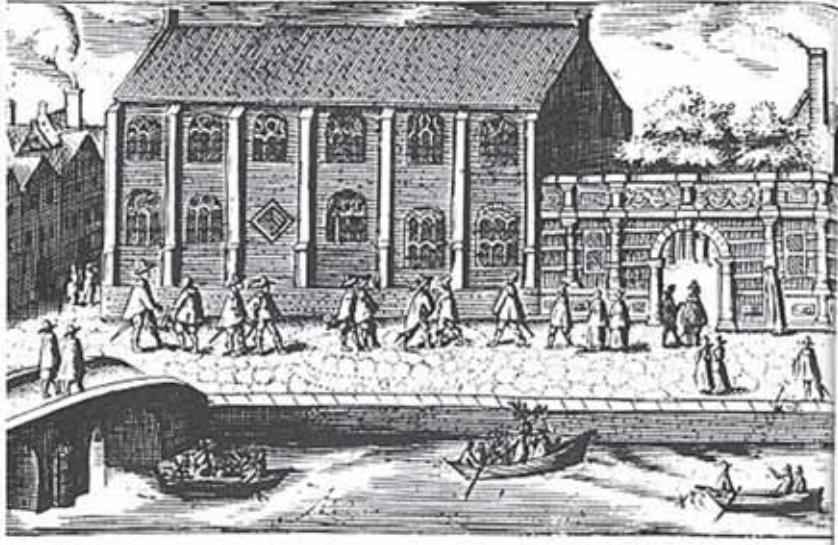
Het Studium Generale van de Universiteit Leiden mag zich dit jaar verheugen in een zeventigjarig bestaan. Door thematische en interdisciplinaire colleges aan te bieden, stimuleert het bij studenten, medewerkers en alle andere geïnteresseerden in stad en regio een grotere belangstelling voor de wetenschappen, meer inzicht in de samenhang tussen verschillende disciplines en een beter begrip van de relatie tussen wetenschap en samenleving. De term *Studium Generale* is echter al meer dan zevenhonderd jaar oud. Wat was en is toch de betekenis en aantrekkingskracht van dit begrip? Dit artikel wil inzicht geven in het idee Studium Generale en zowel het ontstaan als de geschiedenis van het Studium Generale in Leiden.

De oorsprong van het begrip Studium Generale

Het Studium Generale kent zijn oorsprong in de middeleeuwse universiteit. De term werd in de dertiende eeuw gemeengoed in Europa. Het stond voor een instelling van hoger onderwijs dat tenminste één hogere faculteit theologie, recht of medicijnen kende en verwees ook naar de universiteiten van Parijs en Bologna die de term als eerste als naam kozen.¹ In de vijftiende eeuw viel het samen met het begrip *universitas*: de gemeenschap van studenten of professoren (colleges en gilden) die in de Europese steden ontstonden. Het onderwijs van elk Studium Generale bestond uit de *artes liberales*, het *Trivium* en *Quadrivium*, gezamenlijk de zeven schone kunsten. Zij dienden als propedeuse voor de andere faculteiten.² Het Trivium behandelde grammatica, dialectica (logica) en retorica. Daarnaast behandelde het Quadrivium aritmetica, geometrie, muziek en astronomie.³ In de klassieke oudheid werden de *artes liberales* beschouwd als de noodzakelijke algemene vorming voor elke burger om aan het publieke leven deel te kunnen nemen. Het doel was deugdzame, verantwoordelijke en welsprekende burgers te vormen.

Michiel Luining studeerde af in Geschiedenis aan de Universiteit Leiden en volgde ook college aan de Universiteit van Amsterdam en American University in Washington

DC. Zijn Master Europese Studies behaalde hij aan de Rijksuniversiteit Groningen en Georg-August-Universität-Göttingen in augustus 2015.

De Leidse universiteit die een seminarium ecclesiae et reipublicae wilde zijn. Anonieme gravure uit: J.J. Orlers: Beschrijvinge der Stad Leyden (Leiden 1614).

Het Griekse woord voor onderwijs was *paideia*, dat tevens cultuur en beschaving betekende. De Romeinen latiniseerden het tot *humanitas*. Tijdens de Renaissance legden de humanisten de nadruk op het *Trivium* maar breidden het ook uit in zoverre dat het een nieuwe naam kreeg: *Studia Humanitatis*, waar de onderwerpen geschiedenis, ethiek en poëzie aan werden toegevoegd. In de zestiende eeuw had deze humanistische scholing een belangrijke plek verworven aan de Europese universiteiten, die zij zou blijven behouden tot in de negentiende eeuw.⁴

Het middeleeuwse *studium* drukte een ideaal uit van een onafhankelijke vrijplaats en stond tussen de keizerlijke en wereldlijke (*regnum*), en geestelijke (*sacerdotium*) macht in.⁵ Ten tijde van het humanisme werd de Universiteit gezien als middelaar, die religieuze onenigheid kon verzoenen, staatsbureaucratie ondersteunde en het wetenschappelijk debat in goede banen leidde wat stabiliteit in de maatschappij bracht. De Leidse universiteit die, zoals een van de eerste voorstellen voor een curriculum het formuleerde, een *seminarium ecclesiae et reipublicae* wilde zijn, een leerschool voor kerk en samenleving, is een van de beste voorbeelden van deze bemiddelende rol.⁶ Tevens moest volgens Janus Doussa, een van de eerste drie curatoren, onderwijs in de vrije kunsten plaatsvinden.⁷

De symbolische betekenis van het Studium Generale, een vrije academische gemeenschap met gedeelde waarden en daarnaast de daaraan verbonden geschiedenis van de *artes liberales* in de Klassieke en Humanistische betekenis (een algemene vorming of propedeuse), zou tot inspiratie dienen voor academische critici aan het einde van de negentiende en begin twintigste eeuw. Dit leidde tot herintroductie van de term waaraan de huidige *Studia Generalia* in verscheidene universiteiten, waaronder die van Leiden, hun bestaan hebben te danken.

De terugkeer van het Studium Generale-ideaal

De negentiende eeuw kende enorme vooruitgang, denk aan industrialisatie, liberalisme en parlementaire democratie. Er kwamen vele nieuwe wetenschappen tot stand en er ontstond een overheersende vorm van filosofie, het positivisme, een stroming die speculatie wilde vermijden.⁸ Het positivisme was ‘een welbewuste opsluiting binnen het eigen specialisme, waar alleen de volledige reeks van gegevens, de nauwkeurige analyse of microscopische benadering resulteerde in de harde wetmatigheid waarnaar men op zoek was.’⁹ Dit legde de Universiteit Leiden geen windeieren, met verscheidene Nobelprijzen tot gevolg. Over de periode 1876-1914 werd wel gesproken als de ‘Tweede Gouden Eeuw’ van Nederland. Daarnaast had de – met name in technologisch opzicht – veranderde samenleving meer technisch wetenschappelijk opgeleiden nodig. De aandacht verschoof van een klassieke vorming van een elite, vertegenwoordigers van de geleerde stand die het algemeen belang dienden, naar wetenschappelijke voorbereiding tot een academisch beroep in een bepaald vakspecialisme. Het onderscheid met de Hogescholen, gericht op vakgeleerdheid, vervaagde.¹⁰ De universiteit had eveneens sinds het begin van de negentiende eeuw gaandeweg haar (juridische en financiële) onafhankelijkheid verloren. Deze veranderingen kenden hun sluitstuk in de Wet op het Hooger Onderwijs van 1876, waar de propedeuse bij het gymnasium werd gelegd en de doctoraten werden gesplitst; vakken kwamen uit elkaar te liggen. De wet verscherpte een conflict tussen de twee culturen, specialisering versus generalisme, liberalisme versus conservatisme, vooruitgangsgeloof versus cultuurpessimisme.¹¹

Voor de grote historicus Johan Huizinga bezegelde de wet van 1876 ‘den afstand van een eerwaardig en geliefd ideaal: dat der algemeene humanistische beschaving.’¹² Rond 1900 was er onder een deel van de professoren de zorg dat de universitaire gemeenschap uiteenviel en studenten verwerden tot nihilistische specialisten. De kritiek op de moderne ontwikkelingen viel in allerlei soorten uiteen.

Zo werd de nadruk op functioneel specialisme door sommige hoogleraren en studenten als ongelukkig ervaren. Het *Bildungs*ideaal van Alexander von Humboldt (1769-1859) herwon aan kracht: algemene ontplooiing van alle menselijke vermogens moest worden nagestreefd, niet alleen de verwerving van kennis maar eveneens die van het vermogen tot moreel en esthetisch oordelen en tot rechtvaardig handelen. De objectieve wetenschap diende aangevuld te worden door deze meer 'subjectieve' *Bildung* en de opleiding moest algemeen zijn en niet specialistisch.¹³ Men verlangde een samenhang tussen de wetenschappen en de plaats van de specialisatie in het geheel moest gekend worden. Wijsbegeerte zou hier de oplossing zijn.¹⁴ Zo behield de universiteit in de moderne tijd haar ruimere menselijke doelstelling en kon zij voorkomen dat de moderne beschaving in een staat van technische barbaarsheid geraakte. Men moest naast geleerd ook leren mens te zijn.¹⁵

Ook was er de kritiek dat de focus op specialistische wetenschap binnen de universiteit er toe leidde dat deze te ver van de maatschappij kwam te staan. Moesten studenten niet politiek bewust worden gemaakt?¹⁶ Door de opkomst van het algemeen kiesrecht leefde daarnaast de gedachte dat de studenten en universiteit zich ook meer verantwoordelijk dienden te voelen voor de vorming van de lagere klassen die nu konden meebeslissen. Een uiting daarvan is het Leids Volkshuis dat al rond de eeuwwisseling door de hoogleraren H.L. Drucker, H.B. Greven en W. van der Vlugt was gesticht en waar naast kennis 'gemeenschapszin' en 'bevordering van den omgang tusschen verschillende kringen der maatschappij' werd nagestreefd.¹⁷

Ten slotte werd rond de jaren dertig gevreesd voor een overschot aan academici. De harmonieuze universitaire gemeenschap met gedeelde normen en waarden die waakzaam tegenover de samenleving stond, kwam in gevaar. De mogelijkheid van persoonlijk contact tussen studenten van verschillende soort en richting en tussen student en hoogleraar kwam in het gedrang.¹⁸

Het prille begin van een nieuw Studium Generale

Vanuit al deze sentimenten kwamen verschillende ideeën tot stand die in het brede begrip, ideaal of de geschiedenis van het Studium Generale hun inspiratie en draagvlak vonden. In het jaar van de wet op het Hooger Onderwijs (1876) werd het begrip als algemene faculteit al genoemd in een discussie van de orde van hoogleraren aan het Amsterdamse Athenaeum.¹⁹

Een belangrijke ontwikkeling is de oprichting van universiteitsfondsen, in Leiden het Leids Universiteitsfonds (LUF) in 1890, met het idee een eigen kapitaal

Prof. Mr. C. van Vollenhoven. Uit Biografisch Woordenboek van Nederland Deel I (Den Haag 1979) (online versie).

Prof. J. Huizinga. Particuliere collectie.

naar eigen inzicht te kunnen besteden aan wetenschappelijke doeleinden en de banden tussen universiteit en alumni te versterken. Het ideaalbeeld van een zelfstandige corporatie van kennisvervaarders, studenten en docenten ging er achter schuil.²⁰ Hierbij zou wetenschap in de vorm van algemene thematische lezingen, zogenoemde colleges Studium Generale, eveneens bindmiddel van (oud)studenten en hoogleraren worden. Vanaf 1918 steunde het LUF voor lange periode de Leidse Vereniging van Wetenschappelijke Voordrachten en thematische colleges van professoren die tevens toegankelijk waren voor oud-studenten.²¹

Als een van de grondleggers van het Studium Generale in Leiden kan prof. C. van Vollenhoven (1874-1933) genoemd worden. Hij was nauw betrokken bij het LUF en vanaf 1924 voorzitter.²² In 1931 stelde hij dat een commissie van het LUF colleges zou geven over zogeheten Studium Generale, over het verband van verschillende wetenschappen en van de wetenschap met religie en kunst. Bovendien was er een voorstel om in elke faculteit colleges te geven over de samenhang van de vakken of de relatie met andere wetenschappen aan te tonen.

Prof. J. Huizinga (1872-1945) kan daarnaast als een belangrijke speler gezien worden. Volgens Huizinga moest er een veld bestaan waarop allen elkaar konden ontmoeten. Een nieuwe *facultas artium* als brede basis, het geheel van wetenschap en cultuur, moest worden verzorgd zoals hij uiteenzette in 1919 in het Algemeen

Prof. L.J van Holk. Coll. Academisch Historisch Museum, Leiden.

Nederlandsch studentenblad *Minerva*.²³ In de jaren twintig pleitte hij voor een ‘intermediair veld’ dat ieder aan de universiteit zou moeten verbinden. In 1932 kondigde Huizinga aan dat hij en hoogleraar wijsbegeerte en theologie L.J van Holk zo’n middengroep hadden gevormd. Met een soort werkcollege, onder zijn uiteindelijke supervisie maar geleid door negen doctoraalstudenten, werd met dertig deelnemers een verhandeling voorbereid over de ‘onderzoekingen betreffende het gehalte en de verspreiding van wetenschappelijke kennis in den tijd omtrent 1675 tot 1740’. De waarde voor Huizinga zat niet zozeer in het resultaat. Het ging om de samenwerking en discussie tussen oudere en jongere studenten, wetenschappelijke staf en professoren aan eenzelfde taak van wetenschap.²⁴

Het Studium Generale kon dus verschillende idealen uitdrukken: het corporatieve idee van studenten en professoren, algemene vorming en ontplooiing en een samenhang van en reflectie op de wetenschappen. Een containerbegrip dat een antwoord bood op de grieven van het moderne universitaire bestel en als vernieuwing van de Universiteit kon dienen na de Tweede Wereldoorlog. Het werd de naam van een officieel onderwijsprogramma binnen de Nederlandse universiteiten.

Een oude droom als principe van naoorlogse universiteitsvernieuwing

Direct na de Tweede Wereldoorlog werd het Studium Generale in de context van algehele universiteitsvernieuwing officieel geïntroduceerd als een wondermiddel voor een groot deel van de vooroorlogse kwalen van het hoger onderwijs. In 1945

Prof. F.M. baron van Asbeck. Uit Jaarboek der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 1968-1969 (Amsterdam), afbeelding tegenover pagina 243.

verscheen de brochure 'Vernieuwing der universiteit' die was voortgekomen uit besprekingen van het algehele hooglerarenverzet. Onder het kopje 'Onderwijs' werd enerzijds behandeld 'Beroepsopleiding', anderzijds 'Studium Generale'. Hier werd een breed pakket aan vakken van alle faculteiten beoogd zodat niet langer 'zogenaamde intellectuelen' werden opgeleid die 'behalve hun vak, heelemaal niets weten, en die zich niet eens in fatsoenlijk gezelschap als beschaafd mensch kunnen gedragen'. Uit de groep hoogleraren die in bezettingstijd reflecteerde op onderwijsvernieuwing in Leiden, geheten 'de kleine krans', kwam een commissie voort bestaande uit E.M. Meijers, F.M. baron van Asbeck, J.J.L. Duyvendak, L.J. van Holk en H.A. Kramers, die zich bezig hield met de invulling van een Studium Generale. Gedacht werd aan colleges over 'algemeene levensvragen' op een vaste dag, die door de faculteiten vrij gehouden zou worden en waarvoor eventueel zelfs 'iets van het gewone werk opgeofferd' zou moeten worden.' Onderwerpen zoals 'Nederland', de 'Universiteit' en 'onze geestelijke voorouders' werden genoemd.²⁵

Met de instelling in 1946 van de Staatscommissie tot Reorganisatie van het Hoger Onderwijs betoogde Minister Gerardus van der Leeuw 'dat wij teveel zijn afgezakt naar de vakschool' en dat de gemiddelde student de 'plaats, methode, en eigen aard van zijn eigen wetenschap weinig beseft'. [...] 'Komen wij hier tot een resultaat, dan krijgen wij eindelijk een equivalent van de zo lang en node gemiste *Artes* der middeleeuwse universiteit'.²⁶ Omdat men in de veronderstelling was dat in vroegere eeuwen op universiteiten overdracht van cultuur plaatsvond, werd een breed pakket aan vakken en propedeutische kennis op alle gebieden aangeraden

om 'aan de cultuurnood enige weerstand te bieden.'²⁷ In het eindrapport van de Staatscommissie stond dat het Studium Generale een belangrijke taak van de universiteit kon uitvoeren: 'het bevorderen van de geestelijke en zedelijke vorming van het maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef der studenten, een en ander in verband met die geestelijke waarden, die ons volk in de loop zijner historie hebben gekenmerkt, door Christendom en Humanisme zijn bepaald en in het bijzonder tot uiting komen in de eerbiediging van de medemens.'²⁸

De Wet op het Wetenschappelijk Onderwijs (WVO) die er in 1960 uiteindelijk op zou volgen, realiseerde een deel van de idealen. De universiteit diende volgens artikel 1 WVO als een van de doelen van het wetenschappelijk onderwijs te beogen 'het inzicht in de samenhang der wetenschappen' en volgens artikel 2.2 de 'bevordering van het maatschappelijke verantwoordelijkheidsbesef'. Artikel 17 stelde dat elke universiteit een interfaculteit kreeg die het onderwijs in de wijsbegeerte zou verzorgen. Ook bepaalde men dat elke universiteit minstens drie faculteiten moest hebben (waaronder natuurwetenschappen) waardoor het 'universele' en een waardevolle onderlinge beïnvloeding in de wetenschap werden gewaarborgd. De aanbevelingslijst met verplichte algemene vakken was niettemin een mislukking; zij was te groot en te breed. De eigen vakstudie zou in het gedrang komen.²⁹ Het Studium Generale kreeg bovendien geen verplicht karakter. Wel werd in de wet vastgelegd dat het tot het universitair onderwijs behoorde, het gedurende een aantal jaren werd aangeboden en ook facultatief als tentamenvak kon dienen.³⁰

De beginjaren van het Studium Generale: een geweten voor de Universiteit

Prof. L.J. van Holk (1893-1982), benoemd in 1931 als hoogleraar 'Encyclopaedie der Godgeleerdheid, de Wijsbegeerte van den Godsdienst en de Zedekunde', gaf onmiddellijk na de bevrijding de aanzet tot het Studium Generale in Leiden. Hij vond dat de Universiteit was verworden tot slechts een administratieve samenvoeging van faculteiten waar een organische eenheid ontbrak. De universiteit had niet alleen de taak de studenten op te leiden maar tevens op te voeden 'tot menschen, die begrip hebben van den waren aard van hun bedrijf, zijn plaats in het geheel der samenleving en der beschaving.' Middels het Studium Generale moest de student ten eerste van de wijsbegeerten vernemen om te 'worden ingeleid tot centrale vragen van het huidige cultuurleven en leeren die naar hun diepere motivering, hun herkomst, hun geestelijke structuur te beoordelen'. Daarnaast waren sociologie

Prof. F.L.R. Sassen. Uit: H.P. van den Aardweg, Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld (Amsterdam 1938) 12 (verbeterblad).

Prof. J.H. Boeke. Uit: H.P. van den Aardweg, Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in woord en beeld (Amsterdam 1938) 164.

alsmede psychologie volgens Van Holk belangrijk voor alle disciplines. Eveneens stelde hij dat niet aan abstracte studenten les werd gegeven maar aan jonge Nederlanders, waardoor politieke en maatschappelijke onderwerpen belangrijk waren en de eerste jaren tot uiting kwamen in een *Studium Politicum*.³¹

In de Senaatsvergadering van 25 juli 1945 bracht Van Holk de plannen in. In de vergadering van woensdag 26 september 1945 werd gekozen voor een commissie, bestaande uit Van Arkel, Van Asbeck, De Boer, Byvanck, Gorter, Kranenburg, De Sitter en twee studenten aangewezen door de faculteitsbesturen, om de bestaande plannen uit te voeren.³² Op 10 oktober 1945 werd het eerste college gegeven. In het Studium Generale (SG) was het Senaatsbestuur vertegenwoordigd, de faculteiten (elk door een hoogleraar en een student) en de wetenschappelijke staf (vier leden). De SG-commissie legde elk jaar aan de Senaat in de vergadering van mei het programma ter goedkeuring voor en kreeg al snel de door de faculteiten vrijgehouden tijden op de dinsdag en vrijdag tussen 11.30 en 12.15 uur om het ten uitvoer te brengen.

De jaarverslagen van de commissie spraken in de beginjaren ambitieus over de doelstellingen. Zo was haar functie onder andere te stimuleren: ‘de beoefening van algemene wetenschap tot onze bewustmaking aangaande de taak van wetenschap

en universiteit, aangaande onze plaats als mens in de gemeenschappen waarin we gesteld worden zijn, onze plaats als volk in de wereld, dit alles tegen de achtergrond ook onzer geestelijke voorouders; het gaat om de houding, waartoe wij als wetenschappelijk werker geroepen zijn nu en straks, en om onze verantwoordelijkheid jegens de gemeenschap, zonder welk besef een gemeenschap te gronde gaat. Het gaat in één woord om civilisatie, om burgerwording.³³ Het programma was dan wel vrijblijvend, toch stelde men dat ‘het ernstig volgen van het Studium Generale tot den normalen studiegang van een student behoort’.³⁴

Steun bestond er ook bij de studenten zelf omdat daar eveneens een duidelijke zorg te constateren was. Zo schreef ene G. v. L.: ‘het begrip “studeerend” is thans niet meer identiek met dat van “student”. Tallozen gaan nu studeren zonder zij toetreden tot bovengenoemde maatschappij. Zij worden cursist, geen student. Zij volgen de colleges, doen tentamens en studeeren af, zonder moreel en ideëel noemenswaardig te veranderen.’³⁵ Door de moderne ontwikkelingen, zoals individualisering en secularisering, vonden juist bij de gelovige studenten de idealen van gemeenschapsgevoel en kritische reflectie op mens en wetenschap weerklank.³⁶ In 1949 merkte het SSR-lid Van Werven daarnaast op dat in de wetenschap de kennis was toegenomen (en de kennis om je vak te verstaan!) en wetenschappelijke bewerking van allerlei problemen in het leven een grotere rol kreeg die verantwoordelijkheid eiste. Hoogstwaarschijnlijk met de oorlog nog in gedachten stelde hij: ‘dat, wanneer men hier in gebreke blijft, een cultureel verval van ernstige betekenis noodwendig volgen moet. [...] We zien dus hier dat de hedendaagsche student wel voor een zeer zware taak geplaatst wordt, en de universiteit niet minder.’³⁷ Toch waren studenten meer bezig met het Civitasideaal, het verenigen van het studentenleven onder een koepelorganisatie en de persoonlijke vorming en eenheid daar. Het Civitasideaal kan echter gezien worden als een Studium Generale-ideaal op studentenniveau. Het streefde namelijk naar een neutrale ontmoetingsplaats voor studenten van allerlei richting, zoals het apolitieke en areligieuze traditionele studentencorps dat voorheen vervulde. Het kwam voort uit de onvrede over de opkomst van studentenverzuijing in aparte ideologische studentenverenigingen.

Aanvankelijk bood het Studium Generale een ambitieus programma op maat aan voor studenten in verschillende fasen van hun studie. De eerste tien jaar bestond een soort propedeuse waarin sociologie en wijsbegeerte een vaste plek per studiejaar kenden. In het aanbod lag sterke nadruk op de inleidingen op verscheidene academische disciplines en de algemene wetenschappelijke methode

en wijsbegeerte. Verder stonden in mindere mate de maatschappelijke actualiteit, cultuurhistorische onderwerpen en wetenschapsethiek centraal. Alfa- en gamma-thema's waren overheersend. De evenredige betrokkenheid van alle faculteiten of de vertaling hiervan in het programma kon niet geheel worden gerealiseerd. Het Studium Generale was wellicht in uitvoering iets meer gebaseerd op de *Studia Humanitatis*, het Renaissance-ideaal, dan op het klassieke ideaal van de *artes liberales*. Boven alles diende het vooral als een soort geweten voor de universiteit. In 1950 verklaarde de betrokken prof. K.A.H. Hidding dat de student zich 'op de hoogte [moet] stellen van wat in de loop der geschiedenis gedacht is en nu gedacht wordt over de waarheid, de zedelijkheid, de schoonheid, de verhouding van enkeling en samenleving en zo heel veel meer. Als de intellectueel deze plicht ontkent, pleegt hij zonder meer verraad en behoort hij niet te studeren.' Dat verraad trok hem immers terug in eigen kleine kring en studie: 'die echter alle zin verliezen als men in onverschilligheid de wereld overlaat aan het demonische vernuft, waarvan de *ultima ratio* enkel de atoombom is. Zo gezien, moge niet alleen het bestaansrecht, maar ook de noodzakelijkheid van het Studium Generale duidelijk zijn.'³⁸

Universiteitsherstel en -vernieuwing vanaf de jaren zestig

De jaren zestig en zeventig werden gekenmerkt door grote en snelle maatschappelijke veranderingen: economische groei en welvaart, de opkomst van een jongerencultuur en een generatieconflict, ontkerkelijkheid en de snelle teloorgang van het zuilenstelsel.³⁹ Op universitair vlak speelde vooral het groeiend studentenaantal een rol. Deze studenten representeerden een nieuwe tijdgeest op het gebied van vrije tijdbesteding, opvoeding, politiek engagement en inspraak in kerk, bedrijf, school of buurt en droegen deze nieuwe mentaliteit ook over naar andere groepen jongeren elders in de maatschappij. Over een groot deel van het universitaire spectrum zouden studenten opkomen voor inspraak en democratisering en de periode kenmerkte zich door een maatschappijkritische houding van (een deel van de) studenten en wetenschappelijke staven dat in extreme vorm uiting kreeg in protesten en bezettingen.⁴⁰ De studenten hechtten steeds meer waarde aan actuele onderwerpen en politieke vraagstukken, waar het Studium Generale ook op zou inspelen. Actuele (internationaal) politieke thema's kwamen in het programma. Net als rond de eeuwwisseling trachtte een deel van de universitaire gemeenschap opnieuw betrokken te raken bij de gehele samenleving. Het SG ging samen met de universiteit tevens, mede door de democratische geest, de studentenwereld opzoeken om haar bepaalde taken uit te laten voeren. Deze jaren waren specifiek roe-

rig voor de organisatie omdat het idealisme van net na de Tweede Wereldoorlog verflauwde en discussie ontstond over invulling en nut.

In de tweede helft van de jaren vijftig en begin zestig zagen de Leidse hoogleraren het probleem van specialisering en de concentratie op de vakstudie, waar het Studium Generale voornamelijk een antwoord op was, steeds minder in. In 1956 zei prof. A. E. van Arkel in zijn rectorale rede zelfs: '[...] en ook al zouden wij bezwaar willen maken, specialisatie is niet te voorkomen, zij is onvermijdelijk'. Uit een enquête van het *Leids Universiteitsblad* in 1961 onder de faculteiten, werd de specialisering nauwelijks meer als een probleem ervaren. Met afstand tot de oorlog neemt het propedeuse idee (de cultuurhistorische onderwerpen en de inleidingen in disciplines) af. De commissie vond zelf ook dat de bevordering van het inzicht in de samenhang der wetenschappen 'schier onbereikbaar' leek. De behandeling van de 'specialistbaar en diens 'verkruiptheid' zou ook in de faculteiten kunnen plaatsvinden.⁴¹ Aan de algemene achtergrond van ieder vak kon door de docenten in de vakcolleges aandacht worden besteed.⁴² Een 'interdisciplinaire aanpak' werd wel nagestreefd. Het samenwerken met collega's uit een ander vakgebied in de voorbereiding van thematische colleges, waar studenten aan meewerkten en verantwoordelijkheid droegen, zou een gunstige werking hebben en 'op deze wijze zou het SG een hechtere band met het universitaire leven krijgen dan thans het geval is.'⁴³ Hier kan tevens het begin worden gezien dat de idealen langzamerhand (verdund) in de vakstudie doordrongen, en anderzijds dat het onderwijsprogramma van het SG zelf minder ambitieus buiten de normale studie om werd uitgebouwd.

Ondertussen had het Civitas-ideaal van een aaneengesloten studentengemeenschap afgedaan in de jaren vijftig en gingen de studentenverenigingen hun eigen weg. Studenten waren desondanks nog steeds voorstanders van de SG-idealén, zeker toen studieverkorting op de universitaire agenda kwam te staan, zoals in 1968 bleek in de rede van de preses van het Leidsch Studenten Corps (LSC) tot de nieuwe leden: 'Een studieduurverkorting, waarnaast geen mogelijkheid openstaat voor een bredere academische vorming, kan ook door de maatschappij niet wenselijk geacht worden. Ook aan specialisten, die een onvoldoend ontwikkeld kritisch vermogen hebben, heeft de maatschappij geen behoefte. Dan hebben we te maken met de academicus als vakidiot.' Wel vond de preses dat men ervoor moest waken dat de universiteit deze taak bleef uitvoeren en niet teveel zou delegeren aan studenten zelf. In 1967 was er al een Disputorenraad opgericht waarin alle gezelligheidsverenigingen hun vertegenwoordiger hadden en waar vormings-

activiteiten vanuit gingen die eveneens met het SG zouden worden verbonden. De studentenverenigingen voelden zich medeverantwoordelijk, zoals het bestuur van het LSC in 1970 zelfbewust zei: 'het bijbrengen van maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef is niet uitsluitend een taak van de universiteit, maar kan beter tot zijn recht komen in een omgeving waarin vele studierichtingen zijn vertegenwoordigd.' Opvallend was dat er ditmaal studenten waren die stelden dat 'de strijd tegen het vakidiotisme' in allereerste instantie bij de exacte wetenschappen diende te worden aangebonden.⁴⁴

Teleurstelling werd ook geuit. Ene M. schreef in het LUB van 1967 dat het SG wettelijke steun had gekregen met onder andere artikel 2.2. WWO over het maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef maar 'het is na verloop van twintig jaar niet moeilijk vast te stellen in hoeverre "de universiteit" in deze taak tekort geschoten is. Het Studium Generale dat dit "hoge woord" (thans "docentenpraat"!) moet waarmaken, is in betekenis even hard achteruitgelopen, als het studenten-aantal toenam.'⁴⁵

De oorspronkelijke idealen werden door professoren echter nog steeds levendig gehouden. G.J. Hoenderdaal betoogde in 1967 in het *Leids Universiteitsblad* dat het Studium Generale vast moest houden aan de integratie van de wetenschappelijke studies en naar eenheid tussen onderzoek, onderwijs en organisatie moest streven. Daarnaast verklaarde hij dat het onderwijs 'algemene geestelijke en zedelijke vorming van de student' kon bieden. Terwijl de commissie ondertussen wat meer aandacht schonk aan de politieke actualiteit en internationale politiek, herinnerde Hoenderdaal de lezer nog aan een oude opvatting. Hij was het namelijk eens met professor Pos 'dat wijsbegeerte en theologie de eigenlijke dragers van het Studium Generale zijn.'⁴⁶ Zij hadden enigszins gelijk. Weliswaar veranderde het programma met de tijd mee door meer aandacht te besteden aan politiek en actualiteit maar het had nog een kleine vaste kern van sprekers die voornamelijk was georiënteerd op de filosofie en theologie.

Lector Herman Frese klaagde dat met name de ethiek van de wetenschapstoepassing nog in het onderwijs diende te worden ingebracht. De Disputorenraad had een poging gedaan maar was volgens hem evenzeer een vlucht van de universiteit 'die dan ook de verantwoordelijkheid en de organisatie van de *Studia Generalia* afschuift naar de Disputorenraad.' Frese wilde de vormingswerkraad tot een sterk orgaan onder zijn leiding maken dat 'zou trachten faculteiten te activeren tot het inbouwen van het vormingswerk in het studieprogramma.' De faculteit van de Wiskunde en Natuurwetenschappen was in principe bereid. Het gesprek met de juridische faculteit

teit verliep ‘in een sfeer van ernstig wantrouwen’. En de decaan van de medische faculteit vond de brief van Frese te brutaal om erop in te gaan. Fred Hoogenboom, die dit in studentenblad *Folia* beschreef, stelde cynisch: ‘Natuurlijk, je mengt je niet in de zaken van de uiteindelijk autonome faculteiten’. Uiteindelijk zou de Senaat toch een principebesluit nemen om het inpassen van het vormingswerk in het studieprogramma te stimuleren. Een teleurgestelde Hoogenboom schreef niettemin: ‘Ik vrees alleen, dat [...] geaksepteerde gladgestreken taal onvoldoende expressiemogelijkheden aan de disputer biedt om groepen cives te activeren.’⁴⁷

Binnen de Universiteit groeide dus steeds meer het besef dat het Studium Generale voor een wel erg grote taak en ideaal stond gesteld. Toch bleef het voor velen het instrument om onder andere maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef en kritische reflectie op de discipline te stimuleren zolang de faculteiten dit niet voldoende in de vakstudie integreerden. Door principebesluiten van de Senaat sluipen zij eveneens wat meer de vakstudie in.⁴⁸ Begin jaren zestig is de teleurstelling over het afnemende bezoek groot maar in de rest van de jaren zestig neemt het bezoek over het geheel genomen echter niet meer af. Het SG kon blijven rekenen op een vaste kern van sprekers en op de betrokkenheid van vele docenten. Het programma kwam zo nu en dan tot stand in samenwerking met verschillende organisaties zoals het Leids Academisch Kunstcentrum, debatorganisatie *Pro et Contra*, het LAKtheater en studentenverenigingen, ondersteund door tentoonstellingen, concerten en collages. Daarnaast is het belangrijk om op te merken dat tevens ‘Vrouwenstudies’ aan bod kwamen in het programma. De algemene doelstellingen (of vaagheid) die het SG omringden, leidden tot een specifiek voordeel: een aanpassingsvermogen aan de noden van de tijd. Zo konden emancipatorische ontwikkelingen als vrouwenstudies in hun kwetsbare beginjaren als vakgebied beschutting vinden in het programma. Zo behield het Studium Generale zowel een functie van universiteitsherstel als universiteitsvernieuwing.

Aanpassen aan de wensen van de tijd zonder verlies van identiteit

Het jaar 1969 was een hoogte- en dieptepunt. Dat jaar kwam een zeer uitgebreid programma tot stand in samenwerking met alle denkbare studenten- en studieverenigingen in Leiden. De uitvoering en het bezoek waren echter een grote teleurstelling. De taak en het ideaal bleken inderdaad te groot. Het leek erop dat de studenten een warm hart toedroegen aan het SG maar niet daadwerkelijk deelnamen. Met het vooruitzicht op een onderwijshervorming in het academisch jaar 1969-1970 komen de activiteiten mede op eigen initiatief praktisch stil te

liggen. Men hoopt op een nieuwe vorm, omdat geleidelijk bleek, afgaande op de bezoekcijfers, dat de belangstelling van de studenten voor deze formule terug liep. Een dieptepunt was bereikt 'in die mate dat voortzetting niet meer verantwoord lijkt, zowel met betrekking tot het prestige van de universiteit als ten opzichte van de sprekers'.⁴⁹ De commissie sprak daarnaast uit dat een eventuele integrale onderwijsvernieuwing op het gebied van haar doelstellingen de vrijblijvende SG-activiteiten overbodig zouden maken.

De Wet Universitaire Bestuurshervorming (WUB) van 1970 veranderde de bestuursstructuur van de universiteit waarbij de senaat en dus ook de Senaatscommissie van het SG verdween.⁵⁰ De organisatie moest opnieuw worden gedefinieerd in het bestel. In de context van een onderwijsvernieuwing kwam in 1973 een Vormingswerkcentrum tot stand. Het Studium Generale, de Disputorenraad uit 1967 en het facultair vormingswerk werden hier organisatorisch ondergebracht. Tot aan de jaren tachtig was het een periode van aanpassingen en experimenten. In 1977 wordt een Reglement Universitair Vormingswerk vastgesteld, alsmede een Commissie Universitair Vormingswerk (CUV) door de Universiteitsraad ingesteld. Het Studium Generale wordt een subcommissie van de CUV.

Terwijl het Vormingswerk zich primair en nadrukkelijk richtte op maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef, zou het reglement van het SG in 1978 stellen: 'Het Studium Generale beoogt, inzonderheid bij de leden van de universitaire gemeenschap, de intellectuele ontwikkeling en de persoonlijke vorming te dienen en het maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef te bevorderen, door inzicht te verschaffen in de verschillende wetenschappen afzonderlijk, in hun onderlinge samenhang en in hun maatschappelijke implicaties.'⁵¹ Het program benadrukte nog steeds de samenhang van de wetenschappen en beoogde grensverleggende onderwerpen op academisch niveau aan te bieden naast het stimuleren van verantwoordelijkheidsbesef.

Het Studium Generale bleef dus ambitieus in de doelstelling, alsof het zich verplicht voelde door de naam die het droeg. Organisatorisch was het een subcommissie van het Vormingswerkcentrum maar ideëel ontsteeft het datzelfde vormingswerk. Dat was de kracht van het SG en zou ook het voortbestaan verzekeren. Ondertussen moest het trachten het eigen karakter te behouden en te benadrukken te midden van activiteiten van Volksuniversiteit, Vormingswerk en studentenverenigingen. Het Studium Generale paste zich aan de tijd aan zonder verlies van identiteit. Het bleek veerkrachtig en levensvatbaar.

De verwezenlijking van het huidige Studium Generale. Blikvernuwing in de universiteit, blikverbreding in de regio?

In 1984 wordt door de CUV gesteld dat de doelstellingen van artikel 1 en 2.2 van de WWO alleen door het SG zullen worden vervuld. Het jaar daarop wordt het Vormingswerk overgeheveld naar Studenten Zaken, een dienst die studenten ondersteunt met betrekking tot studiebegeleiding, wonen, sport en dergelijke. Het idee ontstond om een eigen bureau Studium Generale op te richten om de doelstellingen naar behoren te kunnen uitvoeren. De instelling zou de status moeten krijgen van onderwijsvoorziening, gelijkwaardig aan die van het facultaire onderwijs. De gelijkwaardigheid moest ertoe leiden dat deelname door studenten aan het onderwijs gehonoreerd kon worden binnen hun eigen studie met studiepunten. De commissie zou de betrokkenheid bij en de verantwoordelijkheid voor het onderwijs van de faculteiten vergroten. Tegelijkertijd maakte echter het interdisciplinaire karakter een zekere mate van onafhankelijkheid van de faculteiten noodzakelijk waardoor een eigen bureau wenselijk was. De organisatie kwam dus te bestaan uit een Commissie, uit elke faculteit tenminste één lid uit de geleding van het wetenschappelijk personeel en één uit de geleding van de studenten, en een bureau. Dit bureau werd belast met de voorbereiding van het programma en het hoofd van het bureau was verantwoording verschuldigd aan de commissie. Na aanvankelijke problemen met de faculteiten zou vanaf 1987 tot begin jaren negentig honorering van activiteiten mogelijk blijken, door in overleg met een faculteit een cyclus als keuzevak te bestempelen.⁵²

In deze periode bleef het SG nog steeds van oordeel dat blikvernuwing van studenten en universiteit een ernstig probleem vormde. De in 1979 reeds geformuleerde doelstelling bleef ongewijzigd tot in 1992. Deze kon vervolgens worden verwezenlijkt door: A. Informatie te verschaffen over denkwijzen, ontwikkelingen en resultaten binnen één vakgebied, B. Een multidisciplinaire aanpak, C. Een probleemgerichte benadering en D. Variaties van A, B en C. Bovendien had men zich tot doel gesteld zorg te dragen dat binnen één academisch jaar zo mogelijk zowel alfa- als bèta- als gammawetenschappen ter sprake kwamen. Daarnaast dienden waar mogelijk uiteenlopende en tegenstrijdige wetenschappelijke zienswijzen en/of maatschappelijke consequenties aan de orde te worden gesteld.⁵³

Vanaf 1993 verschoof enigszins het accent met betrekking tot de doelgroep. De organisatie schreef in het jaarverslag: 'de activiteiten zijn in de eerste plaats bedoeld voor studenten, die hiermee hun vakstudie kunnen aanvullen. Maar de activiteiten zijn vrij toegankelijk voor het brede universitaire publiek en ook bui-

tenstaanders zijn welkom.⁵⁴ Tevens kreeg de instelling een taak voor onderwijs voor ouderen met het Project HOVO (Hoger Onderwijs Voor Ouderen). Met het jubileum van vijftig jaar in 1995 stelde de organisatie 'gegeven de brede steun die het SG geniet binnen de RUL zijn Commissie en Bureau aan zichzelf verplicht ook in de toekomst een kwalitatief hoogwaardig en voor een breed (academisch) publiek een interessant aanbod te blijven ontwikkelen.'⁵⁵ Dat 'academisch' tussen haakjes staat, is kenmerkend. Het Studium Generale ging zich uitgesproken richten op een wijder publiek: stad en regio. Samenwerking met die stad en regio was evenzeer belangrijk en zo kon het 'op deze manier de universiteit enthousiast en waardig vertegenwoordigen in de Leidse samenleving en in wetenschappelijk Nederland.'⁵⁶ Niet verwonderlijk dat de eerste zin in het jaarverslag van 1998 als volgt luidde: 'Het studium generale is één van de visitekaartjes van onze universiteit.'⁵⁷

In 1993 werd eveneens een andere trend bevestigd. Discussie ontstond namelijk over een onderwerp dat sentimenten deed oproepen van het oude Studium Generale. Het ging om de serie 'Wat is wetenschap' die op het programma stond. Dit was voortgekomen uit de wens van een aantal commissieleden om weer een serie wetenschapsfilosofie aan te bieden waarin verschillende vakgebieden de revue zouden passeren. Het punt was 'of het wel goed zou zijn als het SG op een dergelijke manier en bovendien bij herhaling lacunes zou gaan invullen bij het reguliere onderwijs aan onze universiteit.' Het antwoord dat daarop volgde was tekenend: 'Men was het er over het algemeen over eens *dat dat niet de bedoeling moest zijn* en daarom heeft de serie een lichtelijk andere invulling gekregen; [...] ingericht rond de vraag wat een vak tot wetenschap maakt.'⁵⁸ Het geheel werd ook bewust niet als keuzevak aangeboden. Een symbolisch gebaar, zodat de faculteiten hun plicht in het geven van essentieel algemeen onderwijs niet verzuimden en de volwaardige universitaire taak zouden blijven uitoefenen.

Welke realiteit aan programma's stond hier nu tegenover? De extra aandacht die in de jaren zestig tot stand kwam voor actualiteit, werd vanaf 1980 tot in de jaren negentig gestructureerd in een rubriek van eenmalige actualiteitencolleges. Denk aan onderwerpen als 'de Golfoorlog', 'Europese verkiezingen', 'De plaatsing van Kruisraketten', 'Hoe socialistisch blijft China' en 'De integratie van zwart en blank in de VS'. De kern van het programma bleef bestaan uit cycli. Men probeerde elk jaar op zowel alfa- als op bèta- en gammagebied onderwerpen aan te bieden. Daarin slaagde het SG redelijk, maar af en toe lukte vooral het behandelen van een bèta-onderwerp niet. In 1988 merkte men vervolgens op dat het houden van een

Het Lipsius gebouw waar Studium Generale colleges gehouden worden. Foto Hielco Kuipers, Leidsch Dagblad 14 januari 2014.

lezing over een natuurwetenschappelijk onderwerp voor het publiek van een Studium Generale verre van gemakkelijk was. ‘Bovendien doet zich soms de situatie voor, dat vanuit het publiek meer gespecialiseerde vragen worden gesteld, waardoor de discussie al snel ongrijpbaar wordt voor niet-natuurwetenschappers.’⁵⁹ Men wilde daarnaast aandacht besteden aan sociaaleconomische thema’s omdat zulke vakken niet sterk vertegenwoordigd waren op de universiteit.⁶⁰ Opmerkelijk is dat dit betekende dat het SG wel weer bewust een lacune van de Universiteit leek te willen opvullen.

Vernieuwing en verjonging

De organisatie bleek tevreden met het eigen bureau en met de opkomst van toehoorders. Maar er waren ook problemen te constateren zoals in 1998: ‘Zo blijft, in weerwil van een goede opkomst, het in stand houden van participatie van de (jongere) studenten de aandacht vragen’ (men was niet ontevreden over het gemiddelde bezoek dat toen rond de 75 tot 100 per avond was geworden. De jaren tachtig hadden echter gemiddeld een bezoek van 200 gekend).⁶¹ Als het SG het millennium passeert, wordt de spagaat tussen de doelgroep en het feitelijk bezoek

wat groter: het bezoek neemt toe terwijl het studentenaandeel achter blijft. Ruw geschat een aandeel van 20 tot 30 procent. Vele alumni van de Universiteit bezoeken de colleges en de activiteiten nemen dan ook sterk toe. Sinds 2008 komen weer meer studenten en dat is wellicht te danken aan een krachtigere promotie en uitstraling dat resoneert bij studenten. Zo heeft het SG sinds enkele jaren een uitgebreide eigen website, een Facebookpagina en is het ook actief op Twitter. In de introductietijd van de El-Cid wordt daarnaast actief gepromoot en het (digitaal) adresbestand is aanzienlijk uitgebreid: programma-informatie en de wekelijkse agenda worden hier naar toegezonden. Het programma bevat nog steeds voornamelijk series lezingen met een interdisciplinair karakter, met een ruwe tweedeling van humaniora en bèta onderwerpen. In de humaniora worden vooral canonieke onderwerpen aangeboden en zo nu en dan worden grote schrijvers, componisten en kunstenaars behandeld. In de bètahoek komen funderingsvragen aan bod, zoals thema's als de waarheid of causaliteit. Sinds 2014 zet de organisatie zich expliciet in op het thema Vernieuwing en Verjonging.⁶² Nu de rector magnificus bereid is om het voorzitterschap van de SG-commissie te vervullen, hoopt men dat er een *boost* wordt gegeven aan het Studium Generale.

Op het moment is er een verschuiving naar een wens van de behandeling van recente onderzoeksresultaten van de Universiteit en het benadrukken van haar profileringsgebieden. De vraag die dan rijst, is of het SG communicatie- en marketingmiddel is dan wel onderwijsmiddel. Met die verschuiving past tevens de voorkeur binnen de Universiteit om het Leidse aandeel in de colleges te vergroten. Het aandeel in de uitvoering van de activiteiten door mensen van buiten Leiden, dat als verrijking was ingebracht, is namelijk ongeveer 50 procent.

Terugblik zeventig jaar Studium Generale

Het doel van het Studium Generale was aan de ene kant de idealen van algemene vorming, verantwoordelijkheidszin en samenhang in de wetenschappen te laten doordringen tot in de vakstudie en aan de andere kant een gerespecteerde onderwijsfunctie te (blijven) vervullen. Vanaf het begin stond het voor een dilemma. Moest het deel uitmaken van de vakstudie zelf, of diende het als een vrijblijvend aanbod om de eenzijdigheid van de vakstudie tegen te gaan en kon dienovereenkomstig een speciale commissie van de universiteit de verzorging van deze taak op zich nemen?⁶³ In een conferentie in 1993 over het Studium Generale, georganiseerd door de verscheidene Studia Generalia in Nederland, werd dan ook gesteld dat de instelling in de marge van het universitaire bestel opereerde, omdat

eigenlijke problemen in het curriculum moesten worden verholpen.⁶⁴ Toch werd beweerd dat het niet lichtzinnig was: de reflectie op ‘Algemene vorming en het Studium Generale’ [...] immers [...] stelt niet alleen Uw eigen functioneren, maar indirect het gehele academische onderwijs ter discussie.⁶⁵

Een belangrijke reden voor de oprichting van het SG destijds was, stelde dr. A. Klukhuhn, dat ‘de gebeurtenissen in de voorgaande decennia op schokkende wijze hadden aangetoond dat de maatschappelijke, politieke, ethische en culturele verantwoordelijkheden van het intellectuelendom verder moesten reiken dan uitsluitend vakmatige aangelegenheden, en dat de universiteiten daarvoor de verplichting op zich moesten nemen.’ Met humor merkte hij over het slagen van de instelling op: ‘Als mij nu gevraagd wordt of het Studium Generale naar behoren functioneert, zeg ik altijd van wel, omdat de Derde Wereldoorlog nog steeds niet is uitgebroken.’⁶⁶

Het begrip Studium Generale heeft vanaf het begin altijd een nostalgisch verlangen ingehouden. Maar de instelling had tevens een voortrekkersrol. Het symboliseerde altijd zowel *Universiteitsherstel* als *Universiteitsvernieuwing*. Het was het geweten én geheugen van de universiteit. Het SG met een facultatief onderwijsprogramma heeft tussen degenen die met weemoed, maar eveneens verslagenheid, verlangen naar de tijd waarin de universiteit de *homo universalis* voortbracht en zij die in de vakstudie voldoende vrucht zien voor (algemene) vorming, altijd een *amelioristische* positie ingenomen. Deze term van de filosoof William James drukt iets heel simpels uit: versaaft niet, er valt altijd wat te verbeteren. Tot de dag van vandaag zet het Studium Generale zich met bevologenheid in om een kwalitatief hoogwaardig en voor studenten, alumni en andere geïnteresseerden boeiend aanbod te blijven ontwikkelen. Daarmee biedt het een platform aan dat wetenschappelijke eenheid faciliteert én geeft het een visitekaartje van de universiteit af. Hiermee blijkt het Studium Generale nog steeds een eeuwenoude rol te vervullen van verbindende factor in de universitaire gemeenschap en middelaar tussen universiteit en samenleving.

Noten

- 1 Hastings Rashdall, *The Universities of Europe in the Middle Ages. Volume I Salerno-Bologna-Paris* (Oxford 1936) 6-9 en 16-17.
- 2 Olaf Pedersen, *The first universities. Studium Generale and the origins of university education in Europe* (Cambridge 1997) 271.
- 3 Michiel Leezenberg en Gerard de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor Geesteswetenschappen* (Amsterdam 2007) 27.
- 4 Pedersen, *The first universities*, 6-12, 21-23 en 128-129.
- 5 Willem Otterspeer, 'Polderen in academicis' in: Dennis Bos e.a. (red.), *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2011) 115-133, aldaar 117.
- 6 Willem Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse Universiteit in beden en verleden* (Leiden 2008) 15.
- 7 Ibidem, 27.
- 8 Leezenberg, *Wetenschapsfilosofie*, 109.
- 9 Willem Otterspeer, *Een welbestierd budget. Honderd jaar Leids Universiteits-Fonds 1890-1990* (Leiden 1990) 20.
- 10 Herman de Böhl Liagre, 'Vormingsidealen van professoren tijdens het Interbellum' in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans (red.), *Universitaire vormingsidealen. De Nederlandse universiteiten sedert 1876* (Hilversum 2005) 17-28, aldaar 17.
- 11 Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 19.
- 12 Ibidem, 15-16 en 45.
- 13 Leezenberg, *Wetenschapsfilosofie*, 125.
- 14 Henri A. Krop, 'Laat de universiteit meer dan een vakschool zijn. Het pleidooi voor de Centrale Interfaculteit' in: Dorsman en Knegtmans, *Universitaire vormingsidealen*, 39-54, aldaar 39-40.
- 15 Krop, 'De universiteit meer dan een vakschool', 48-49.
- 16 Böhl, 'Vormingsidealen', 21.
- 17 Henk Kramers, Jaak Slangen en Marius Vroegindewij, *Het Leidse Volkshuis 1890-1980. Geschiedenis van een stichting sociaal-kultureel werk* (Leiden 1982) 35, 109 en 146.
- 18 Böhl, 'Vormingsidealen', 27.
- 19 Leen Dorsman, 'Studium Generale: een mislukte doorbraak (1945-1960)' in: Dorsman, *Universitaire vormingsidealen*, 55-68, aldaar 57.
- 20 Ibidem, 10.
- 21 Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 64.
- 22 P. Heering, 'Van Vollenhoven en het Leidsch Universiteits-Fonds' in: H.F. Panhuys (red.), *Herdenking van de 100ste geboortedag van Cornelis van Vollenhoven (1874-1974)* (Den Haag 1974) 29-31, aldaar 29.
- 23 Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 65.
- 24 Willem Otterspeer (red.), *De hand van Hui-zinga* (Amsterdam 2009) 7, 8, 15 en 21.
- 25 Otterspeer, *Een welbestierd budget*, 74.
- 26 Dorsman, 'Een mislukte doorbraak', 61.
- 27 Ibidem, 62.
- 28 Ibidem 63.
- 29 Krop, 'De universiteit meer dan een vakschool', 50-51.
- 30 Dorsman, 'Een mislukte doorbraak', 63.
- 31 *Leids Universiteitsblad (LUB)* 11^e jaargang, no 4 (29 oktober 1945) 1-4.
- 32 Archief Universiteitsbibliotheek Leiden, Archief van de Rector Magnificus en de Senaat, 1875-1972, inv. nr 4, Notulen van vergaderingen van de Senaat, vergaderstukken 25 juli 1945 en 26 september 1945.
- 33 *Studium Generale Jaarverslag 1947-48*, Brief aan de Senaat Leiden 7 mei 1948, 5.
- 34 Ibidem, 1945-46, 2.
- 35 *Algemeen Nederlands Studentenblad Forum Academie*, 1^e jaargang, no 1 (Januari 1947) 5.
- 36 *Libertas ex veritate*, 15^e jaargang, no 7 (April 1948) 178-179.
- 37 Ibidem, 16^e jaargang, no 11, (Juli 1949) 16.
- 38 *LUB*, 16^e jaargang, no 1 (22 september 1950) 2.

- 39 V. Veldheer, 'De opkomst van de sociaal-democratie: politiek en bestuur', in J.C.H. Blom en R.C.J. van Maanen (red.), *De geschiedenis van een Hollandse stad. Leiden. Deel 4. Leiden vanaf 1896* (Leiden 2004) 224.
- 40 Doris Wintgens Hötte (red.), *De jaren zestig. Actie, kunst en cultuur in Leiden* (Leiden 1989) 6; Gijs Wintgens, 'De jaren zestig in Nederland. Een mentaliteitsverandering' in: Wintgens Hötte *De jaren zestig*, 7-16, aldaar 7 en 14; Jaak Slangen. 'Ouwe lullen motten weg' Studentenprotest, acties en het alternatieve circuit in Leiden in de late jaren zestig' in: Wintgens Hötte *De jaren zestig*, 29-52, aldaar 29, 31-32, 39.
- 41 *LUB*, 29e jaargang, no 4 (10 oktober 1963), 4.
- 42 *LUB*, 16e jaargang, no 7 (3 november 1950) 4-7.
- 43 *LUB*, 29e jaargang, no 4 (10 oktober 1963) 4.
- 44 *LUB*, 60e jaargang, no 11 (1971) 15.
- 45 *LUB*, 33e jaargang, no 10 (16 november 1967) 2-3.
- 46 *LUB*, 33e jaargang, no 4 (5 oktober 1967) 4-5.
- 47 *Folia: onafhankelijk studentenmaandblad*, 24e jaargang, no 5 (16 dec 1969) 1 en 8.
- 48 *Acta et Agenda*, 3e jaargang, no 3 (11 september 1970) 6. De Senaat besluit op 24 november 1969 de mogelijkheden na te gaan van integratie van het vormingswerk in het onderwijs.
- 49 *Studium Generale jaarverslag 1969-70*, 1-2.
- 50 Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid*, 215.
- 51 *Commissie Universitair Vormingswerk Jaarverslag 1978*, hoofdstuk V: Studium Generale, 6.
- 52 *Studium Generale jaarverslag 1985*, 4.
- 53 *Commissie Universitair Vormingswerk Jaarverslag 1979*, 7.
- 54 *Studium Generale jaarverslag 1993*, 7.
- 55 *Ibidem 1996*, 1.
- 56 *Ibidem 1997*, 1.
- 57 *Ibidem 1998*, 1.
- 58 *Ibidem 1993*, 22-23.
- 59 *Studium Generale jaarverslag 1988*, 22-23.
- 60 *Ibidem 1989*, 20.
- 61 *Ibidem 1998*, 1.
- 62 *Leidsch Dagblad* (15 januari 2014), 13.
- 63 J. Walchelder, 'Algemene vorming en het Studium Generale: aspecten van een geschiedenis' in: *Verslagboek Studium Generale conferentie. Algemene vorming en de rol van Studium Generale daarin* (Berg en Dal 19 en 20 november 1993) 2-29, aldaar 7.
- 64 Walchelder, 'Algemene vorming en het Studium Generale', 29.
- 65 *Ibidem*, 2.
- 66 André Friedrich Wilhelm Klukhuhn, 'De onduidelijke geschiedenis van het Studium Generale' in: *Verslagboek Studium Generale conferentie*, 30-33, aldaar 30.

Kroniek van Leiden over 2014

W. Smitsloo-de Graaff, A. van Leeuwen en R.D. Paauw

Januari

- 1 'De Ster van Bethlehem', bloemenzaak in de Sint Jorissteeg, verdwijnt na 85 jaar.
- 1 De gemeente zet in vijf wijken sociale wijkteams op waar bewoners terecht kunnen voor informatie over werk, gezondheid, inkomen, opvoeding en wonen.
- 6 Burgemeester Lenferink is er voorstander van om vuurwerk voor consumenten te verbieden. Tijdens de nieuwjaarborel in de Pieterskerk meldt hij ook dat het inwonertal is gestegen naar 121.250.
- 7 B en W stellen het bestemmingsplan vast waarmee de nieuwbouw van het ROC ID College tussen de Breestraat en de Boommarkt mogelijk wordt. Het Rijnland-gebouw zal daarvoor worden gesloopt.
- 8 Zorgorganisatie Topaz steekt de komende vijf jaar 34 miljoen euro in negen projecten in de regio. In Leiden gaat het om: bouw zorghotel Revitel, sloop en nieuwbouw Groenhoven, renovatie en nieuwbouw Zuydtwijck en Haaswijk.
- 8 Sloop van enkele leegstaande schoolgebouwen van het voormalige ROC aan de Ter Haarkade in Zuid-West. Op de plek wordt de Al Hijramoskee gebouwd die de moskee in de Rembrandtstraat vervangt.
- 9 In het Leiden Bio Science Park worden gezondheidsbedrijven doelgroep van het vestigingsbeleid. Het park telt 143 bedrijven en instellingen met ruim 15.800 werknemers.
- 10 Het Leiden Convention Bureau, een netwerk om Leiden te promoten als congresstad, gaat van start.
- 10 De Gemeentelijke Reinigings- en Ontsmettingsdienst, nu Stedelijk Beheer geheten, bestaat 100 jaar.
- 11 Onder de Oude Kooi (gebied tussen Sumatrastraat, Lage Rijndijk en Kooipark) wordt een stelsel van drainagepijpen aangelegd van drie kilometer. Het project om de wateroverlast in de wijk te bestrijden kost 9,1 miljoen euro.
- 12 De Road Runners Club bestaat 25 jaar.
- 13 Het Leidse bedrijf Galapagos ontvangt 2,9 miljoen euro van het Vlaamse Innovatiecentrum IWT voor onderzoek naar taaislijmziekte.
- 15 Dojo Daidokan Shuri Ryu-karate bestaat 25 jaar.

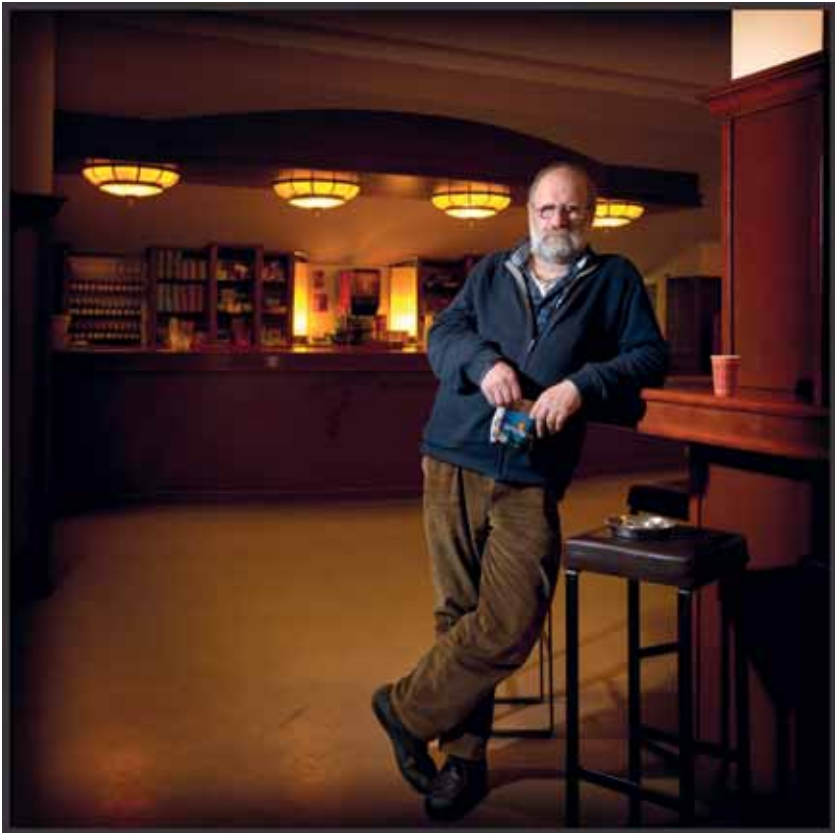
- 17 Kees 'Lasercase' van der Reijden overlijdt op 60-jarige leeftijd. Hij was dj van de discotheek Club 70 aan de Stationsweg in de jaren 80 en 90.
- 21 DUWO verkoopt de leegstaande kapel van het voormalig Elisabeth-ziekenhuis aan de Hooigracht/Middelstegracht. Er komen trainings- en fysioruimte en woonruimte voor de eigenaar.
- 21 Het Europese hoofdkantoor van verpakkingsbedrijf Avery Dennison verhuist van de Lammenschansweg naar het Bio Science Park.
- 22 Van de 130 kilometer rioolbuis in de stad moeten de komende 60 jaar grote delen worden vernieuwd of van groot onderhoud worden voorzien.
- 23 Jongerenwerk Holland Rijnland, Cardea, ROC Leiden en ROC ID College sluiten met de gemeente een overeenkomst om in 2015 een stedelijk jongeren-centrum te openen.
- 23 Veilinghuis BVA Auctions verkoopt in opdracht van de curator de inboedel van het failliete Jansenbinders aan de Rooseveltstraat. Het bedrijf was ruim honderd jaar een gerenommeerde boekbinderij.
- 23 De gemeenteraad besluit dat er acht avondwinkels mogen komen.
- 23 Welstandsregels worden versoepeld in de historische binnenstad en in wijken die sinds 2011 behoren tot het rijksbeschermd stadsgezicht. Kunststof kozijnen en zonnepanelen mogen onder bepaalde voorwaarden.
- 27 De plannen om het grootste woonhuis van Leiden (Rapenburg 48) te verbouwen tot een luxe hotel zijn van de baan. De gemeente ontbindt het contract met de ontwikkelaar omdat niet aan de voorwaarden is voldaan.

Februari

- 1 De furniturezaak Mol en De Groot aan de Lange Mare sluit na 63 jaar zijn deuren.
- 3 Patiënten van de revalidatieafdelingen van de zorgcentra Zuydtwijck en Overrijn zijn verhuisd naar Revitel, het nieuwe revalidatie- en zorghotel van Topaz in gebouw Level bij station Leiden Centraal.
- 5 Martijn Peetsold wordt voorzitter van Topsport Leiden. Hij is conrector van het Leonardo College en wedstrijdroeier bij Die Leythe.
- 5 Op 91-jarige leeftijd overlijdt Leen Immink. Hij was ruim 55 jaar lid van de Leidse Reddingsbrigade en 18 jaar voorzitter.
- 6 De Leidse musea trokken in 2013 in totaal 954.150 bezoekers. In 2012 waren dat er 818.750. Naturalis was koploper met 307.500 (2012: 255.000).
- 8 De Werkgroep Geveltekens van de Hist. Ver. Oud Leiden meldt dat de gevel

van het Grand Café Van Buuren aan de Stationsweg met gevelsteen 'De Zwarte Ruiter' wordt gerestaureerd.

- 8 Erfgoed Leiden en Omstreken (voorheen Regionaal Archief Leiden) gaat het gebouw aan de Boisotkade verbouwen. De gemeente trekt er zeven ton voor uit. Het pand biedt in de loop van 2015 ook onderdak aan het Archeologisch Centrum en de Beeldbank van de Hist. Ver. Oud Leiden.
- 9 Op 69-jarige leeftijd overlijdt oud-gemeenteraadslid Jan Boer. Hij stond aan de basis van het Comité Leefbaar Leiden, het Kreatief Sentrum en het Leids Vrijetijds Centrum. Hij runde café 't Praethuys en bioscoop Het Kijkhuis. Ook nam hij bioscoop Trianon over.

Jan Boer, ondernemer. Foto Hielco Kuipers.

- 10 Wethouder De Wit reikt de sportprijzen van het jaar uit aan Ajacied Ricardo, roeister Marie-Anne Frenken en de basketballers van ZZ Leiden.
- 13 Op 49-jarige leeftijd overlijdt Jolanda van Stralen, uitvoerend teamchef van de politie in Leiden-Noord. Zij werkte een kleine dertig jaar bij de politie.
- 13 De gemeenteraad stemt in met de bouw van het blok met drie hoge torens tegenover station Leiden Centraal met extra maatregelen tegen de leegstand van kantoren. De raad stemt ook voor de uitbreiding en renovatie van De Lakenhal. Kosten: 13,5 miljoen euro. De resterende 3 miljoen moet het museum zelf binnenhalen.
- 13 Roeivereniging 'Die Leythe' bestaat 100 jaar. Begonnen in 1914 met 27 leden en vier boten telt de club nu ruim 600 leden en 90 boten.
- 14 Leiden krijgt dit jaar een Centrum Seksueel Geweld dankzij een gift van 835.000 euro van de Vriendenloterij. Fonds Slachtofferhulp maakt 165.000 euro vrij.
- 15 Er ontstaat grote ophef als burgemeester Lenferink bekend maakt dat de veroordeelde pedoseksueel Benno L. in een ouderenflat aan de Apollolaan woont. Hij is daartoe overgegaan op verzoek van het O.M. nadat andere gemeenten hem de toegang weigerden. Er volgden demonstraties en veel publiciteit in de media. Een paar weken later krijgt Lenferink van de gemeenteraad steun voor zijn besluit.
- 21 Uit de Leidse wateren is 340.000 kubieke meter bagger verwijderd. Ook zijn er ruim drie miljoen kilo aan afval en honderden fietsen opgevist. Het project duurde vijf jaar en kostte zo'n 30 miljoen euro.
- 23 Op 61-jarige leeftijd overlijdt Karel Vietsch. Hij speelde een grote rol in de aanleg van snelle internetnetwerken voor onderwijs en onderzoek door heel Europa.
- 24 De gemeenteraad stelt 4,4 miljoen euro beschikbaar voor de bouw van twee nieuwe scholen aan de Telderskade. Ze vervangen de Teldersschool en De Sleutelbloem.
- 25 De schouwburg krijgt een nieuwe foyer door uitbreiding van de ruimte op de begane grond in de richting Oude Vest 45 (het voormalige gebouw van Volksuniversiteit K&O).
- 27 De studie Sinologie aan de Universiteit Leiden bestaat 150 jaar.
- 27 De binnenstad heeft er drie gemeentelijke monumenten bij: de Kaasmarktschool aan de Koppenhinksteeg, de transformatorzuil (ook wel Peperbus genoemd) op het Vrouwenkerkhof en een achterhuis aan de Vestestraat 21 van een pand aan de Herengracht.

- 27 ‘Het Laatste Oordeel’ van Lucas van Leyden verhuist in 2015 tijdelijk naar het Rijksmuseum in Amsterdam. Beide musea gaan meer samenwerken.
- 27 Op 61-jarige leeftijd overlijdt Arthur de Leeuw. De muzikant maakte deel uit van de bands Nou&, ‘Spirits of St. Louis’, ‘Number One’ en ‘Bazooka Joe’

Maart

- 6 De Duitse bunker (naast de Morspoortkazerne) en de Staatsspoorbrug aan de Haagweg – beide gebouwd in de periode 1942-1943 – krijgen de gemeentelijke monumentenstatus.
- 6 Begonnen wordt met de aanleg van de ongelijkvloerse kruising op de Plesmanlaan ten behoeve van een betere doorstroming van en naar de A44 en verbetering van de bereikbaarheid van het Bio Science Park.
- 9 In bioscoop Trianon is de eerste echte Leidse buurtfilm ‘Tussen de Rijnen’ in première gegaan.
- 11 Universiteit Leiden hoort volgens de World Reputation Rankings van Times Higher Education opnieuw tot de beste honderd universiteiten ter wereld.
- 11 De wereldberoemde Leidse dj Armin van Buuren krijgt een wassen beeld in Madame Tussaud in Amsterdam.
- 12 De raad besluit dat in het Houtkwartier 140 woningen en extra gymzalen komen. Het Da Vinci College en Driestar College mogen uitbreiden en het Diaconessenhuis krijgt een groter parkeerterrein.
- 13 De ondergrondse parkeergarage aan de Lammermarkt gaat 28,9 miljoen euro kosten. De garage heet de diepste van Nederland te worden met 21 meter en 60 centimeter. De bouw begint op 5 januari 2015.
- 13 ‘Titus de taxus’, de boom bij de universiteitsbibliotheek aan het Rapenburg die de Universiteit wilde kappen, krijgt een nieuw leven in het Marepark.
- 13 Aan de Garenmarkt wordt de eerste nieuwe ondergrondse vuilcontainer in gebruik genomen. In totaal moeten er 550 van dergelijke containers in de binnenstad en omliggende wijken komen.
- 17 De Leidse Instrumentmakers School kan uitbreiden. Een sponsor investeert drie miljoen euro in nieuwbouw aan de Einsteinweg. Eerder zegde het ministerie van Onderwijs drie miljoen toe. Met daarbij steun van de gemeente Leiden en de toezegging van 16 bedrijven om het bijbehorende machinepark te betalen, is de financiering rond.
- 17 De poortjes op het Leidse station blijven in ieder geval tot 2016 open voor alle voetgangers.

- 19 D66 is de grote winnaar bij de gemeenteraadsverkiezingen en gaat van tien naar twaalf zetels. SP en Leefbaar Leiden zijn de andere partijen die winst boeken. De Stadspartij verliest beide raadszetels, VVD en PvdA krimpen van zes naar vijf zetels.
- 19 ROC Leiden staat, net als vorig jaar, op de voorlaatste plaats in de Keuzegids mbo-studies 2014. De Leidse Instrumentmakers School staat op de tweede plaats van de vakscholen.
- 20 Minister Melanie Schultz van Haegen opent ‘Waterland’, een wetenschappelijke speeltuin op de binnenplaats van museum Boerhaave. Kinderen kunnen er experimenteren om water in goede banen te leiden.
- 20 Leiden blijft in elk geval tot 2017 doorgaan met cameratoezicht in het stationsgebied. De camera’s zijn eind 2010 opgehangen en sindsdien daalde het aantal geregistreerde delicten in het gebied met bijna 15 procent.
- 21 De Waalse Kerk aan de Breestraat is gerestaureerd. Onder meer is een nieuwe vloer gelegd, de dakbedekking verbeterd en het orgel gerenoveerd.
- 21 Het nieuwe winkelgebied tussen de Waag en de Breestraat is, twee maanden voor de officiële opening, tot op de laatste vierkante meter verhuurd. Dat maakt Provast bekend, de ontwikkelaar die 45 miljoen in het project investeert.
- 21 Het eerste omvangrijke Leidse zonnepanelenveld, met circa 300 panelen, komt op het dak van gebouw Nieuwe Energie aan de 3e Binnenvestgracht.
- 21 De in 1929 opgerichte Vereniging Koninginnedag Leiden heet voortaan: Oranjevereniging Leiden.
- 22 Op 54-jarige leeftijd overlijdt Ron van Eijk. De Warmonder was medeoprichter van accountants/belastingadviseurs BDO Leiden en tien jaar voorzitter van het Leidse Ronald McDonaldhuis.
- 26 Job Cohen keert terug aan de Leidse rechtenfaculteit als bijzonder hoogleraar. De oud-minister en oud-burgemeester van Amsterdam begon daar zijn loopbaan. Cohen gaat de Thorbecke-leerstoel bekleden.
- 28 Boekwinkel Polare (samenbundeling van Selexyz/Kooyker/De Slegte) is gered. Willeke van der Meer, mede-eigenaar van Boekhandel Blokker in Heemstede, koopt de Leidse vestiging. Onder de vertrouwde naam Kooyker gaat de winkel op 8 mei weer open.
- 29 Op 75-jarige leeftijd overlijdt Dick de Roode, die tot 2005 een slagersbedrijf bestierde aan de Kraaierstraat. Hij was de derde van een generatie slagers. Ook zette hij zich dertig jaar lang in als vrijwilliger voor de Gehandicapten Sport Vereniging De Sleutels.

- 30 De ‘nieuwe’ Leidato trekt bijna 6.000 bezoekers. Het evenement, bekend uit de tijd dat de Groenordhallen nog bestonden, werd nu gehouden in een hangaar op vliegveld Valkenburg.

April

- 1 Woningcorporatie Portaal begint met de sloop van de huizen tussen de Groenesteeg en de Meelfabriek. Wat daarvoor in de plaats komt, is nog niet duidelijk.
- 4 Hospice Xenia aan de Kloosterpoort, hartje Leiden, wordt geopend. Het is het eerste jongerenhospice in Nederland waar tieners en adolescenten met een ernstige ziekte tijdelijk kunnen verblijven.
- 10 Het Expertisecentrum Jeugd van Hogeschool Leiden kondigt een onderzoek aan naar de ontwikkeling van ouderschap. Duizend stellen uit Leiden en omgeving worden vanaf de zwangerschap gedurende 24 jaar gevolgd.
- 11 De 39e editie van de Singelloop trekt opnieuw een recordaantal deelnemers, 5.244, ruim honderd meer dan vorig jaar.
- 17 In Leiden gaat een gratis fietsenstalling open onder V&D en The Sting, onderdeel van het Aalmarktproject. Hierin is plek voor 990 fietsen.
- 21 De grootscheepse verbouwing van V&D nadert haar voltooiing. De Leidse vestiging wordt dé ‘flagship store’ die de nieuwe koers zet voor de andere filialen.
- 21 Op het terrein waar een brandweerkazerne en het gebouw van de sociale dienst stonden aan de Langebrug vinden archeologen oude water- en beerputten, kelders en gemetselde funderingen.
- 25 Ongeveer 7.000 scholieren doen op het terrein van vv Leiden mee aan de Koningsspelen.
- 27 Zwembad De Vliet bestaat vijftig jaar. Lange tijd was het bad met sluiting bedreigd. De Leidse politiek wil het buitenbad nu behouden en er een binnenbad naast bouwen.
- 29 De kalklaag op de muren van het Leidse ‘zweetkamertje’ in het Academiegebouw aan het Rapenburg dreigt los te laten. Daarom begint Universiteit Leiden een actie om geld te werven onder Leidse afgestudeerden. Zo kunnen de vele handtekeningen die studenten daar na hun afstuderen hebben neergezet, behouden blijven. Op 26 mei is het daarvoor vereiste bedrag van 16.000 euro opgehaald.

Mei

- 1 Het vernieuwde Kooipark wordt geopend. Gemeente, buurtbewoners en de Vereniging tot Behoud Kooipark hebben gezamenlijk een ontwerp gemaakt voor de herinrichting van het park.
- 1 Het plan van de Amsterdamse Stefanova Architecten heeft de verkiezing gewonnen voor de bouw van zestig huizen tussen Waardgracht en Lakenplein. Of het ook gebouwd gaat worden hangt af van de woonlasten.
- 3 In de Hortus wordt een replica onthuld van de in 1683 door Christiaan Huygens ontworpen buisloze telescoop. Het initiatief daarvoor is van Hans de Rijk die hiervoor in 2008 de NWO oeuvreprijs ontving. Jaap de Bree van de Leidse Instrumentmakers School bouwde de installatie.
- 5 In Polderpark Cronesteyn zijn 680.000 zonnebloemzaden ingezaaid om Leiden deze zomer een zonnebloemendoolhof te bieden.
- 9 Bij de Vinkbrug is opnieuw een Britse vliegtuigbom opgebaggerd uit de Rijn, evenals op 31 oktober 2013. Het explosief is later op het strand van Wassenaar tot ontploffing gebracht.
- 10 'Op reis' is het thema van de komende viering van de 3 October Vereeniging. De kermis krijgt het hoogste reuzenrad van Europa op bezoek. Het lunapark blijft de grootste inkomstenbron van de Vereeniging. De afgelopen viering leverde 485.000 euro op.
- 10 Door GZC/Donk te verslaan behalen de waterpolospelsters van ZVL (een samensmelting van De Zijl, LZ 1886 en Vivax) voor het eerst het Nederlands kampioenschap.
- 10 De Jelgersmakliniek zal eind dit jaar zijn deuren sluiten ten gevolge van slinkende zorgbudgetten en de veranderende zorgvraag. De kliniek telt 35 full-time arbeidsplaatsen.
- 14 Toon van Helfteren keert komend seizoen niet terug als coach van basketbalclub ZZ. Het bestuur vindt het tijd voor iemand anders. Onder Van Helfteren werd twee keer de landstitel gehaald en twee keer de nationale beker.
- 15 De bijna 200 jaar oude kanonnen zijn terug op hun plaats bij de Morspoort, nadat de houten onderstellen, die dreigden te bezwijken onder het gewicht van de 7.000 kilo zware gevaarten, door Stedelijk Beheer zijn nagebouwd. Het zijn overigens scheepskanonnen uit 1820, die zo'n dertig jaar geleden zijn opgevist bij Oostvoorne.
- 16 De Universiteit Leiden stopt met de opleiding Islamstudies. Er is nauwelijks nog belangstelling voor.

- 17 Ondanks allerlei maatregelen om de meeuwen de stad uit te krijgen is hun aantal in de afgelopen tien jaar met 37 procent toegenomen: van 800 naar 1.100.
- 17 De overeenkomst die projectontwikkelaar OVG en financier Syntrus Achmea Real Estate eind vorig jaar voor 19 miljoen euro sloten met de gemeente Leiden over het Rijnsburgerblok bij NS Station Leiden Centraal is stukgelopen. Het project is al jaren een blok aan het been van de gemeente.
- 18 De Leidse Marathon trekt het recordaantal van 12.500 lopers, tien procent meer dan vorig jaar.
- 19 ‘Maître de restaurant’ Jan Groeneveld is op 74-jarige leeftijd overleden. Hij werkte in sterrenrestaurants en bediende de groten der aarde, onder wie koningin Juliana, Montgomery, Churchill en Maria Callas. Hij begon en eindigde in De Beukenhof.
- 21 Begin van de restauratie van de uit 1813 stammende Begraafplaats Groenesteeg. Voor elk van de 1.138 graven is een herstelplan opgesteld.
- 27 De meldkamer van politie, brandweer en ambulance aan de Rooseveltstraat is buiten gebruik gesteld. De hulpverlening wordt nu aangestuurd vanuit de meldkamer in Den Haag.

Juni

- 3 De politie begint een grote actie om de overlast van drank- en drugsgebruikers in de Transvaalbuurt tegen te gaan.
- 5 In de jaarlijkse Atlas voor Gemeenten, waarin de vijftig grootste steden met elkaar worden vergeleken stijgt Leiden op de sociaaleconomische index naar de achtste plaats. Bijzonderheid: geen andere stad heeft zoveel jongeren met een havo-of vwo-diploma.
- 9 De Breestraat wordt afgesloten voor een grondige opknapbeurt: een nieuw wegdek, bredere stoepen en ouderwetse lantaarns. Verder is er groot onderhoud aan het gas- en elektriciteitsnet.
- 16 Bestuurder Han van Klinken van Stichting Diogenes stuit op een nog niet eerder ontdekte middeleeuwse gevel aan de Dwarskoornbrugsteeg. Het bijzondere is dat de gevel zich nog in niet-gerenoveerde toestand bevindt.
- 17 Sportorganisator en ereburger van Leiden, Joop Riethoven, overlijdt op 92-jarige leeftijd. Hoogtepunt in zijn carrière was de start van de Tour de France in Leiden in 1978.

Joop Riethoven.

- 19** Na een dienstverband van 42 jaar bij de gemeente vertrekt Hein van Woerden als kabinetschef van de gemeente. Hem wordt de Jan van Houtpenning overhandigd.
- 20** Het Centrum Eetstoornissen Ursula verhuist van Leidschendam naar Leiden en vestigt zich in het pas gebouwde Rijnveste aan de Sandifortdreef.
- 20** Slaan van de eerste paal voor de Al-Hijra moskee aan de Ter Haarkade in het Haagwegkwartier.
- 27** Van 27 juni tot en met 11 juli viert studentenvereniging Minerva haar 200-jarig bestaan met een groot aantal festiviteiten.
- 27** De gemeente moet forse bedragen afboeken op het Aalmarktplan (6,5 miljoen) en de opknapbeurt van het Kooiplein (2,8 miljoen).
- 28** Museum Naturalis maakt bekend dat tot dusver ruim drie miljoen euro is bijeengebracht voor aankoop van de enorme Tyrannosaurus Rex. In totaal is vijf miljoen nodig.

Juli

- 1 Enkele honderden medewerkers van de GGZ-instelling Rivierduinen worden boventallig. Hierdoor daalt het personeelsbestand met dertig procent.
- 1 De nieuwe gratis stadsgids 'Ontdek Leiden' bevat vier wandelroutes van komiek Jochem Myjer, burgemeester Henri Lenferink, rector magnificus van de Universiteit Leiden Carel Stolker en schrijver Abdelkader Benali.
- 1 Het Rijksmuseum van Oudheden onthult dat bij opgravingen in Oegstgeest archeologen van de Universiteit Leiden vorig jaar een zeldzame zilveren schaal uit de zevende eeuw hebben gevonden.
- 2 Woningcorporatie De Sleutels heeft de oude broodfabriek Ceres – in de stad beter bekend als 'De Vooruit' – opgeknapt.
- 6 In de winkel Entresol aan de Nieuw Rijn vindt Joop Kooreman een 16 mm-film met beelden van de bevrijding van Leiden in mei 1945.
- 7 De gevaarlijke rotonde Haagse Schouwweg – Ommedijkseweg – Stevenshofdreef wordt aangepakt.
- 9 De provincie investeert 11 miljoen euro om het Leiden Bio Science Park beter bereikbaar te maken.
- 9 De Raad van State verwerpt alle bezwaren van omwonenden zodat het grote studentencomplex aan de Langebrug kan worden gebouwd.
- 11 Het CBR stopt op 1 januari 2015 met theorie-examens voor het rijbewijs in het gebouw vlakbij de 3-Oktoberhal.
- 11 De Voedselbank verhuist vanwege de groeiende vraag naar een groter pand schuin tegenover de huidige locatie in de Willem Barentszstraat.
- 15 De blauwe zones verdwijnen. In het collegeakkoord is afgesproken om in de wijken rond het centrum betaald parkeren in te voeren.
- 15 B en W laten de omvang van de horeca in de binnenstad onderzoeken. De Leidse afdeling van Koninklijke Horeca Nederland vindt dat de verhouding tussen winkels en horeca zoek is.
- 19 De Leidse vishandel Atlantic wint voor de derde keer op rij de jaarlijkse haringstest van het *Algemeen Dagblad*.
- 22 Bouwbedrijf Heijmans past voor 40 miljoen euro de kruising van de Plesmanlaan en Haagsche Schouwweg aan. De Plesmanlaan krijgt een deels verdiepte ligging.
- 26 Atlete Tessa van Schagen (20) wint de Nederlandse titel op de 200 meter in het Olympisch stadion in 23,52 seconden.

- 29 Jan Bronsgeest krijgt de heldenpenning van de stad. Hij voorkomt op 10 juni dat een jonge vrouw zich op station Leiden Centraal van het leven berooft. Ook helpers Faissal Bouchan en Moussab Atya krijgen de penning.
- 31 Drie Leidse stichtingen (Diogenes, Monumenten Libertas en Kasteel Endegeest) die monumentale gebouwen restaureren en onderhouden maken bekend op 1 januari 2015 te fuseren tot stichting Stadsherstel.

Augustus

- 1 De Hist. Ver. Oud Leiden wil levensverhalen van 'de gewone Leidenaar' conserveren.
- 1 De Rabobanken in Leiden en Katwijk fuseren.
- 3 Leonie van Noort wint op de NK openwater zwemmen op het IJsselmeer bij Hoorn de titel op de tien km.
- 6 De Protestantse gemeente Leiden brengt het aantal fulltime predikanten terug van zes naar vier.
- 8 De Nederlandse Zorgautoriteit keurt de fusie goed van het Diaconessenhuis Leiden en de Rijnland Zorggroep, waartoe het Rijnland Ziekenhuis in Leiderdorp en Alphen aan den Rijn behoren. De nieuwe naam wordt Alrijne Ziekenhuis.
- 9 Na twee jaar verbouwing is de uitbreiding van het Rijnlands Revalidatie Centrum aan de Wassenaarseweg in gebruik genomen.
- 12 Biotechnologiebedrijf Prosensa ontvangt 5 miljoen euro van de Amerikaanse organisatie CureDuchenne om een medicijn tegen de spierziekte Duchenne te ontwikkelen.
- 20 Verzetsstrijdster Atie Ridder-Visser (100) overlijdt in Rotterdam. In 2011 bekende zij de directeur van de Hollandsche Constructie Werkplaatsen (HCW) Felix Guljé in 1946 te hebben doodgeschoten omdat ze hem destijds verdacht voor de nazi's te hebben gewerkt.
- 22 K&G-erelid Koos Moenen (80) overlijdt. Voor de vereniging was hij vele jaren materiaalman en zamelde zo veel oud papier in dat de repetitieruimte kon worden aangekocht.
- 25 De bomen die illegaal werden gekapt bij het Sylvius-laboratorium op het Bio Science Park kosten de Universiteit Leiden 63.687 euro.
- 30 Met de onthulling van een acht meter hoog kunstwerk van Lamp Wouda en Sjef Oltheten op de Ommedijkseweg protesteren 150 personen tegen de aanleg van de Rijnlandroute tussen de A4 en A44.

- 30 Overleden: pianist, componist en dirigent Henk Briër (1932-2014). In 1999 vierde hij zijn vijftigjarig jubileum.

September

- 1 Leidse studenten krijgen ook in hun tweede studiejaar met het bindend studieadvies te maken, om te voorkomen dat zij na hun eerste jaar de boel alsnog laten versloffen.
- 3 Prins Constantijn opent in het Academiegebouw het virtuele centrum voor 'big data-onderzoek' van de Universiteit Leiden. Big data is een term voor de grote hoeveelheid gegevens die voortkomen uit onderzoek en die circuleren op internet, de snelheid waarmee ze binnenkomen en/of opgevraagd worden en de diversiteit van de data.
- 3 Bij molen De Put wordt door de Stichting Militair Indië Leiden de jaarlijkse herdenking gehouden van 26 militairen die na 1952 niet terugkeerden uit voormalig Nederlands-Indië.
- 3 De gemeente trekt 350.000 euro uit om het Van der Werfpark op te knappen.
- 4 De Breesstraat wordt ingrijpend gerenoveerd. Tegelijkertijd wordt het medailon, dat Oud Leiden in 1977 schonk aan de gemeente, in een nieuw 'bedje' gelegd.
- 11 De gemeente verkoopt panden onder de marktwaarde en loopt daardoor miljoenen mis, mede doordat taxatierapporten verouderd zijn of ontbreken. De gemeenteraad wordt onvoldoende op de hoogte gehouden. Deze conclusies trekt de Rekenkamercommissie.
- 12 De Historische Vereniging Oud Leiden en Erfgoed Leiden en omstreken geven een boek uit over 150 jaar monumentenzorg: 'Tastbaar Geheugen', door Esther Starkenburg, Rudi van Maanen, Cor Smit en Miep Smitsloo-de Graaff.
- 13 Ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van roeivereniging Die Leythe wordt erelid Jan Klerks benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. Hij begeleidde gedurende veertig jaar tal van roeiploegen, waaronder wereld- en Olympische kampioenen.
- 13 De Open Monumentendagen trekken ruim 14.000 bezoekers. De meeste aandacht is er voor de Hortus Botanicus (4.500).
- 18 Met duizenden komen Leidenaars naar de Waag om zich in te schrijven voor haring, wittebrood en hutspot. Meer dan zesduizend hutspotmaaltijden gaan er op 2 oktober doorheen en een dag later worden bijna 34.000 haringen en 8.850 broden opgehaald. Dat is veel meer dan vorig jaar.

- 20 De tweede Nacht van de Kunst en Kennis brengt 5.500 mensen op de been, die op tien locaties in de stad presentaties of lezingen bijwonen.
- 25 Volgens de leden van National Geographic Junior is bioloog Freek Vonk van Naturalis 'de grootste avonturier van Nederland'.
- 28 KPN XL, voor zakelijke relaties, keert terug naar Leiden in een winkel geopend aan de Rooseveltstraat. Vroeger zetelde KPN Business Centre op industrieterrein Roomburg.

Oktober

- 1 Nog net voor 3 oktober wordt de opgeknapte Breestraat opgeleverd (waartoe op 13 februari was besloten). De verlichting aan kabels is ingeruild voor de zo kenmerkende oude lantaarnpalen. Ook de bestrating is aanzienlijk verbeterd.
- 1 In de grond onder het rijksmonument Breestraat 90 worden resten uit de dertiende eeuw van het bakstenen klokhuis van de graaf van Holland gevonden. Hiermee is een restant blootgelegd van het oudste Leidse overheidsgebouw. Om dat te bewaren, heeft het stadsbestuur 45.000 euro toegezegd.
- 2 Rens Heruer en Eric Filemon worden benoemd tot ereburgers van Leiden. Zij speelden een grote rol in het verenigingsleven en maakten samen het Leids

Straatmakers maken een medaillon in de Breestraat ter hoogte van het stadhuis. Foto Hielco Kuipers.

Volkslied. Filemon is ook de bedenker van het Minikoraal. Rens Heruer is sinds begin 2014 voorzitter van de HVOL.

- 3 Een 3 oktoberfeest zonder wanklank in zomerse temperatuur. Mede door het goede weer trekt de optocht, met als thema ‘Op Reis’, zeer veel bekijks.
- 3 De firma Swets Information Services aan de Schipholweg wordt failliet verklaard. Swets neemt in haar financiële val ook de juridische boekhandel Jongbloed mee.
- 4 De voorbereidende werkzaamheden voor de bouw van parkeergarage Lammermarkt beginnen vandaag. De daadwerkelijke bouw begint op 5 januari 2015 en duurt tot augustus 2016.
- 5 De bruggen aan de Leidse oostkant, zoals de Wilhelminabrug en de Leiderdorpsebrug – beter bekend als de Stierenbrug – blijven vaker gesloten voor de scheepvaart om opstopping van het wegverkeer te voorkomen. Zo heeft de provincie Zuid-Holland besloten.
- 7 Leiden is, als het om inbraken gaat, de veiligste stad van Nederland. Dat blijkt uit de jaarlijkse risicomonitor van het landelijke Verbond van Verzekeraars. In Leiden hebben net iets meer dan twee inbraken plaats per duizend woningen, een daling van 23 procent. Volgens burgemeester Lenferink zijn de cijfers te rooskleurig omdat inbraken in studentenhuizen vaak niet aan verzekeraars worden doorgegeven.
- 13 De Universiteit Leiden krijgt een internationaal vooraanstaand kenniscentrum op het gebied van Azië. Het centrum bevat onder meer de grootste collectie wereldwijd over Indonesië.
- 16 Op het Leidse congres Africa Works schudden de gasten elkaar niet de hand vanwege de uitbraak van het ebolavirus. In plaats van een hand geven ze elkaar een elleboogtik. Van de deelnemers komen er 150 uit Afrikaanse landen.
- 29 In de Kooi worden 91 woningen gesloopt, met name in de Driftstraat, Atjehstraat, Lombokstraat, Timorstraat en Parkstraat. In principe keren de vroegere bewoners te zijner tijd terug in de nieuwe woningen.
- 29 Leiden krijgt meer dan 2.500 dozen met archeologische vondsten uit het Provinciaal depot van Zuid-Holland. Eén van de vondsten betreft het masker van Matilo, dat in het Rijksmuseum voor Oudheden zal blijven.
- 31 Het hoogste punt van het Leidse Houtkwartier, de flat tussen de Boerhaave-laan en Mariënpoolstraat, wordt gesloopt, evenals enkele lagere flatgebouwen en een paar huizen in de directe omgeving. Voor de 141 woningen die verloren gaan, komen er 200 terug.

- 31 Leiden behoudt tien coffeeshops. Een meerderheid van de gemeenteraad besluit het 'uitsterfbeeld' voor de cannabis-detaillisten ten grave te dragen. Eerder werd besloten van de twaalf coffeeshops er vier te sluiten.
- 31 De Petrus en Paulus Parochie in Leiden luidt de noodklok. De katholieke kerk zit diep in de rode cijfers (een tekort van ongeveer 100.000 euro) en roept haar kerkgangers op een extra tientje te storten.
- 31 De negende editie van het Leiden International Film Festival opent met de film Whiplash van regisseur Damien Chazelle. Het programma telt 87 films uit 28 landen. Het festival zal 33.000 bezoekers trekken.

November

- 1 112e diesviering van de HVOL in de Hooglandse Kerk. De dit jaar afgetreden voorzitter Hans Blom wordt tot erelid benoemd. Aansluitend wordt de Dag van de Leidse Geschiedenis gehouden.
- 1 Het bestuur van het Oriëntatiejaar Leiden heeft besloten de stichting per 1 januari 2015 op te heffen. Het lukt niet meer om een sluitende begroting te maken. Het Oriëntatiejaar biedt sinds 1984 jongeren van 17 tot 27 jaar de mogelijkheid werkervaring op te doen bij een stage-instelling.
- 5 Bestuursvoorzitter Jeroen Knigge wordt ontslagen bij het ROC Leiden. Volgens de raad van toezicht heeft Knigge te weinig gedaan aan de 'zorgwekkende' financiële problemen van de mbo-instelling en aan verbetering van de onderwijskwaliteit.
- 7 De eerste officiële bouwaanvraag voor het terrein van de Leidse Meelfabriek is ingediend. Het betreft een studentencomplex met 57 woningen en een nieuw gebouw voor een wellnesscentrum.
- 7 Het kruispunt Rooseveltstraat en Voorschoterweg ondergaat in 2015 een grondige wijziging. De kosten hiervan bedragen 261.000 euro, waarvan 150.000 euro wordt gedragen door McDonald's Nederland, dat bij het kruispunt een McDrive wil vestigen.
- 8 Het bijna zeventig jaar oude restaurant De Beukenhof is failliet verklaard. Ook de aan de Beukenhof gelieerde keten Koetjes en Kalfjes gaat bankroet.
- 13 De gemeente geeft Museum Naturalis een miljoen euro. Daarvan is 450.000 euro bestemd voor de actie om het skelet van de Tyrannosaurus rex naar Leiden te halen. De rest is voor de verbouwingsplannen van het museum.
- 13 Het kunstwerk Ode aan Rembrandt van Jan Wolkers is na bijna vijftien jaar

verplaatst van het stationsplein naar de andere kant van Leiden Centraal (LUMC-zijde), zodat het beter tot zijn recht komt.

- 14 Het immense complex op de hoek van Willem de Zwijgerlaan en Gooimeerlaan gaat De Prinsenhoek heten. Het officiële adres wordt Prins Clauslaan.
- 15 De Hist. Ver. Oud Leiden verzet zich tegen de voorgenomen sloop van twee wooncomplexen aan de Zijlsingel, omdat zij o.a. beeldbepalend en cultuurhistorisch van grote betekenis zijn.
- 15 Leidenaren kunnen voortaan 24 uur per dag en zeven dagen in de week pakketjes opsturen en ontvangen, nu Post NL op station Leiden Centraal een pakketautomaat heeft geplaatst.
- 15 Door de bouw van de parkeergarage onder de Lammermarkt worden de parkeerterreinen Lammermarkt en Molen de Valk opgeheven.
- 17 Blauwe en witte wereldbollen verlichten de Hooglandse kerkgracht bij het begin van de Kinderrechtenweek. Iedere bol symboliseert een punt uit het Verdrag voor de Rechten van het Kind dat deze week 25 jaar bestaat. Op de UNICEF-kinderrechtentop in de Hooglandse Kerk is prinses Beatrix eregast.
- 19 De tentoonstelling van Vogelvereniging Aves gaat niet door vanwege de uitbraak van vogelgriep in Hekendorp en Langeraar. Als gevolg daarvan moet de kinderboerderij in de Merenwijk enige tijd het hek sluiten.
- 20 De Museumprijs Zuid-Holland gaat naar het Museum voor Volkenkunde voor de tentoonstelling 'Verlangen naar Mekka, de reis van de Pelgrim'.
- 20 Keurslagerij Ed Nozeman aan de Van 't Hoffstraat heeft als enige slagerij in Leiden een Ster gekregen van Vakblad Vleesmagazine.
- 21 Als een der eerste gemeenten heeft Leiden de nieuwe digitale plattegrond gereed. Op de basiskaart is alles tot in detail te zien. De plattegrond wordt elke drie maanden bijgewerkt.
- 22 Het grote bouwproject rond het Kooiplein in Leiden Noord wordt ingekrompen. De aanleg van winkels op een tunnel en een groot complex waarvoor enkele flats aan de Hoven zouden worden gesloopt zijn voorlopig uit de plannen geschrapt. De financiële risico's zijn voor de gemeente te groot.
- 22 De vaak heftige discussies over de kleur van Zwarte Piet hebben geen invloed op de intocht van de Sint in Leiden, want die verloopt vlekkeloos.
- 26 Bij de toenmalige woningen van de hoogleraren Cleveringa, Van Holk en Barge worden gedenkstenen aangebracht met het woord 'protestrede'. In november 1940 keerden zij zich openlijk tegen de anti-joodse maatregelen van de Duitse bezetter. De gedenkstenen zijn een initiatief van prof. W. Hijmans

Carel Stolker, rector magnificus van Universiteit Leiden onthult lezenaar bij ingang Academiegebouw. Foto Hielco Kuipers.

die destijds als student aanwezig was bij het college van Barge. Op de binnenplaats van het Academiegebouw wordt tevens een lezenaar onthuld met daarop de namen van de drie hoogleraren.

- 27** De Leidse fotograaf Joost van Uffelen wint de Frans Lanting Award, de prijs van de grootste natuurfotowedstrijd van National Geographic en het Wereld Natuur Fonds in Nederland en België.
- 28** Leonardo 3 van de Anne Frank school in Leiden mag zich een jaar de slimste klas van Nederland noemen. Drie leerlingen winnen de landelijke finale van de SlimmerIQuiz georganiseerd door Mensa, een organisatie voor mensen met een hoog IQ.
- 29** Fietscoaches doen hun intrede in de binnenstad. Deze vier medewerkers van de gemeente worden ingezet om de overlast van fietsparkeren op de stoep, vooral op zaterdag, in Breesstraat, Gangetje en Korevaarstraat tegen te gaan.
- 29** De verbouwing van het leegstaande ROC-gebouw aan de Toussaintkade is begonnen. Er komen tachtig studenten in te wonen, allen leden van vereniging Minerva. Medio 2015 moet het gebouw gereed zijn voor bewoning.

- 29 Museum De Lakenhal presenteert het definitieve plan voor zijn restauratie en uitbreiding. Als het museum in 2017 wordt heropend, is het vloeroppervlak met de helft toegenomen van 5.000 naar 7.800 vierkante meter. Het museum loopt straks door van de Oude Singel naar de Lammermarkt. Het ontwerp voor de nieuwbouw roept bij het publiek gemengde gevoelens op.
- 29 Een groep Leidse ondernemers slaat de handen ineen om te investeren in vernieuwende bedrijven. Met de oprichting van het Leids Startersfonds willen ze de leegstand in Leiden aanpakken.

December

- 3 Het rammelt geducht in de GGZ-instelling Rivierduinen. Nadat eerder twee van de drie leden van de Raad van Bestuur zijn vertrokken, stapt nu de voltallige Raad van Toezicht op. De officiële lezing luidt dat het gaat om een verschil van inzicht over het te voeren beleid.
- 3 Het Stedelijk Gymnasium blijft onstuimig groeien. De gemeente stelt geld beschikbaar voor nieuwe lokalen aan de Fruinlaan. De enkele jaren geleden geopende dependance, Socrates, aan de Nieuwe Marnixstraat behoeft al weer uitbreiding.
- 4 Opening van de nieuwe poptempel tussen de Marktsteeg en de Lange Scheistraat waar vroeger het bedrijf in lompen en oude metalen van Gebr. De Nobel was gevestigd. Het nieuwe muziektheater gaat Gebr. De Nobel heten. De grote zaal is geschikt voor 750 bezoekers, de kleine voor 200.
- 6 De drijvende ijsbaan op de Nieuwe Rijn is weer opengesteld. Later deze week volgt de kerstmarkt die in 2013 voor het eerst werd opgezet en toen ongeveer 100.000 bezoekers trok.
- 12 Leidse archeologen hebben in Jordanië een 2.700 jaar oud religieus gebouw opgegraven.
- 13 ROC Leiden is volgens de Keuzegids mbo 2015 de slechtste 'brede' mbo-school van Nederland. Het ID College staat vierde van onderen op de 43 scholen tellende ranglijst.
- 15 Studentenhuisvester DUWO kondigt aan in januari 2015 te beginnen met de bouw van 216 kamers aan de Langebrug, waar voorheen gebouwen van de sociale dienst en de brandweer stonden.
- 18 Willy Spaan (60) wordt per 1 mei 2015 de nieuwe bestuursvoorzitter van het LUMC. Hij volgt Ferry Breedveld op die na twaalf jaar met emeritaat gaat. Spaan is nu nog verbonden aan het Jeroen Bosch Ziekenhuis in Den Bosch.

- 19 Begin van de sloop van het voormalig Piet Kerkhof-filiaal aan de Haarlemmerweg. Hier zal nieuwbouwproject De Vaart verrijzen met een appartement, vier studio's en negen rijtjeshuizen.
- 20 De gemeenteraad draagt drs. Henri Lenferink officieel voor om nog een derde termijn van zes jaar aan te blijven als burgemeester.
- 20 Erfgoed Leiden en Omstreken (voorheen Regionaal Archief Leiden) mag de regionale kranten niet op internet openbaar maken. Dat is in strijd met het auteursrecht, zegt de Haagse rechtbank. De auteursrechtenorganisaties Lira en Pictoright hadden hierover een zaak aangespannen tegen de gemeente.
- 24 Danssalon In Casa aan de Lammermarkt sluit na twintig jaar zijn deuren. De economische crisis, scherpere alcoholregels en de concurrentie van de nabij gelegen nieuwe poptempel Gebr. De Nobel nopen eigenaar Leo Kamphues hiertoe.
- 31 De Leidse reisboekhandel Zandvliet stopt er na 97 jaar mee. De grootvader van de huidige eigenaar, Klaas Zandvliet, begon in 1917 een katholieke boekhandel aan de Haarlemmerstraat, waaruit in 1990 de reisboekhandel ontstond, die jarenlang landelijke belangstelling trok.

Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2014

Dit overzicht is samengesteld door de redactie op basis van ter beschikking gestelde teksten en illustraties van medewerkers archeologie en bouwhistorie van *Erfgoed Leiden en Omstreken*. Met dank voor hun medewerking.

Opgravingen Boshuizerkade

In het vorige *Leids Jaarboekje* is al melding gemaakt van de hoge verwachtingen die enkele proefsleuven op sportvelden aan de Boshuizerkade opleverden. De echte opgraving is 26 augustus 2014 van start gegaan. Deze richtte zich op sporen van een Merovingische nederzetting uit de zesde en zevende eeuw op de zuidelijke oever van de Rijn. Over de vroege middeleeuwen weten we in Leiden nog maar bar weinig. Lange tijd leek het dat er in het Leidse grondgebied geen nederzettingsterreinen aanwezig waren uit deze periode. Dat maakt deze opgraving zo belangwekkend.

Deze nederzetting lag op een smalle droge oeverwal met aan weerszijden lage drassige gebieden. De boerenerven werden omgeven door greppeltjes die er voor zorgden dat de nederzetting goed ontwaterd werd. Met de opgraving van het gehele nederzettingsterrein krijgen we een beter beeld van het leven in deze tijd. Vragen die hierbij beantwoord kunnen worden zijn bijvoorbeeld: Wanneer werd de nederzetting bewoond? Hoeveel mensen woonden er en hoe voorzagen zij in hun levensonderhoud? Was er sprake van handel? Want door zijn ligging in het mondingsgebied van de Rijn was het een gunstige plaats voor het onderhouden

Links: Rand van een voorraadpot uit de Romeinse tijd. Rechts: Karolingische zilveren denarius.

van handelscontacten met de Noordwest-Europese kustgebieden en de stroomgebieden van Maas en Rijn.

De aangetroffen sporen stellen ons in staat verbanden te leggen met sporen uit dezelfde periode die in Oegstgeest (Nieuw-Rhijngeest), Valkenburg en Leiderdorp zijn gevonden. De nederzetting die op het terrein aan de Boshuizerkade is gelokaliseerd vult het gat tussen Nieuw-Rhijngeest en Leiderdorp op. Hierdoor ontstaat steeds meer een beeld van een vrij dicht bevolkte Rijnmond met bewoning op de hoge oevers aan weerszijden van de rivier.

Het terrein aan de Boshuizerkade bleek echter nog meer te bieden. Geen sporen van de Romeinse *limes*, zoals gehoopt, maar wel vondsten uit de Romeinse tijd, waarbij zelfs verschillende fasen zijn aan te wijzen. Aan de rand van het opgravingsterrein ligt een dichtgeslibde zijgeul van de Rijn. In die geul vonden de archeologen Romeinse scherven, en in de oever paalsporen. Die sporen zijn uit een latere periode dan de scherven. De precieze dateringen moeten nog worden onderzocht.

Uit dezelfde oude zijgeul van de Rijn kwam een heel sensationele vondst. Bovenin de opvulling van de geul, in de jongste laag, zat een muntje. Dat muntje, op het eerste oog niet eens zo mooi, is heel bijzonder. Het is een zilveren denarius, uit de eerste helft van de negende eeuw. Dat is de Karolingische periode, en vondsten uit die tijd zijn ook nog niet eerder in Leiden gedaan.

De grootste verrassing kwam echter van de andere kant van het terrein. In een teruggevonden greppeltje werd een klein scherfje gevonden van aardewerk dat misschien ouder is dan de Romeinse tijd. Nader onderzoek zal uitwijzen of het inderdaad gaat om een scherf uit de IJzertijd. (*Chrystel Brandenburgh en Barbara Gumbert*)

Resten van het bakstenen klokhuis van de graaf van Holland aan de Breestraat

Groot was de verrassing toen bij werkzaamheden in het pand Breestraat 90 vrijwel direct onder de vloer een zeer zware en oude bakstenen muur werd aangetroffen. De muur is gemetseld in kloostermoppen van meer dan 30 centimeter lang en heeft een dikte van 2½ steen. De muur heeft een voor Leiden zeer ongebruikelijke muurdikte van ongeveer 80 centimeter. In de muur zit een grote nis waarvan op basis van asresten kon worden vastgesteld dat het gaat om een schouwpartij. De nis is later dichtgezet en gebruikt als stortkoker. In de nis lag een gaaf bewaarde drinkkan. Deze zogenaamde proto-steengoed kan is grofweg te dateren op circa

Boven: De ontdekte zware bakstenen muur achterin Breststraat 90. Onder: De ontdekking van de proto-steengoed kan bij het muurwerk van het grafelijk huis.

1300, dus ongeveer 700 jaar oud. Omdat de drinkkan jonger is dan de muur, is de voorlopige conclusie dat de zware bakstenen muur uit de dertiende eeuw dateert. De graaf van Holland verbood in 1351 en 1352 in Leiden, Dordrecht en Delft om huizen te bouwen met een muurdikte van twee stenen dik, later teruggebracht tot anderhalve baksteen dik. Dergelijk opgaand muurwerk werd namelijk gezien als een gevaarlijke verdedigbare sterkte, die alleen met toestemming van de graaf mocht worden gebouwd. Het zware muurwerk in Breestraat 90 is 2½ steen dik en gold in die tijd dus als sterk en verdedigbaar.

Grafelijk klokhuis

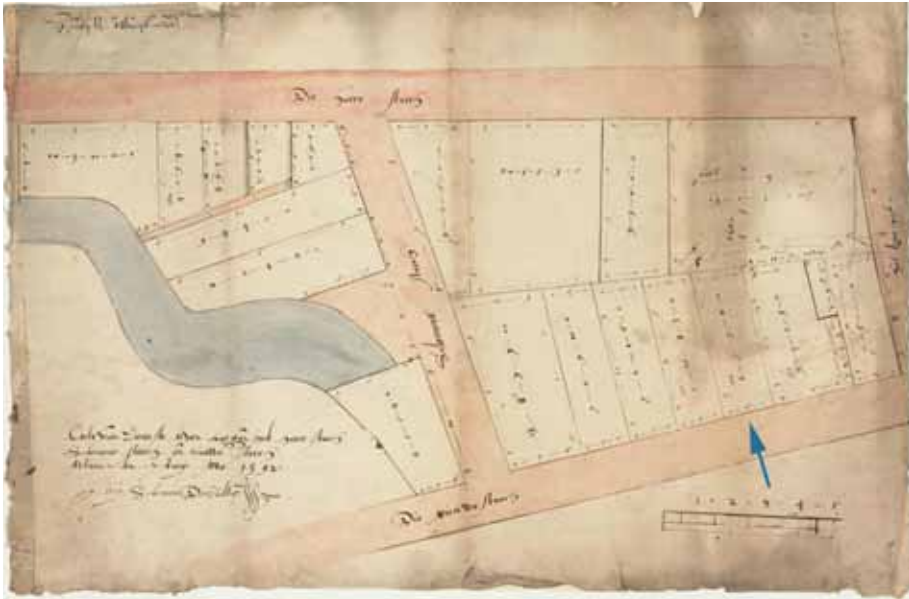
Het zware muurwerk in de kelder van Breestraat 90 is te koppelen aan een middeleeuws stenen huis, dat bekend is uit de archieven.¹ Dit perceel ligt op de hoek van de Breestraat en de Maarsmansteeg, vroeger ook Bruggestraat genoemd, in één van de vier oudste stadswijken, het bon Wanthuis. Het was bezit van de graaf van Holland. Aan het begin van de veertiende eeuw gaf graaf Willem II de Leidenaars toestemming om aan het stenen huis op de hoek van de Bruggestraat, een klok te hangen. Vandaar dat dit huis later bekend stond als het Klokhuis. In het huis woonde Gerrit Alewijnsz, die het in 1315 pachtte van de graaf, op voorwaarde dat de stadsklok er bleef hangen. In 1347 moest Gerrit het door hem verwaarloosde gebouw op last van de graaf herstellen, hoog en sterk als voorheen, zodat de stadsklok er weer aan kon hangen. De zware muur van kloostermoppen in de kelder van Breestraat 90 zal het restant zijn van het grafelijke klokhuis. Aangezien het muurwerk als dertiende-eeuws wordt gedateerd, was het vermoedelijk een al bestaand huis dat Gerrit Alewijnsz van de graaf pachtte.

Jugendstil

Breestraat 90 is rijksmonument. Het is een fraai winkelwoonhuis in 1904 ontworpen in Jugendstil- of Art Nouveau-vormen door architect J. van der Heijden. Bij de 'nieuwbouw' in 1904 zijn vermoedelijk alle resterende bovengrondse delen van het Klokhuis gesloopt. Het pand is inmiddels gerestaureerd en verbouwd voor juwelier Rob van Gerner. (*Edwin Orsel*)

Sjabloonschilderingen op een balklaag uit 1593 in Salomonstempel

Bij het bouwhistorisch onderzoek van Nieuwsteeg 5 kwamen verschillende kleurrijke sjabloonbeschilderingen op de eiken balklagen tevoorschijn. Dit soort polychroom-decoratieve schilderingen zijn zeer opmerkelijk. Slechts een

Perceelskaart van de 'vercofte erven' (Van Dulmenhorst 1592). Aanduiding van de plek Nieuwsteeg 5 met blauwe pijl.

handvol andere voorbeelden zijn in Leiden bekend; het betreft Haarlemmerstraat 67, Rapenburg 67 (hergebruikte kinderbinten) en mogelijk ook Pieterskerkchoorsteeg 14 en Haarlemmerstraat 174. Niet zolang geleden werd een vrijwel identieke decoratieve schildering aangetroffen op de begane grond van Breesstraat 149.

't Hellebaert

Nieuwsteeg 5 ligt ten zuiden van de Pieterskerk. Het gebied waarin dit perceel ligt, maakte oorspronkelijk deel uit van terreinen van de graaf van Holland, die het waarschijnlijk afstond aan de Commanderie. Op de hoek van de Kloksteeg en de Nieuwsteeg kwam in de loop van de veertiende eeuw het pand *Templum Salomonis* tot stand, het woonhuis van Philips van Leyden. Philips van Leyden (1328-1382) is vooral bekend als grafelijk ambtenaar, schrijver van een belangrijk politiek traktaat en kanunnik van de St. Pancras. Hij behoorde tot de bovenlaag van de stedelijke burgerij.

In 1592 werd het omvangrijke perceel eigendom van de stad, waarop een

Detail kinderbint eerste verdieping Nieuwsteeg 5 (ELO).

herverkaveling en uitgifte volgde. De herverkaveling werd opgemeten en in kaart gebracht door de bekende Leidse landmeter Salomon van Dulmenhorst. Op de verkavelingskaart wordt het perceel van Nieuwsteeg 5 weergegeven met de maten in Rijnlandse roeden, voeten en duimen. Omgerekend komen deze maten nauwkeurig overeen met de huidige situatie. Aan de straatzijde is het pand 1-6-0 breed (omgerekend 5,65 m), en diep is het perceel 4-8-3 (omgerekend 17,66 m).

Het pand kreeg het huisnummer 5 pas in 1871. Daarvóór werden wijknummers gebruikt. Nog daarvoor hadden panden vaak een huisnaam. In het Oud-Belastingboek staat Nieuwsteeg 5 onder de huisnaam ‘*t Hellebaert*’ genoteerd.

Uit archiefbescheiden kunnen we ook de eigenaren achterhalen. Uit het Register Vetus blijkt dat Nieuwsteeg 5 op 12 juni 1593 werd uitgegeven aan Pouwels Willemsz van Breda, een slotenmaker.² Pouwels Willemsz overleed op 23 oktober 1635 aan de pest, waarop het pand in 1636 verkocht werd aan Gerrit Burchorst, kleermaker.³

Sjabloonschilderingen

Het pand dat Pouwels Willemsz in 1593 liet bouwen is nog grotendeels aanwezig. Het bouwhistorisch onderzoek bracht onder meer aan het licht dat de oorspronkelijke samengestelde eiken balklaag uit 1593 boven de begane grond nog vrijwel gaaf is. Van de balklaag boven de eerste verdieping zijn nog restanten aanwezig. Samengestelde eiken balklagen komen in Leiden op grote schaal voor tot ongeveer 1620, daarna werden meestal de goedkopere enkelvoudige grenen balklagen gebruikt.

Onder een verflagenpakket is de oorspronkelijke afwerking van de balken aangetroffen. Opmerkelijk is dat deze eikenhouten balklaag polychroom-decoratief beschilderd is met behulp van sjablonen. Een sjabloon is een uitgesneden modelvorm waarmee men zeer eenvoudig bepaalde vormen kan naschilderen. Bij een positief sjabloon worden de motieven rechtstreeks op de ondergrond geschilderd. Bij een negatief sjabloon worden de achtergronden geschilderd en worden de motieven uitgespaard.

De motieven aangetroffen bij Nieuwsteeg 5 zijn zogenaamde moreskmotieven, *een spel van vlakke rank- en bladornamenten waar een islamitische vormtaal ten grondslag ligt.*⁴ Sjabloondecoraties werden in alle mogelijke kleuren uitgevoerd, direct op het hout of met een grondlaag in een andere kleur. Vaak waren de combinaties zeer kleurrijk.

Bij Nieuwsteeg 5 is onderaan de moerbalken een blauwe ondergrond aangetroffen met een rood sjabloon, onderaan de kinderbinten een donkergroene ondergrond met lichtgroen sjabloon en op de vloerdelen een gele ondergrond met groen sjabloon.

Sjablonen behoren tot een afwerkingstechniek die vrij eenvoudig is en in de vijftiende- en zestiende-eeuwse woonhuizen wellicht gebruikelijk was. Toch worden er niet vaak voorbeelden gevonden. Per toeval werd in januari 2014 tijdens bouwhistorisch onderzoek in Breestraat 149 een vrijwel identieke schildering aangetroffen op de balklaag van de begane grond. Deze schildering werd grofweg gedateerd omstreeks het begin van de zeventiende eeuw. De harde datering, namelijk 1593, van een gelijkaardige schildering bij Nieuwsteeg 5 bevestigt nu deze hypothese. Met deze gegevens in het achterhoofd is het zaak voor de bouwhistorici in Leiden om extra opmerkzaam te zijn op schilderingen op balklagen uit de periode 1575-1610. (*Pieter-Jan De Vós*)

Oorspronkelijke plafondaferwing in regentenkamer van Meermansburg

Tijdens de restauratie van de kap van het poortgebouw en het plafond van de regentenkamer van het hof Meermansburg aan de Oude Vest werd onder het stuc-op-rietplafond in Lodewijk XVI-stijl het oorspronkelijke houten plafond met de originele kleurstelling aangetroffen.

Meermansburg

Meermansburg is het grootste hofje van Leiden, gesticht in 1680 door VOC-bewindhebber Maarten Meerman en zijn vrouw Helena Verburg. Het complex was bedoeld voor de huisvesting van hulpbehoevende maar eerbare weduwen en ongetrouwde vrouwen ouder dan 40 jaar.

De grote rijkdom van de stichters maakte het mogelijk om de opdracht voor

Het plafond van de regentenkamer, van boven gezien.

het poortgebouw met regentenkamer toe te kennen aan Jacob Roman, de latere hofarchitect van stadhouder Willem III. In 1778-1780 werd het geheel gemoderniseerd, waarbij het poortgebouw nieuwe vensters en de regentenkamer een nieuwe afwerking kregen met onder meer een nieuwe schouw en een geornamenteerd stuc-op-rietplafond in Lodewijk XVI-stijl. In 1897 werd de regentenkamer nogmaals gerenoveerd, terwijl in de twintigste eeuw, nog enkele restauraties volgden.

Regentenkamer met roze plafond en goudleerbehang

Tijdens de huidige restauratiewerken werden de grenenhouten vloerdelen van de zolder opgelegd om de balklaag technisch te controleren. De vloerdelen zijn tevens ook de originele plafonddelen van de regentenkamer daaronder. Ze werden aangebracht tijdens de oorspronkelijke bouwfase van het poortgebouw in 1681.

Uit bouwhistorisch onderzoek blijkt dat het plafond van de regentenkamer een enkelvoudige balklaag heeft, die is opgelegd in de muur zonder consoles of sleutelstukken. Op een vijftiental centimeter van de muren bevindt zich een uitgetimmerde koef. Opmerkelijk is dat in een tijd waar door andere belangrijke architecten, zoals Pieter Post en Philips Vingboons, al geëxperimenteerd werd met vlakke, illusionistische en cassettenplafonds, Jacob Roman hier kiest voor een vrij sobere plafonduafwerking waarbij de constructie van het gebouw nog steeds de basis is van zichtbare vormen en decoraties.⁵

Dit blijkt ook uit de kleurstelling. Op alle plafonddelen werd dezelfde egale bruin-roze kleur aangetroffen. Er werd een reeds losgekomen monster genomen voor verder onderzoek en ter bewaring in de collectie Historische Bouwfragmenten van ELO.

Uit microscopisch onderzoek, waarbij het verfmonster 40× werd vergroot, blijkt dat er maar één laag op de balken en op de planken zit. Er zit bovendien geen vuillaag tussen hout en verf, wat erop wijst dat dit de origineel aangebrachte kleur is.

Deze vondst draagt bij aan kennis over het zeventiende-eeuwse interieur, meer specifiek dat van de regentenkamer. Uit archiefstukken was al eerder bekend dat de regentenkamer was aangekleed met goudleerbehang *dat voor 500 gulden en 14 stuivers door Marcus van Houten werd geleverd*.⁶ Het goudleerbehang is verdwenen en heeft plaatsgemaakt voor bordeauxrode fluwelen wandbespanning. Vooral nog is het onbekend welke kleur het goudleer betrof. Goudleer was in

ieder gewenste kleurstelling te leveren, maar vooralsnog zijn er in Nederland geen voorbeelden bekend met een (dominante) bruin-roze kleurstelling.⁷

De regentenkamer werd verder gedecoreerd met de schilderijen van de stichters en van hun dochter. De stichtingsakte uit 1680 bepaalt dat deze schilderijen voor altijd in de regentenkamer zullen blijven hangen, een traditie waar ook nu nog zorgvuldig de hand aan wordt gehouden. (*Pieter-Jan De Vos*)

Tuinvaas van het buiten Boshuysen

Tijdens de archeologische opgraving bij de sportvelden aan de Boshuizerkade is een tuinvaas van het verdwenen buiten Boshuysen aan het licht gekomen. Hoe dat eruit gezien heeft is onbekend, er bestaan geen afbeeldingen van.

De naam Boshuysen gaat terug op een versterkt middeleeuws huis, vlak buiten de Witte Poort. Voorafgaand aan het beleg van Leiden in 1573 werd het net als de overige gebouwen rond de stad verwoest. De naam bleef echter voorbestaan in de achttiende-eeuwse buitenplaats Boshuysen, op een iets andere plek dan de eerdere hofstede. Het is nooit een groot buitenverblijf geweest. Jan van der Maersche, raad en burgemeester van Leiden, kocht het terrein in 1714 voor het niet geringe bedrag van 6.000 gulden en richtte het in als plantsoen met woonhuis. Het behield ook een agrarische functie. In de verkoopadvertentie uit 1743 na het overlijden van Van der Maersche wordt gesproken van een ‘huysmans-wooninge’, ofwel boerderij, met o.a. schuur, hooiberg, wei- en hooiland. In 1744 werd Boshuysen voor 7.400 gulden gekocht door Michiel Pompe van Slingeland, eveneens een stadsbestuurder. Hij voegde enige recreatieve onderdelen toe, zoals een stenen koepel (1750) en een schuithuis (1759). Maar hij gaf ook opdracht tot de bouw van een koe- en paardenstal (1757). De erfgenamen van Pompe van Slingeland verhuurden het buiten nog een tijd lang in verschillende delen. De derde eigenaar die Boschhuysen als ‘buitentje’ gebruikte was hoogleraar Sebaldus Justinus Brugmans. Hij moet het rond 1800 in bezit hebben gekregen en na zijn overlijden in 1819 bleef het in gebruik bij de familie. Op de oudste kadastrale kaart uit 1811-1832 wordt Boshuysen weergegeven als een huis met tuin en twee koepels. De laatste eigenaar was Govert George Snellen die het in 1858 voor 11.500 gulden kocht. Toen het zes jaar later werd verkocht stonden de gebouwen er nog; in 1876 was het van de kaart verdwenen.

De zandstenen tuinvaas die nu is gevonden, is vermoedelijk achttiende-eeuws. De meest aangewezen persoon voor plaatsing ervan is Michiel Pompe van Slingeland, die immers zoveel verbeteringen doorvoerde aan het buiten. De vaas is

Zandstenen tuinvaas van 60 x 50 (hxb), gevonden tijdens de archeologische opgraving bij de sportvelden aan de Boshuizerkade.

massief, 60 cm hoog en 50 cm breed, en heeft hoog gestaan, op een piëdestal, of wellicht op een gebouwtje of muur. Het is de enige tastbare herinnering aan het buiten Boshuysen. (*Edwin Orsel en Esther Starkenburg*)

Voorgevel Rapenburg 106 ouder dan verwacht

Van de voorgevel van Rapenburg 106 is lange tijd gedacht dat deze nieuwbouw was uit circa 1790. Hij werd daarom beschouwd als één van de eerste empiregevels in Leiden, die, volgens andere publicaties, desastreuze beschadigingen zou hebben opgelopen bij de kruitramp in 1807.

Een nieuwe gevel omstreeks 1790?

Rapenburg 106 wordt omstreeks 1749 geheel verbouwd volgens de ideeën van de Rococo, een stijlperiode die in Nederland zijn hoogtepunt beleefde tussen 1740

Voorgevel Rapenburg 106. Foto Jan Dröge.

en 1770.⁸ De naam is afgeleid van het Franse woord *rocaille*, een asymmetrisch schelpmotief dat vaak als decoratief element werd toegepast.

Het interieur uit circa 1749 is nog grotendeels aanwezig met fraaie betimmeringen, schouwmantels en stucwerk. Het vormt echter geen stijleenheid met het exterieur, althans niet met de voorgevel. Deze is voorzien van stijlelementen – met name de ramen en de kroonlijst – die aansluiten bij de architectonische vormen-taal van de Klassieke Oudheid en die veel strakker is dan de uitbundige rococo-stijl.

Daarom werd lange tijd gedacht dat omstreeks 1790 burgemeester Jacob van der Meer, destijds eigenaar van het pand, opdracht zou hebben gegeven om de huidige voorgevel voor het oudere huis te plaatsen, in een classicistische stijl die – naar de toenmalige regimes – *Lodewijk XVI-stijl* of *empirestijl* wordt genoemd.⁹ De gevel geldt zodoende als één van de eerste gave empiregevels in de stad.

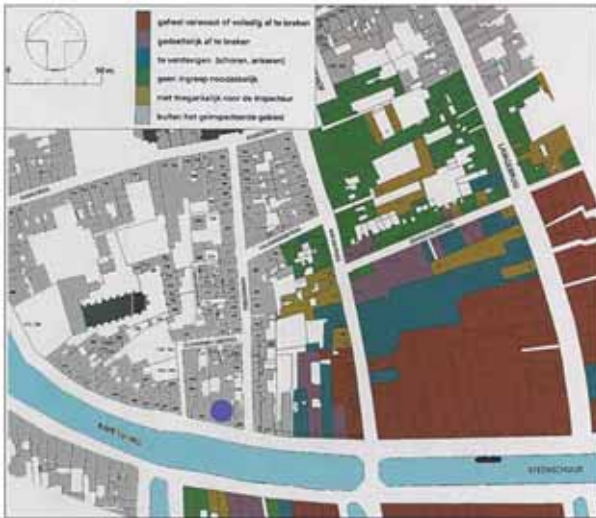
Maar dat er een nieuwe gevel werd gezet lijkt vanuit bouwhistorisch oogpunt bijzonder onwaarschijnlijk. Aan de binnenzijde van de voorgevel zijn namelijk lambriseringen, penanttafels- en spiegels, en luikkasten aanwezig in rococostijl die naadloos op elkaar en op de kroonlijst van het stucwerkplafond aansluiten. De gaafheid van het interieur duidt niet op hergebruik of herplaatsing.

Bovendien is een midden achttiende-eeuwse rococogevel relatief eenvoudig aan te passen aan een laat achttiende-eeuwse Lodewijk XVI-gevel. Het betreft ingrepen als het verwijderen of wijzigen van ornamentering. Zo was de houten betimmering van een midden achttiende-eeuwse kroonlijst eenvoudig te vervangen door een laat achttiende-eeuwse betimmering.

Het sluitende bewijs kwam echter van de vensters. Tijdens het bouwhistorisch onderzoek werd duidelijk dat de kozijnen zijn behouden en enkel de zo kenmerkende empireramen zijn aangebracht. Aftekeningen op de kozijnen verraden dat de oorspronkelijke wisseldorpel¹⁰ in het midden zat en dus veel lager dan de huidige. Mogelijk zaten er schuiframen met kleine ruitjes met dezelfde roedeverdeling in boven- en onderraam (mogelijk vier of vijf ruiten breed en vier ruiten hoog).

Verwoest bij de buskruitramp in 1807?

In verschillende publicaties wordt vermeld dat Rapenburg 106 voor de helft is vernietigd tijdens de buskruitramp aan het Steenschuur in 1807.¹¹ Het bouwhistorisch onderzoek heeft echter geen (grootschalige) herstelling van schade aan de voorgevel kunnen vaststellen. In het generaal kohier van schade en vergoeding wordt de schade van Rapenburg 106 evenwel getaxeerd op f4638.17, de schade

Kaartje rampgebied.

aan meubelen en linnen op *f* 160. Het huis wordt voor de ramp getaxeerd op *f* 10.000 en na de ramp op *f* 6.000.¹² Het betreft dus vermoedelijk schade aan de achterbebouwing of bijvoorbeeld aan het destijds bijhorende koetshuis in de Herensteeg.

Het generaal kohier van schade en vergoeding is bovendien een opsomming van latere schadeclaims. In de eerste dagen na de ramp in 1807 werd het pand niet onderworpen aan een bouwkundige inspectie, dit in tegenstelling tot vele andere panden in de wijde omtrek van het Steenschuur. Van stadswege werden de panden die op instorten stonden geschoord of (gedeeltelijk) afgebroken. Het feit dat Rapenburg 106 destijds niet werd onderzocht duidt wellicht op het feit dat de schade (aan de voorgevel) beperkt was.¹³

Conclusie

We kunnen dus concluderen dat de huidige gevel van Rapenburg 106 geen laat achttiende-eeuwse nieuwbouw was, maar een gevel uit het midden van de eeuw, die op onderdelen werd aangepast volgens de heersende mode rond 1800. Door de buskruitramp van 1807 is de gevel nauwelijks beschadigd, zodat deze gekarakteriseerd kan worden als midden achttiende-eeuws met empirievensters. *(Pieter-Jan De Vos)*

Een kapconstructie met Philiberspanten uit 1852

Het traditionele schilddak van het voormalig Lutherse Wees- en Oudeliedenhuis uit 1852 heeft een draagconstructie van, voor die tijd moderne, zogenaamde Philiberspanten, ook wel boog- of schenkelspanten genoemd.¹⁴ Dit zijn spanten opgebouwd uit twee of meerdere lagen korte plankjes, die overlappend op elkaar zijn bevestigd. Op deze wijze kon een lang gebogen spantbeen gemaakt worden uit korte stukken hout. Een zeer efficiënte bouwmethodiek met zeer spaarzaam gebruik van materiaal. De techniek werd al in 1561 uitgevonden door de Franse bouwmeester Philibert de l'Orme (ca. 1514-1570), maar pas vanaf circa 1800 in Nederland toegepast. De eerste voorbeelden zijn in militaire gebouwen waarbij de genie gebruik maakte van Philiberspanten. Over de spanten werd in die tijd geschreven dat men met veel minder kosten en minder bouwstoffen wijde ruimten kon overspannen.

Het Leidse kappenlandschap kenmerkt zich tot in de twintigste eeuw door traditionele kapconstructies met gestapelde spanten. De moderne, efficiënte en kostenbesparende Philiberspanten zijn in Leiden echter ook enkele malen toegepast, bijvoorbeeld bij het Kamerlingh Onnesgebouw uit 1856, de gesloopte

Philiberspanten uit 1852 op de zolder van het voormalig Evangelisch-Luthers Wees- en Oudeliedenhuis. Foto Francien van Zaanen Durand, ELO.

Aalmarktschool uit 1874 en de Zeevaartschool uit 1878-1879, maar ook bij gewone woonhuizen als Maredijk 36 uit 1840 en Hooigracht 67 uit 1825-1850, om een paar voorbeelden te noemen.

Het ontwerp van het voormalig Evangelisch-Luthers Wees- en Oudeliedenhuis aan de Middelweg dateert uit 1852 en is een ontwerp van timmerman-aannemer J.W. Schaap, die later stadsarchitect van Leiden werd.¹⁵ De nieuwbouw wordt gememoreerd door een gevelsteen boven de voordeur met het opschrift: *Evangeliesch Luthersch Wees- en Oudeliedenhuis. Door Christendeugd gesticht, door jarenlang verouderd, Door veler liefdegift, in dezen staat herbouwd Ao 1852.* Het U-vormige gebouw had op de begane grond ruimten voor de ouderen, de weeskinderen, de regenten, de binnenvader en een keuken. Op de verdieping lagen de slaap- en ziekenzalen. Het gebouw is een sober classicistisch ontwerp met voor die tijd nogal ouderwetse, maar goedkope, schuifvensters met kleine roedeverdeling. De Philibertspanten waren echter zeer modern, maar niet daarom toegepast, maar om de bouwkosten laag te houden.¹⁶ (*Edwin Orsel*)

Golvende daken van Rijnland aan de Breestraat

Ten behoeve van nieuwbouw voor het ID-college, is het voormalige kantoor van het Hoogheemraadschap van Rijnland gesloopt, dat in 1978 door het Rotterdamse ingenieurs- en architectenbureau Drexhage, Sterkenburg, Bodon en Venstra tussen de Breestraat en de Boommarkt was neergezet, schuin tegenover het Gemeenlandshuis aan de Breestraat, waar de instelling sinds 1578 zetelde. Fotograaf Jan Lagas en architectuurhistoricus Esther Starkenburg brachten op 4 september 2014 een laatste bezoek aan het gebouw, om het interieur vast te leggen. Alles hierin ademt een jaren zeventig sfeer, van de grote ruimtes die kantoorruimten herbergden, tot de trappenhuizen met bruine vloertegels en traptreden van grindbeton, de alomtegenwoordige grijze betonsteen voor het metselwerk en de groene en paarse muurtgels in toiletruimtes, keuken en speelruimte.

De nieuwbouw van Rijnland kreeg een forse omvang, zowel qua gevelbreedte als grondoppervlak. Aanvankelijk was het de bedoeling dat het gehele perceel tot aan de rooilijn van de Boommarkt bebouwd zou worden, maar dit plan bleef onuitgevoerd. De indeling van de gevels sluit aan bij het historisch stedelijke weefsel dat zich kenmerkt door kleine eenheden en verticale bouwmassa's. Afwisseling in de gevels van het Rijnlandkantoor wordt gecreëerd door het opdelen in kleinere, verticale eenheden, variatie in materiaal (metselwerk, travertijn platen en hout), het toepassen van open en gesloten vlakken en het laten uitsteken of terugwijken

*Boven: Vergaderruimte op de derde verdieping met een opeenvolging van de naar binnen bollende daken.
Onder: De constructie van het dak is zichtbaar gelaten in een bergruimte op de derde verdieping.*

Voormalige kantoor Hoogbeemraadschap van Rijnland, Breestraat noordzijde. Foto Jan Lagas.

van gevelvlakken. Doorgaande horizontale lijnen ontbreken volledig en het uiterlijk suggereert een ritmische opeenvolging van kleine verticale gevels.

De holle daken, bekleed met dakleer en rondom voorzien van rood geschilderd houten beschot, weken zeer af van de met dakpannen beklede daken in de binnenstad en waren uniek in het Leidse straatbeeld. Ze gaven het gebouw een nadrukkelijk eigen karakter.

In het interieur op de bovenverdieping viel deze bijzondere dakconstructie ook zeer in het oog. In de grote vergaderruimte met zicht op de Rijn, leek het plafond te golven. De constructie van de bolvormen was aan het zicht onttrokken door een afwerking van houten latten. In een bergruimte ontbrak deze afwerking echter en was te zien hoe de naar binnen bollende daken op verrassend eenvoudige wijze waren gecreëerd. Het dakoppervlak zelf was van gegalvaniseerd, geprofileerd plaatstaal. Het dakvlak werd gedragen door gebogen stalen spanten en een houtskelet. Door de simpele constructie is in één oogopslag duidelijk hoe het dak in elkaar zat. Door de manier waarop de gevels waren ontworpen, viel vanaf de straatzijde niet op hoeveel ruimte zich binnenin bevond. (*Esther Starkenburg*)

Noten

- 1 E. van der Vlist, 'De stedelijke ruimte en haar bewoners' in: J.W. Marsilje en R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 1. *Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 52.
- 2 Stadsarchief Leiden 1574-1816 (SA II), inv. nr. 6596, Register Vetus, fol. 87av (scan 104l).
- 3 SA II, inv.nr. 6598, Oud-Belastingboek A, fol. 170v (scan 159l); Oud-Rechterlijk Archief, inv.nr. 67, Waarboek 3K, fol. 219. Dank aan bouwhistoricus Jan Dröge voor het verstrekken van de archivalische informatie.
- 4 I.M. Breedveldt Boer, *Plafonds in Nederland 1300-1800* (s-Gravenhage 1991) 39.
- 5 C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld, 1600-1900* (Zwolle 2001) 89-91.
- 6 J. Terwen-de Loos, 'De bouwgeschiedenis van het hofje Meermansburg', *Leids Jaarboekje* 44 (1952) 118-131.
- 7 Uit correspondentie met dr. Eloy Koldewij, specialist historische interieurs bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- 8 E.M.F. Verheggen, *Rapenburg 106, Onderzoek ten behoeve van het doctoraalexamen in de Kunstgeschiedenis en Archeologie aan de Rijksuniversiteit Leiden onder begeleiding van Prof. Dr. C. W. Fock* [niet-gepubliceerd] (Leiden 1989) 9.
- 9 Verheggen, *Rapenburg 106*, 10; J. Dröge e.a., *Architectuur & Monumentengids Leiden* (Leiden 1996) 152.
- 10 Bovenste dorpel van het onderraam en onderste van het bovenraam bij een schuifvenster.
- 11 Verheggen, *Rapenburg 106*, 11; J. van Lelyveld, 'Patriotten en Prinsgezinden in het eind-achttiende-eeuwse Leiden', *Nieuw Letterkundig Magazijn* 14 (1996) 4; Bureau Conserf, *Kleurhistorisch onderzoek voorgevel Rapenburg 106 te Leiden* [niet-gepubliceerd] (Leiden 2012).
- 12 Verheggen, *Rapenburg 106*, 11; Archief betreffende de ramp van 12 januari 1807, inv.nr. 104: Generaal kohier van schade en vergoeding ca 1809 dl. L fol. 14. Het huis is gelegen in wijk C nr. 449.
- 13 Arti Ponsen en Ed van der Vlist, *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden* (Leiden 2007) 328-334.
- 14 H. Janse, *Houten kappen in Nederland, 1000-1940* (Amsterdam/Zeist 1989) 308-314.
- 15 Dröge e.a., *Architectuur & Monumentengids Leiden*, 58.
- 16 Dröge Bureau voor Bouwhistorie, *Bouwhistorische opname Middelweg 38* (Leiden 2013).

Bibliografie van Leiden en omgeving over 2014

Ingrid Y. Pot-Noordman

Deze bibliografie is in beginsel ontleend aan de aanwinsten, die in 2014 bij de historische bibliotheek van Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO) zijn binnengekomen. Ook titels uit voorgaande jaren, die in 2014 zijn geschonken of aangekocht, kunnen hiervan deel uitmaken. Artikelen uit het *Leids Jaarboekje* zijn niet opgenomen.

Archeologie

Brandenburgh, C.R. en W.A.M. Hessing, *Matilo, Rodenburg, Roomburg. De Roomburgerpolder. Van Romeins castellum tot moderne wijk*, 2e geh. herz. dr. (Leiden 2014). (Bodemschatten en bouwgeheimen; 1)

Bouwgeschiedenis

Lamslag, M. (red.), *Raamsteeg 2-2a te Leiden. Van depot naar depotverzamelgebouw* (Den Haag 2014).

Starkenburg E. e.a (red.), *Tastbaar geheugen. 150 Jaar zorg voor Leidse monumenten* (Leiden 2014).

Telkamp, G.J., Van twee panden naar een: de voorgeschiedenis van Steenstraat 18-20 en de puzzel van de verheling. In: *Stielz* jrg. 25 no. 4 (2014) 10-17.

Kunst- en cultuurgeschiedenis

Filedt Kok, J.P., *Cornelis Engebrechtsz. A sixteenth-century Leiden artist and his workshop* (Turnhout 2014).

Jacobs, E.M., *Waarom Paling? De 3 oktoberfeesten door de bril van een antropoloog* (Leiden 2014). 3 Oktoberlezing 2014.

Nicolas, P., Errors and quid pro quos in the Leiden choirbooks. The case of Jacotin's magnificats. In: *Tijdschrift van de Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis* jrg. 62 afl. 1-2 (2012) 65-85.

Polvliet, J. en Aldenhoven, I. (eindred.), Casper Faassen. Zonderling en gek? In: *Mooi Noord Magazine* 12 (2013) 15-20.

Ingrid Y. Pot-Noordman is bibliothecaris van Erfgoed Leiden en Omstreken.

Tombe, P. de (eindred.), *l'Espérance nuchter bekeken. Vorstelijk café bestaat 200 jaar. Voor Cap & Bou ter lering en vermaak* (Leiden 2014).

Sociale - en gezondheidszorg

Smit, C.B.A., *De Leidse fabriekskinderen. Kinderarbeid, industrialisatie en samenleving in een Hollandse stad, 1800-1914 = The Leiden factory children. Child labour, industrialization and society in a Dutch town, 1800-1914* (Leiden 2014).
Proefschrift Universiteit Utrecht.

Universiteits- en wetenschapsgeschiedenis

Calkoen, G.T.A., *Leidse schakels. Opstellen rond de Leidse Universiteit* (Leiden 2014).

Kooijmans, L., *De geest van Boerhaave. Onderzoek in een kil klimaat* (Amsterdam 2014).

Kralt, P., Drie Leidse scènes. Hoe roman en stad elkaar ontmoeten. In: *Nieuw Letterkundig Magazijn* jrg. 32 no. 1 (2014) 20-25.

Madrinán, S., *Nikolaus Joseph Jacquin's American plants. Botanical expedition to the Caribbean (1754-1759) and the publication of the Selectarum Stirpium Americanarum Historia* (Leiden 2013).

Sigmond, P. en P. Menken (samenst. en red.), *Minerva voor het leven. Bij het tweede eeuwfeest van Sociëteit Minerva* (Leiden 2014).

Overige onderwerpen

Beerenfenger, F. e.a., *Een eeuw lang... Uit Vriendschap Saâm 1914-2014* (Leiden 2014).

Hasselbach, H., *Soroptimist International Club Leiden. Haar leden en geschiedenis 1932-2012* (Leiden 2014).

Jaspers, G. e.a. (red.), *Kasteel Keukenhof. Schilders en schrijvers* (Hilversum 2013).
Jaarboek Kasteel Keukenhof. Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel en landgoed, deel 7.

Jong, E.H. de, *Weldenkende burgers en Oranjeliefhebbers. Patriotten en Prinsgezinden in Leiden 1775-1795 = Right-thinking citizens and Orange devotees. Patriots and Orangists in Leyden 1775-1795* (Hilversum 2014). Proefschrift Universiteit Utrecht.

Kloek, E., *Kenau en Magdalena* (Nijmegen 2014).

- Ouwerkerk, R. en M. Steiner, *Toen kon dat nog. 85 Jaar Haagweg-Noord* (Leiden 2010).
- Smit, C., *De Oranjeboombuurt en omgeving. Een speciaal buurtje* (Leiden 2013).
- Steen, A. van, *Strijdcultuur. Leids activisme in de jaren '70* (Leiden 2014).
- Telkamp, G.J., Hoe de melkslijters hun problemen oplosten. In: *Stielz* jrg. 25 no. 4 (2014) 14-19.
- Wegman, W., *Sporen 4. Langs verdwenen tramlijnen tussen Leiden, Haarlem, Amsterdam* (Alkmaar 2014).

Omringende gemeenten

- Angevaere, F., *Rechtsprekers en schuinsmarcheerdere. De geschiedenis van het geslacht Van Noordwijk en Van de Boekhorst* (Noordwijk 2014).
- Boer, H. de e.a., *Monumenten in Rijnwoude* (Rijnwoude 2011).
- Dam, M. van, Bijzondere bevindingen in Noordwijk. In: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland 57* (2014) 68-76.
- Dam, M. van, *De gemeentelijke gasfabriek aan de Losplaatsweg in Noordwijk-Binnen* (Noordwijk 2014).
- Egmond, J. van, *Rijnlandse pachters van de Abdij Leeuwenhorst gedurende de periode 1410-1660, deel I, Alkemade – Noordwijk* (Zoeterwoude 2011).
- Egmond, J. van, *Rijnlandse pachters van de Abdij Leeuwenhorst gedurende de periode 1410-1660, deel II, Noordwijkerhout – Zoeterwoude / Overigen* (Zoeterwoude 2011).
- Fannee, M., *tLant te Waremunde. Een studie over Warmond in de Middeleeuwen (1100-1400)* (Warmond 2014).
- Hoeven, E. van der e.a., *Bruggen in Teylingen* (Voorhout 2014).
- Keus, E., *Lisse. Gereformeerd: dopen 1620-1633 en 1638-1811, ondertrouw en trouwen 1620-1633 en 1663-1809, begraven 1747-1833* (Leiden 2014) (Reeks genealogische bronnen van de dorpen rondom Leiden, 16).
- Keus, E. (bew.), *Sassenheim. Nederduits Gereformeerd - Nederlands Hervormd 1661-1883. Doop-, ondertrouw- en trouwgegevens van de Dorpskerk aangevuld met overlijdensgegevens tot 1960* (Leiden 2014) (Reeks genealogische bronnen van de dorpen rondom Leiden 17).
- Klein, F. en N. Fennes, *De Lindehoeve 1973-1987. Het complete verhaal* (Raalte 2014).
- Lugt, Freek, *Oud-Poelgeest. Van middeleeuws kasteel tot rustpunt in de Randstad* (Oegstgeest 2014).

- Schoneveld, K. (inl.), *Jan Schoneveld (Warmond 1859-1939). Over zijn belevenissen en zijn twaalf kinderen, in brieven, een stamboom en een reisverslag van zijn hand*, 2e verb. dr. (Koudekerk aan den Rijn 2013).
- Wesseling, M., *Bos van Wijkerslooth te Oegstgeest. Biografie van een bos* (Leiden 2014).

Historische Vereniging Oud Leiden

Opgericht 5 november 1902 door prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde
Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Ereleden: I.W.L. (Ingrid) Moerman (1999), J.C.H. (Hans) Blom (2015).
Leden van verdienste: L. (Leen) Barendregt (2003), R.E.O. (Rudi) Ekkart (1986), C.W. (Willemijn) Fock (1988), R.C.J. (Rudi) van Maanen (2003), W. (Miep) Smitsloo-de Graaff (2015), H.W. (Hendrik) van Soest (1991), L.J. (Liesbeth) van Soest-Zuurdeeg (2007), R.J. Veldhuyzen van Zanten (2013), E.T. (Ed) van der Vlist (2012).

Bestuur

L.M.M. (Rens) Heruer (2013), voorzitter
G.J.H.C. (Gerard) Kramer (2013), vice-voorzitter
A.J.B.M. (Adriaan) Brandenburg (2015), secretaris
V.M. (Victor) Wijnants (2010), penningmeester
W. (Wim) Bleijie (2015), lid
E.A.A.M. (Emil) Broesterhuizen (2014), lid
T.H. (Tanneke) Schoonheim (2014), lid

Adviseur bestuur

R.J. (Rutger) Veldhuyzen van Zanten

Aanmelding van nieuwe leden en alle overige correspondentie naar secretariaat:
A.J.B.M. (Adriaan) Brandenburg, Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Oude jaarboekjes zijn verkrijgbaar bij Erfgoed Leiden en Omstreken, Boisotkade 2a, 2311 PZ Leiden.

Contributie € 20,00 per jaar.
Lidmaatschap voor het leven € 500.
Bedrijfsleden € 250.

Bankrekening NL74INGB0000175228.

Commissie voor de redactie van het *Leids Jaarboekje*

R.C.J. (Rudi) van Maanen, voorzitter
L.J. (Lenie) Witkam-van der Hoek, secretaris
C. (Cor) de Graaf, eindredacteur
J.F. (Jan) Dröge
J.J.M.P. (Jaak) Slangen
C. (Christiaan) Vogelaar

Commissie Promotie & Publiciteit

T.H. (Tanneke) Schoonheim, voorzitter

Promotie

T.H. (Tanneke) Schoonheim
B.J.W.M. (Bart) Devilee
I. (Ingrid) Engel
E.R. (Enny) Gibbels
M. (Mariska) Krikken
H. (Hetty) Veldhuyzen van Zanten
R.J. (Rutger) Veldhuyzen van Zanten
E.W. (Elly) Wolters-Brandt
M.C. (Thijs) Wolters

Oud Leiden Nieuws

T.H. (Tanneke) Schoonheim
A. (Bram) van Leeuwen

Website

D.F.J.M. (Debbie) van Steenpaal, coördinator website
J. (Joris) Arts, webmaster
J. (Jeroen) Bruin, webmaster/technisch beheer
A. (Albert) de Vries, agendabeheer

Nieuwsbrief en social media

T.H. (Tanneke) Schoonheim
D.F.J.M. (Debbie) van Steenpaal
M. (Marjolein) Hetinga

Excursiecommissie

R.M. (Robert) Smit, voorzitter
I. (Ingrid) Engel, penningmeester
W. (Wim) Dool
J.M.A. (Jon) Mann
K.M.J. (Kirsten) Micog
Th. (Thea) Pieterse
R. (Renate) van Zalen

Commissie Beeldbank (coördinatiegroep)

J. (Joop) Heuzen, voorzitter/coördinator
A. (Andries) Kroon, secretaris/penningmeester
H. (Hans) van Ulden, secretaris/externe contacten
W. (Wim) Stol, collectiebeheer
A. (Arnold) Belt, coördinator scannen
K. (Kees) van der Laken, coördinator beeldbewerking
H. (Henk) van der Sterre, coördinator beschrijven
P. (Peter) Nederpel, technisch beheer

Commissie Historisch Karakter van de stad

G.J.H.C. (Gerard) Kramer, voorzitter
R. (Reinoud) Boter
P. (Paulina) Buring
D. (Dirk) Halfwerk
R.K. (Rob) Onel
J.W.J. (Jelle) Verheijen

Commissie Niet-Beschermd Erfgoed

A. (Arie) de Jong, voorzitter
D. (Dirk) Halfwerk
P. (Peter) Lamboo
B. (Bob) Oudshoorn
C. (Cor) Smit
B. (Boudewijn) Veldman, adviseur

Werkgroep Monumentale Kunst Wederopbouwperiode

P. (Peter) Lamboo, voorzitter
J.J.M. (Jos) Hooghuis
H.Th. (Hendrik) van Asselt
P. (Paulina) Buring
N. (Nick) Oudshoorn

Werkgroep Geveltekens (coördinatiegroep)

A. (Annelies) van Leeuwen-van der Stoep, voorzitter
Ph.P. (Philip) Everts, secretaris
G. (Gera) Breebaart, publiciteit
J.A. (Hans) de Sterke, databeheer

Commissie Dirk van Eck (sociale en economische geschiedenis)

J.S.M. (Anneke) Boot, voorzitter

Commissie Jan van Hout (archiefonderzoek)

W. (Wim) Bleijie, voorzitter

Jury voor de Oud-Leidenprijs

J.L.A. (Hans) Heestermans, voorzitter
R.C.J. (Rudi) van Maanen
L.J. (Liesbeth) van Soest-Zuurdeeg

Vertegenwoordigers in diverse organisaties

Stichting Industrieel Erfgoed Leiden: L. (Leen) Barendregt
Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden:
L.R.M. (Loes) Edzes-Eijsackers
Stichting Molen de Put: L. (Leen) Barendregt
Stichting Historisch Leiden: L.M.M. (Rens) Heruer
Erfgoedkoepel: L.M.M. (Rens) Heruer

Inhoud

Voorwoord	5
Diesrede 2014	
Dick E.H. de Boer, <i>Met zang en wimpel, Leiden en de Spaanse Armada</i>	6
Freek Lugt, <i>Het oudste Leiden. Over munten, ontginningen, stadsrecht, de brug, het toernooiveld en de Burcht</i>	35
Rudi van Maanen, <i>De Hooglandse kerksteeg alias Paradijssteeg</i>	56
Piet Heinsbroek (†), met medewerking van Prosper de Jong, <i>Twee grafzerken van rode zandsteen uit de Pieterskerk</i>	72
Marjolein de Vos, <i>De bibliotheek van de Leidse regent Abraham van Gerwen (1663-1727)</i>	90
Piet van der Plas en Martine van der Wielen-de Goede, <i>Roucoop of Oostbos? Gezicht op de Vliet door Jan van Goyen</i>	119
Edward Sodderland, <i>De zalige lucht der vrijheid. De Bataafse revolutiejaren 1795-1799 in Leiderdorp</i>	136
Michiel Luining, <i>Zeventig jaar Studium Generale in Leiden: 1945-2015</i>	160
Jaaroverzichten	
<i>Kroniek van Leiden over 2014</i>	183
<i>Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2014</i>	203
<i>Bibliografie van Leiden en omgeving over 2014</i>	223
Historische Vereniging Oud Leiden	
<i>Bestuur en commissies</i>	227

GRAFARIA – NAUTILUS